

પ્રાર્થના

પરમાત્માની પ્રાર્થના આત્માની અનંત શક્તિઓને જગાડનાર દેવીબળ છે'

સરસ્વતી વંદના

યા કુન્દેન્દુતુષારહારધવલા, યા શુભ્ર વસ્ત્રાવૃતા ।

યા વીણાવરદણ્ડમણ્ડિતકરા, યા શ્વેતપદ્માસના ॥

યા બ્રહ્મચ્યુતશંકર પ્રભૂતિર્ભિદેવૈઃ સદા વન્દિતા ।

સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષજાડ્યાપહા ॥

જેના શરીરની સફેદ કાંતિ ડોલરના ફુલ, ચંદ્ર હિમ અને મોતીના હાર જેવી શુભ છે.

જેણે સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. જેનો હાથ વિજ્ઞાના ઉત્તમ દંડથી શોભી રલ્લો છે.

જે સફેદ કમળ પર બિરાજમાન છે. બ્રહ્માંવિષ્ણુમહેશ વગેરે દેવો જેને સદાકાળ વંદન કર છે. તે સરસ્વતી ભગવતી મારુંરક્ષણ કરો કે જે સંપૂર્ણ રીતે જડતાને હરી લેનારા છે.

સર્વ ધર્મ પ્રાર્થના

ઓમ તત્સત્ શ્રી નારાયણ તું પુરુષોત્તમ ગુરુ તું ।

સિદ્ધ બુદ્ધ તું સ્કંદ વિનાયક સવિતા પાવક તું ।

બ્રહ્મ મહજ તું યહવ શક્તિ તું ઇશુ પિતા પ્રમુ તું ।

ુદ્ર વિષ્ણુ તું રામકૃષ્ણ તું રહિમ તાઓ તું ।

વાસુદેવ ગો વિશ્વરૂપ તું ચિદાનંદ હરિ તું ।

અદ્વિતિય તું અકાલ નિર્ભય આત્મલિંગ શિવ તું ।

ઓમ તત્સત્ શ્રી નારાયણ તું પુરુષોત્તમ ગુરુ તું ।

ૐ સહનાવવતુ । સહ નૌ ધુનકતુ । સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।

તેજસ્વીનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥.....

પ્રાર્થના

અમારા વિચારો સદા હો પવિત્ર, હો વાણી અમારી સદા પ્રિયસત્ય,
જે કર્મો અમારા હો પૂણ્ય વિશુદ્ધ, પ્રભો હો અમારુંઆ જીવન પ્રબુદ્ધ,
અમે તારી શાંતિનુ વાજીત્ર બનીએ, સદા સ્નેહ શ્રદ્ધાને આશાને વરીએ,
અમારુંજીવન હો સદા સત્ય-નિષ્ઠ, અમારુંકવન હો પ્રકાશે પ્રતિષ્ઠ,
પ્રભો સારી સૃષ્ટિનુ કલ્યાણ થાય, મળે સુખ-શાંતિને સંતાપ જાયે,
ને સત્યમ-શિવમ-સુંદરમની જીવનમાં, પ્રભો સર્વકાળે ત્રિવેણી રચાયે.

KHOJ [A Journal of Contemporary Thought]

ખોજ

(એક વર્તમાન વિચાર સામયિક)

[Vol. VII 2014-15]

COMPARATIVE STUDIES
(તુલનાત્મક અધ્યયન)

Published by
Dr. V. R. Godhaniya College
M. G. Road, Opp. Khijdi Plot,
Porbandar - 360 575.

President
Dr. Virambhai R. Godhaniya

Managing Trustee
Shri Arjunbhai Modhwadiya

Trustees
Shri Bharatbhai Odedra
Shri Madhusudan Mehta
Smt. Shantaben Odedra
Smt. Jayshreeben Godhaniya
Shri Bharatbhai Visana

Refereed by
Dr. Girish Trivedi
Prof. Ketan Pandya
Dr. P. G. Marvaniya

Edited by
Dr. Anupam R. Nagar

Editorial Board
Dr. Ilaben A. Thanki
(C) & Members
Dr. Gitaben A. Unadkat
(C) & Members

ISSN No.: 0976-1187

Published by :
USHA PRINTERY
M. G. Road,
Porbandar - 360575 (Gujarat)
Ph. 0286-2244753

Copyright © All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the Editor.

Typesetting and Printed by :
USHA PRINTERY
M. G. Road,
Porbandar - 360575 (Gujarat)
Ph. 0286-2244753

Contents

Note from the President
ix

Note from the Management
xi

Editor's Note
xii

Referee's Note
xiv

Acknowledgements
xvii

English

The Five Cardinal Codes of Comparative Literary Theory
Drs. Anupam Nagar & Ketki Nagar
21

Indian & Israelian Agriculture Methods
Dr. Ila A. Thanki
55

vi

A Comparative Study of 'You Can Win' Attitude Exhibited in Ernest Hemingway's *The Old Man and The Sea* And Harindra

Dave's *'Gandhini Kavad'*
Dr. Nayankumar D. Tank

39

Magic Realism Verses Social Realism: A Comparative Study of Rohinton Mistry's *A Fine Balance* and Salman Rushdie's

Midnight's Children
Poonam P. Joshi

47

Spirituality in *Gitanjali* and *The Wasteland*

Hirak R. Jogia

55

हिन्दी

संत जलाराम और सहजानन्द स्वामी की सामाजिक सेवा

डॉ. एच. टी. ठक्कर

63

तुलनात्मक साहित्य: स्वरूप एवं उपयोगिता

डॉ. दक्ष्मा जोशी

63

आराधिका - मीरा और राधा

डॉ. संगीता पारेख

67

तुलनात्मक साहित्य की विभावना

डॉ. एम. एन. वाघेला

75

vii

ગુજરાતી

સાહિત્ય સંશોધન, સજ્જતા અને તુલનાત્મક સાહિત્ય

ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

123

વિષયવસ્તુનો તાત્વિક ભેદ સમજાવતી: તુલનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિ

ડૉ. એ. આર. ભરડા

123

પ્રૌઢશિક્ષણ એક તુલનાત્મક દષ્ટિએ

ડૉ. સ્મિતાબેન આચાર્ય

123

શ્રીમદ્ભાગવત અને હરિવંશમાં કૃષ્ણચરિત્ર-તુલનાત્મક અધ્યયન

ડૉ. ગીતા એ. ઉનડકટ

99

ભકિતરસામૃતસિન્ધુ અને ભકિતરસાયન: ભકિતરસ-તુલનાત્મક અધ્યયન

વર્ષા બી. જોષી

105

‘જય સોમનાથ’ અને ‘ચૌલાદેવી’ : એક પાત્ર તુલનાત્મક અભ્યાસ

સુહાગિની પી. ગરાસિયા

111

“નિર્માણ છે પ્રાણાયામ, પ્રલય છે પ્રત્યાહાર” જીવન બે વિરોધની ગતિ -

તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. ભાવના કેશવાલા

117

તુલનાત્મક અધ્યયન - ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યોના પાઠ્યપુસ્તક મંડળના ધો.-૧૧ અને ધો.-૧૨ ના વાણિજ્ય પ્રવાહના ‘નામુ’ વિષયના પાઠ્યપુસ્તકો

વિપુલ વી. દાસાણી

117

Miscelánea

List of Contributors
129

The College
131

Information about the Journal
133

Official Disclosure Regarding the Journal
134

Note From The President:

Dr. V. R. Godhaniya College has always excelled in its approach to education and in its pedagogies. The way we teach and the way our students learn are unique and creative. Consistently, we have strived to achieve perfection and transform our students to an efficient agent of social change. The College has been substantially contributing to the process of National Development by providing quality education and thereby enabling the students to become globally competent. I am extremely happy to see that our teachers have been taking part in KHOJ enthusiastically every year. This year also as a part of our endeavour towards equipping our students with vocational as well as academic excellence, we have selected Comparative Studies as a subject of our Journal KHOJ. In the modern academic context Comparative Studies is inescapable. In fact I believe that it is essential for our teachers to attempt Comparative studies as it transcends subject matter, time, space and methodological affiliation. Moreover it relates to the international interests across all regions of the world studying a wide range of subject matter and operating from diverse methodological stand points. Although comparative research has been flourishing globally, it is a new concept for our teachers. I feel that it will definitely broaden the perspectives and knowledge of our cherished teachers.

KHOJ will certainly go a long way in enhancing quality in education in accordance with the objectives of the institution and

in serving society at large with sensitivity and commitment. The 26-year old college, as an affiliated institution, has achieved many feats and climbed new heights. Education is not just an act of acquiring knowledge but learning the skill to lead a 'good' life. This is an ennobling process of growth. I can boldly say that we have excelled in every initiative that we undertook and we have stood together in facing the challenges in realizing quality education. In all this, we have made every effort to be sensitive and compassionate to the marginalized. We, at Dr. V. R. Godhaniya College, have always emphasized the promotion of women's education in all areas of learning to eliminate any kind of inequality. I feel happy when the bright and talented students perform remarkably well. However what makes me happier is when a weak student from a rural background progresses steadily from poor performance to better performance -moving all the time in the direction of excellence.

DR. V. R. GODHANIYA
President

Shri Maldevji Odedra Smarak Trust,
Porbandar (Gujarat)

Note from the Management:

સ્ત્રી માનવસમાજનું અર્ધું અંગ છે-અર્ધી આબાદી છે. તે બૌદ્ધિક અને કાર્યક્ષમ છે જ. જો તેને થોડું શિક્ષણ અને તાલીમ આપવામાં આવે તો તે વિશ્વની શ્રેષ્ઠ ઉદ્યોગ સાહસિક, નેતા અને અધિકારી બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. સાથોસાથ કોઈપણ સમાજ કે રાષ્ટ્રનો વિકાસ સ્ત્રીઓનાં સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ તથા યોગદાન વિના અસંભવ છે. આપણા જ દેશની વાત કરીએ તો, આજે ભારતનાં અનેક મહિલાઓ જેવા કે, શ્રીમતી ઈન્દીરા ગાંધી, શ્રીમતી સોનિયા ગાંધી, શ્રીમતી ઈન્દ્રા નુયી, શ્રીમતી ટેસી થોમસ, શ્રીમતી ચંદા કોચર તથા શ્રીમતી કિરણ મજુમદાર શો -એ વૈશ્વિક પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે.

ભારતને - વિશ્વને શ્રેષ્ઠ શિક્ષિત મહિલાઓ પુરી પાડવાનો એક દિપક સૌરાષ્ટ્રના “સુદામાપુરી” અને “ગાંધીભૂમિ” તરીકે જાણીતા, વિશ્વપ્રસિદ્ધ શહેર પોરબંદરમાં ડો. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ તરીકે જાણીતી મહિલા ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થામાં ઈ.સ. ૧૯૮૮થી પ્રજ્જવલિત છે. તાજેતરમાં જ આ સંસ્થાએ પોતાની સ્થાપનાનાં ૨૫ વર્ષ પૂર્ણ કર્યા છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન આ મહિલા કોલેજમાં અભ્યાસ કરી ચુકેલી અનેક વિદ્યાર્થીનીઓ આજે સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રોના વિકાસમાં પોતાનું યોગદાન આપી રહી છે.

ડો. વી.આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ છેલ્લા પાંચ વર્ષથી રિસર્ચ જર્નલ “બોજ” પ્રગટ કરી રહી છે. શૈક્ષણિક વર્ષ-૨૦૧૩-૧૪ ના બોજ અંક - ૬ માટેની થીમ “મહિલા સશક્તિકરણ : ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય” - 'Women Empowerment: Past, Present & Future' ઘણી સૂચક છે. આ થીમ પસંદ કરવા બદલ ડો. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજના પ્રિન્સિપાલશ્રી ડો. અનુપમ નાગરસાહેબ તથા આ થીમ પર આધારીત સંશોધન પેપર તૈયાર કરનાર તમામ પ્રાધ્યાપકશ્રીઓ-સંશોધકોને ખુબ ખુબ અભિનંદન...

મેનેજમેન્ટ
શ્રી માલદેવજી ઓડેદરા સ્મારક ટ્રસ્ટ,
પોરબંદર

Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar, for it is solely on account of their financial assistance that our Research Journal has been seeing the light of the day.

Jai Hind.

Editor's Note:

We are all familiar with the famous philosophical statement by Rene Descartes, **Cogito ergo sum** meaning **I think therefore I am**. And this is the effort we are trying to make in this Institute of Higher Learning. In fact, a teacher's identity is vindicated only when he thinks in the direction of innovative research. Truly, the Americans have steadfastly held on to their concept of the **thinking man** and as Indians we need to sincerely emulate some of these healthy practices. I therefore call upon my teaching fraternity to bring about a paradigm shift from the Romantic position – **I feel, therefore, I exist** to the post-modern position – **I think, therefore, I exist**.

Yes, the "seventh" issue of **Khoj** is ready to be released. This year our **Research Committee** chose the theme **Comparative Studies**. Being inter-disciplinary in nature, we have received papers in English, Hindi and Gujarati. The areas of research revolve around the theory of Comparative Literary Studies, to studies between English, Gujarati, Sanskrit and Marathi texts; the form and utility of Comparative Studies; parallels between social reformers and saints; adult education from a comparative perspective and a comparative insight into the conceptual associations of 'creation' and 'destruction'. I fervently hope that all these discerning papers would contribute to the case of good reading.

Let me conclude with offering a word of gratitude to the

DR. ANUPAM R. NAGAR
Principal
Dr. V. R. Godhaniya College,
Porbandar

अपनी बात करूँ तो मुझे भी इन प्राध्यापकों की खोजी द्रष्टि हृदयस्पर्शी लगी है। विविध विषयों में आलेख प्रस्तुत कर अपने मौलिक विचारों के द्वारा स-रस कार्य किया है।

सौराष्ट्र विश्वविद्यालय से संलग्न महाविद्यालयों में से इक्के-दुक्के महाविद्यालयों के प्राध्यापक भाई-बहन इस तरह प्रतिवर्ष 'Re-Search Journal' तैयार करते होंगे।

पुनः पुनः अभिनंदन, आशीर्वाद, शुभकामना।

Referee's Note:

‘खोज’ जारी थी, है और रहेगी। मानव मन बड़ा खोजी है। यह निरंतर कुछ न कुछ खोजता रहता है, कुछ नया ढूँढता है और अगर नया हाथ लग गया तो मारे खुशी के उछल पड़ता है। यूरेका-यूरेका..... चिल्ला-चिल्ला कर जग को ‘नया’ देता है।

खोज के लिए प्रयुक्त शब्द 'Re-Search' का अगर शब्द प्रति शब्द अनुवाद किया जाये तो ‘पुनःखोज’ ऐसा होगा मतलब यह कि 'Search' तो है ही उसे 'Re-Search' कर लोगो के सामने प्रस्तुत करना है, 'Highlight' करना है।

अध्ययन, अध्यायन और अनुसंधान ये तीन गुण अध्यापकीय जीवन के अत्यावश्यक गुण हैं, जिनके बीना या एक के अभाव में अध्यापक अपूर्ण होता है।

मुझे कहना नहीं होगा कि डॉ. वी. आर. गोडाणिया महिला कोलेज, पोरबंदर के प्राध्यापक सभी इन तीनों गुणों से युक्त-संयुक्त हैं। अत्यंत अनुभवी और ताजा, दोनों प्रकार के गुणवंत अध्यापक भाई-बहनों ने ‘खोज’ मैगजिन-पत्रिका-'Research Journal' को समृद्ध बनाने में कोई कसर नहीं छोड़ी है। ये अध्यापक भाई-बहन डॉ. वी. आर. गोडाणिया महिला कोलेज के तेजस्वी नक्षत्र हैं, जो अपने ‘तेजपूज’ से ‘साहित्यकाश’ को प्रकाशित कर देते हैं। इतना ही नहीं बल्कि अपने महाविद्यालय की प्रतिष्ठावृद्धि में प्रति वर्ष अपना योगदान देते रहे हैं। मैं ‘खोज’ के सभी लेखक, आलेख प्रस्तुत कर्ता, मार्गदर्शक, प्रोत्साहक आदि को साधुवाद देता हूँ।

- डॉ. गिरीश जे. त्रिवेदी

Acknowledgements

The issue of 2013-14 is published by Shri Maldevji Odedara Smarak Trust, Porbandar. There are many who made this possible.

In particular we would like to thank our honourable President Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya, the Managing Trustee, Shri Arjunbhai Modhvadiya, the member trustees, Respected Referees, Dr. Girish Trivedi and Prof. Ketan Pandya, the contributors, the proof readers Prof. Rushi Pandya and Prof. HirakJogia.

We would also like to thank all the colleagues who, without belonging to editorial board, were willing to revise some of their contributions. We also cannot fail to mention the name of who very lovingly computerised the scripts. We acknowledge their efforts with salutations.

Editor
Dr. Anupam R. Nagar

English

The Five Cardinal Codes of Comparative Literary Theory

DRS. ANUPAM R. NAGAR & KETKI N. PANDYA

Where the mind is without fear and the head is held high;
Where knowledge is free;
Where the world has not been broken up
into fragments by narrow domestic walls;
Where words come out from the depth of truth;
Where tireless striving stretches its arms towards perfection;
Where the clear stream of reason has not lost its way
into the dreary desert sand of dead habit;
Where the mind is led forward by thee
into ever-widening thought and action;
Into that heaven of freedom, my father
Let my country awake. (Gitanjali: Poem 35)

The above poem by Rabindranath Tagore epitomizes the core ideas of Comparative Literary Theory (CLT). This paper proposes to develop the five cardinal codes of CLT as they emanate from the Gitanjali 'text' and thereby establish that there is no better composite definition of CL in World Literature other than the one visualized by Gurudev Rabindranath Tagore.

The first basic code of Comparative Literary Theory is the assumption that in the study, pedagogy and research of literature it is

not the “what” but rather the “how” that is of importance. Tagore appropriately begins with the idea of 'fearlessness of mind' to preserve one's self-esteem. It appears that Tagore is providing us with an answer to the inconsequential and meaningless debate of 'nativism' versus 'nationhood'. Perhaps it is important to maintain one's national identity hand-in-hand with one's regional identity for the unification/merger of one into the other (while retaining its core identity/ideology) would instill a sense of fearlessness and therefore a comparative theorist, among others, would not fail to take complete stock of the area, the discipline, the culture and the language and then approach the 'text' with a fearless mind. Fearlessness is thus a vital prerequisite of CLT. In fact, it is a fearless critique that is vital to composing an ethical, comprehensive theory of Comparative Literary Studies. For instance, Aristotle's *Poetics* is a fearless critique of his master Plato. Again, Thomas More's suggestions in *Utopia* that fearlessly advocate communal ownership, women-equality, religious toleration, importance of education – all go against the extreme corruption and irrationality of European politics that was a governing feature of contemporary times. Here, More's cognizance of Plato's *Republic* invites significant parallels between the two texts.

Shakespeare, similarly, fearlessly spoke out his mind on colonialism in *The Tempest*. In fact, the one to one parallels between the Indian concept of death and the ideas of death presented in *Hamlet* by Hamlet demonstrate a certain universality of thought far beyond time and space. The idea of the immortality of the human spirit (Bhagavad Gita) demonstrates a quest for Truth and truth alone; a fearless analysis of Reality. The Italian poet and Propagandist F. T. Marinetti rightly observes in his manifesto,

“We intend to sing the love of danger, the habit of energy and fearlessness.”

(https://www.wwnorton.com/college/english/nael/20century/topic_2_05/ftmarinetti.htm)

In fact, the idea of a direct, joyful, and totally fearless relationship with God can be found in many of Tagore's religious writings, including *Gitanjali*. From India's diverse religious traditions he drew many ideas, both from ancient texts and from popular poetry. He correctly sings in one of his poems, “Leave this chanting and singing and telling of beads!

Whom dost thou worship in this lonely dark corner of a temple with doors all shut? Open thine eyes and see thy God is not before thee!” The core idea here is one of courageously facing the reality of life and living. To free one's self from orthodoxy and to face one's true self squarely is the crux of the poem.

The second basic code of Comparative Literature is the speculative as well as practical claim to move and to have a dialogue between cultures, languages, literatures and disciplines. The second and the third line of Tagore's poem “Where knowledge is free; Where the world has not been broken up into fragments by narrow domestic walls...” pin-pointedly addresses this principle of disseminating 'knowledge' irrespective of region or territory. Truly, knowledge would be 'free' when it is not bound to caste, creed, race or religion. In fact, CL offers an incredible amount of 'freedom' to read several languages and synthesize multiple fields of knowledge. And this is perfectly commensurate with the Upanishadic declaration - *Sa Vidya ya Vimuktaye* – that it is true knowledge alone that provides emancipation. Today, in the 21st century it would be unwise to compartmentalize the boundaries and the disciplines of knowledge. The right way forward would be to methodically and intelligently connect the varied branches of knowledge and believe in the principle of selective 'assimilation' and 'accommodation'. In T.S. Eliot's *The Waste Land*, the west and the east, as represented in their canonical texts, goes beyond established dichotomies and enters into a dialogue that embraces international boundaries. In fact, every period establishes a dialogue that differs from the preceding age and provides a solution to it. For instance, if 'Empiricism' was the question of the 18th century, 'Romanticism', 'Enlightenment' and 'De-Colonization' were the responses that followed in the 19th and 20th centuries. In other words ages, periods and writers are always at some level engaged in an inter-textual dialogue, with its interdisciplinary approach that makes comparative literary studies inclusive in character.

The third basic code of CL is the necessity for the comparatist to achieve comprehensive education in numerous languages and literatures as well as other disciplines. The fourth line of Tagore's poem, “Where the clear stream of reason has not lost its way into the dreary desert sand of dead habit...” suggests 'clarity of vision' and 'libertion from orthodoxy'. A comparatist's knowledge of many languages and

literatures enables him to delve deep into the mythical ethos and correctly comprehend the cultural fabric of that particular language/literature. In his 2012 **The Promise and Premise of Creativity: Why Comparative Literature Matters**, Eugene Eoyang posits that "where other disciplines aspire to order and orthodoxy, comparative literature encompasses chaos and heterodoxy, even against itself" (208). Indeed this is CL's strength and source of vitality that makes it 'creatively wander' into regions yet unexplored. For instance, the *Bhakti* movement had an indelible impact on almost all the regional literatures of India. In fact, the idea of religious toleration went hand in hand with incorporating and adapting different regional facets in literary works and studies. Patriotism as a theme found resonance in Bengali, Hindi, Gujarati, Marathi and Punjabi literatures. In fact, Swami Vivekananda's essays; Namad's poems and Chiplunkar's essays aptly substantiate this view.

The fourth basic code of CL is its interest to study literature in relation to other forms of artistic expression and in relation to other disciplines in the humanities and social sciences. The fifth line of Tagore's poem, "Where the mind is led forward by thee into ever-widening thought and action..." refers to the all-encompassing and the trans-disciplinary nature of CL. In fact, CL helps to locate affinities not only in world literature but also in aesthetic processes of allied disciplines. The ever-widening direction of the thoughtful 'mind' is symptomatic of the 'evolutionary' realm of CL. CL, like the other arts is an expression of individual thought and feeling achieved through the creative process. Artists seek to share their experiences, observations, and understanding (their "truths") through the medium that most effectively lends itself to their personal skills and abilities. Whether artists are writing stories, painting pictures, creating music, composing a photograph, or making a film, they are expressing their relationship to the world around them at that moment. Their works share certain expressive elements, such as structure, theme, and tone. Art connects human beings to each other in that it allows us to share each other's perceptions, emotions, and experiences. A gifted artist may capture creatively what we feel but cannot express ourselves. For instance, when one looks at Modernist literature (Early 20th century) and compares that to the other arts, certain themes pop up: the need for the individual to express himself or herself in an increasingly more chaotic world, an

experimentation with or even rejection of certain traditional elements, etc. In other words, CL liberates itself from the puritanic notions of purity of/in literature and examines ideas irrespective of its form. Take for example Tagore's *Chandalika*, where in one of the play's defining moments, Ananda, the monk and disciple of Lord Buddha pleads, *Give me some water*, and Prakriti resists by voicing her powerlessness to quench the monk's thirst. This is the moment of awakening for the daughter of Chandal when the monk tells her she is not *impure* but the child of the same almighty like others. All this while when Prakriti had internalized herself as a victim of social stigma and negated her selfhood suddenly elevates to a moment of recognition. Recounting this incident to her mother, she says, *This is my new birth. In satisfying his thirst I feel baptised. I am aware of my 'self' now mother. I now know what freedom tastes like.* (<http://timesofindia.indiatimes.com/nri/art-culture/Tagores-lovelorn-Chandalika-returns-to-stage/arcticleshow/11524410.cms>).

Suggestively, CL too defies orthodoxy and embraces all forms of literary and artistic expressions. The notion of purity/impurity thus becomes a misnomer and every CL study would invariably incorporate an inter-disciplinary; intra-disciplinary or a multi-disciplinary approach. Thus, just as a seed gives birth to many trees, branches and fruits, so too literature gives birth to a multiplicity of ideas that eventually bring in ideological and cultural parallels even in different creative arts all over the world.

The fifth code of CL in the context of conceptual approach and function is the study of languages and literatures translated into English. When Tagore finally says, "Into that heaven of freedom, my father, let my country awake," he is subtly referring to a composite form of literature that assimilates expressions/impressions across linguistic and cultural boundaries and thus a kind of "heaven" is envisioned by the poet. Such comparatists constitute a superior variety of human beings that would bring heaven on earth. In Sanskrit, it is aptly said, *Om poornamidam, poornat, poornamudachate, poornasya, poornamadaya poornamevavashishyate*. That is the whole when separated from the whole still remains the whole. Thus, there is no denying that English is a window to all the great literatures of the world and therefore

translations/transcreations in English would effectively serve one of the basic principles of CL – that of *selective assimilation and accommodation* (Italics ours) - and make the world exchange the best of ideas with each other. John Keats' *On First reading Chapman's Homer* beautifully encapsulates the joy of becoming familiar with a text/s (island/s) that had been hitherto unknown. The happiness of the reader is equated with that of an astronomer and a navigator. Secondly, as the purpose of literature is always meant to define a cultural framework, it is important to ensure that regional cultural paradigms are effectively communicated through literature. For instance, the notion of Indianness in Indian writing in English; Englishness in British English Literature, Americanness in American English literature need to find appropriate cultural 'transport' through literature written in English. In other words, a literary study should also achieve the aim of cultural orientation without marginalizing any domain of literature. Tagore, himself was well-grounded in a number of languages and therefore as a *vishvamanab*, one experiences much of Bengali culture in his literary creations. This is the kind of world (heaven) in which all of us should eventually awake.

References & Notes:

1. Tagore, Rabindranath. *Gitanjali*. Macmillan: London. 1913
2. <http://www.univie.ac.at/constructivism/pub/totosy98/1.html>
3. https://www.wwnorton.com/college/english/nael/20century/topic_2_05/ftmarinetti.htm
4. Eoyang, Eugene. *The Promise and Premise of Creativity: Why Comparative Literature Matters*. Bloomsbury Academic: USA. 2012
5. http://timesofindia.indiatimes.com/nri/art-culture/Tagores-lovelorn-Chandalika-returns-to-stage/article_show/11524410.cms

Indian & Israelian Agriculture Methods

DR. ILA A. THANKI

कृषिस्तु सर्ववर्णानांसामान्यो धर्म उच्चयते ।
 धारितस्मृति प्रभाषे कृषि अधा वशोने माटे सामान्य धर्म छे.

Introduction

Agriculture has been basic occupation for Indian people near about 50% as per latest census data in India are dependent on agriculture for his livelihood. Agriculture sector is the backbone of Indian Economy. In other words we can say that agriculture sector is the soul of Indian economy. "Eating is an agricultural act." (Wendell Berry). "The ultimate goal of farming is not the growing of crops but the cultivation and perfection of the human beings." (Mansamobu Fukuoka, The One Straw Revolution).

Here are two facts that should not be true: There is sufficient food produced in the world every year to feed every human being on the planet. Nearly 800 m people literary go hungry everyday with more than a 3rd of the earth population 2 billion men and women malnourished one way or another according to the **United Nations Food and Agriculture Organization** (Michael Dorris, Rooms in the house of stones, The "Thistle" series of essays)

"Agriculture is our wisest pursuit because it will in the end contribute most to real wealth, good morals and happiness." (Arthur Keith).

"The discovery of agriculture was the big step toward a civilized life." (Arthus Keith)

"God looked down on the earth of the created and said I need a caretaker for this world I have made and saw God Made a Farmer." (Paul Harey)

The scientific & technological inputs have been major drivers of growth and development in agriculture and allied sectors that have enabled us to achieve self-reliant food security with a reasonable degree of resilience even in years. In the present times agricultural development is faced with several challenges relating to state of natural resources climate change, fragmentation and diversion of agricultural land to non-agricultural uses, factor productivity, global trade and IPR regime. Some of these developments are taking place at much faster pace than ever before. So, In short we can say that the agriculture is the main sector of Indian economy which is amply powered by the following points:-

1. **Share in National Income:** The contribution from agriculture has been continuously falling from 55.1% in 1950-51 to 37.6% in 1981-82 & further to approximately 14% of GDP. But agriculture still continues to be the main sector because it provides livelihood to a 50% of the people.
2. **Largest Employment Providing Sector:** in 1951, 69.5% of the working population was engaged in agriculture. This percentage fell to 66.9% in 1991 and to 54.7% in 2011. However, with rapid increase in population the absolute number of people engaged in agriculture has become exceedingly large.
3. **Providing Raw Material to industries:** Agriculture provides raw materials to various industries of national importance. Sugar industry, Jute industry, Cotton textile industry, Vanaspati industry are examples of some such industries which depend on agriculture for their development.
4. **Market for Industrial Products:** Since more than two-thirds of the population of India lives in rural areas, increased rural purchasing power is a valuable stimulus to industrial development.
5. **Importance in International Trade:** Agriculture

constitutes about 75% of the total exports of the country. Such is the importance of agriculture as far as earnings of foreign exchange are concerned. As we know that agriculture sector is backbone for Indian economy. Although still there are so many problems of our agriculture sector.

6. Israel's Agriculture system is known as role model for every agriculture sector. So, in this we shall discuss about comparative study of Indian agriculture system and Israel's agriculture system.

Israel's agricultural sector is characterized by intensive production resulting from the need to overcome a scarcity of natural resources, particularly water. The high standard of development in the sector can be attributed to close cooperation and interaction between scientists, extension services, farmers, and agro-industries. These four elements have joined together to transform agriculture in Israel into an industry that is globally renowned for its efficiency and productivity, in a country where more than half of the land is classified as desert land.

Despite a steady decline in number of self-employed farmers over last three decades and agriculture's limited contribution to the GDP, agriculture plays a vital role as the major food supplier in the local market, and is also a significant factor in Israeli exports. Total agricultural produce in 2010 accounted for 1.9% of GDP. Some 64,000 people were directly employed in agriculture in 2010 (one third self-employed, the rest hired labor), representing 2.0% of the country's total labor force. In the early 1950s, one full-time agricultural worker supplied food for 17 people; by 2010 that figure had risen to 113.

Exports

In 2010, agricultural exports (fresh and processed) amounted to \$2.130 billion, or 4.2% of the country's total exports. Fresh produce exports totaled \$1.33 billion, mainly to the European Union, while processed food exports totaled \$798 million. In addition, a total of \$2.87 billion of agricultural inputs (production factors, technologies, services) were also exported in 2010. This figure is the product of an advanced agro technology sector that has made good use of the innovative and problem solving nature of Israeli agriculture. The hands-on experience of the agro-technology industry in local agriculture,

which has served as a kind of national development laboratory for the industry, paved the way for a large array of practical and economic solutions for Israeli agriculture as well as for the agriculture of many countries worldwide.

Climate and Topography

Israel's has a total land area of 21,000 km², of which only 4,100 km², or 20%, is arable land. Over half the country is characterized as arid or semi-arid, and much of Israel is hilly. A narrow coastal strip and several inland valleys provide most of the fertile areas, where irrigation is made possible by water supplied from aquifers and from the Sea of Galilee. Israel's climate, together with extensive greenhouse production, enables cultivation of vegetables, fruit and cut flowers during the winter off-season, primarily for export to European markets.

Water constraints and a varied climate have stimulated the development of unique agro technologies of a high standard, compliant with the latest international production and food-safety regulations. Farming Communities Over 80% of Israel's agriculture is based on cooperative communities (the kibbutz and the Moshav), living on nationally owned land under a long-term renewable 49 years lease.

Some of these communities date back to the early 20th century. The "kibbutz" (based on the Hebrew word for "group") is a rural community generally comprising several hundred inhabitants involved in cooperative production ranging from 300 to 700 hectare each; the major economic activities are agricultural production, industry, agro-tourism and services. Kibbutz members jointly own the means of production and share in the social, cultural, and economic activities. Over the years, the share of agriculture in the economy of the Kibbutz has declined, and today most kibbutz income derives from non-agricultural activities. Furthermore, over the past two decades, the kibbutz has undergone socio-economic reforms, with most economic activity and household ownership now partially privatized. The other major cooperative community, the Moshav, comprises 50 to 120 individual family farm units, which like the kibbutz, is defined as an "agricultural cooperative" and registered as such in the Register of National Cooperatives. The Moshav is based on the shared allocation of resources to family farms, such as farmland, water quotas, and other production inputs. The residents in both major types of cooperatives

(Kibbutz and Moshav) are provided with a package of municipal services.

A third type of farming community is the non-cooperative Moshava, a community of farmers who mostly live on privately owned land. Some Moshava farmers have organized themselves to share in common economic activities in order to provide the services needed for farm production, such as packinghouses, wineries, etc. Non-cooperative farms in Israel also include Arab farmers located in rural Arab villages. These farmers focus mainly on livestock (sheep and goats), vegetables, field crops and olives. Many of them employ modern agricultural technology, such as controlled greenhouses. The overall number of rural farming communities in Israel rose from 769 in 1961 to 952 in 2010.

Environmentally Friendly Pest Control Pesticides and their use are an important aspect of agriculture. Unintelligent use of these agents may cause damage to the environment, the user, plantations and food consumers. To ensure safe, efficient use of pesticides, many regulations have been passed, including the regulation dealing with the observance of instructions on the packaging label of agents.

The Ministry offers money grants to farmers who are interested in switching from conventional pest control, based on chemical agents, to control that incorporates environmentally friendly measures. This move will allow farmers to continue coping intelligently with pests and lesions while reducing environmental damage. Combined pest control will ensure an environment and agricultural produce that are free of pesticide traces. Encouragement of Capital Investment in Agriculture Based on the secondary objectives of the Ministry of Agriculture and Rural Development, the Investment Directorate at the Ministry gives farmers grants in accordance with a program for encouraging capital investment in agriculture in 2011.

The program encourages production for the domestic market, the export potential of agricultural produce, technological developments, saving in numbers of working hands, environmental development, water saving, the use of marginal water, saving in pesticide use and the spread of settlements. The program applies to any agricultural producer as defined in the Encouragement of Capital Investment in Agriculture Law, including any new settler in an

agricultural community Israel's agricultural engineering industry is well-known for its innovativeness, resulting in many useful technologies. Mention may be made of some such state-of-the-art irrigation technologies such as air-assisted sprayers, labor and energy saving systems, sophisticated sensors, greenhouse equipment, packaging systems and management software.

Some examples of recent developments are described below: Special sensors have been developed to record and monitor plant growth-rate and determine growing needs. The use of these sensors results in significant savings in water and fertilizers, while improving production and quality. Equipment and machinery for vineyards, which enable management of large vineyards with minimal labor, have been developed and commercialized. These include systems for pruning, windowing, trimming, sweeping and spraying. Harvesting systems for crops such as flower bulbs, onions, potatoes, sweet potatoes, watermelons, dates, jojoba, peanuts, and chili peppers are designed and manufactured according to the special needs of Israeli agriculture. Special systems and methods for post-harvest operations such as separation of clods and stones from potatoes, weighing and sorting flower bulbs and corms according to size, hot-water washing systems for fresh produce, accurate vibrating seizers, flower bunching systems, and length sorting are used to improve product quality and reduce labor.

A variety of sprayers designed for precise pesticide application and other specific purposes are developed and manufactured in Israel. New sprayers developed for narrow paths in greenhouses and others suitable for orchards are under development and implementation. Solar soil disinfestations are already widely practiced, using plastic films with special properties. Energy consumption in greenhouses has been reduced significantly by application of variable frequency drive (VFD) units to greenhouse fans and ventilation. Physical methods of removing insects from plants in vegetable greenhouses were developed and are used for the Kosher market, for organic crops and by ordinary growers. Technology was developed for making cooking oil pesticides economically feasible and they are already in use.

High-pressure nozzle systems that create a micron vapor are applied to cool down greenhouses and extend the growing season in hot climatic conditions, as well to improve the welfare of poultry and dairy

cows. When excessively hot, the system can lower the heat to the desirable climate condition at the growing habitat without adversely affecting the radiation levels.

A new system for combined heating and dehumidification (CHD) was developed to artificially dry the air in closed greenhouses while maintaining the desired humidity and temperature. The energy efficiency of the system is very high and it reduces foliage damages due to bacterial infections.

Israeli farmers successfully grow between 85 and 100 tons of sweet peppers per hectare of greenhouses per season, and today the yield at a net house reaches 8 tons, 90% of which is slated for export. An average of 400 tons of tomatoes are grown per hectare, four times the amount harvested in open fields, and about 280 tons of short cucumbers per hectare. In addition, plastic greenhouse structures have recently been introduced for housing livestock, poultry, and fish. The tropical aquarium fish greenhouses are the most cutting-edge, complete with climate control accessories and auto-robots. In addition to flowers and vegetables, which have been grown in greenhouses in the last few decades, fruits such as grapes, pomegranates and citrus are now grown in plastic houses as well as in net houses for hail protection, water saving and improved quality.

Climate control

An innovative technology developed in Israel allows the cooling of greenhouses during the day and their heating at night, with a minimal investment of energy. This is accomplished by using misting/fogging (shower) systems that spray uniform droplets and are installed at one end of the greenhouse.

During the day, these droplets absorb excess heat from the greenhouse and store it until night, when the heat is released. This method is used especially for ornamental plants, which require a high degree of humidity. The method has been tested successfully for vegetables as well. Many advances have been made in recent years to minimize and avoid the need to heat the greenhouses – improved covering materials, thermal screens, better and appropriate greenhouse structures, water sleeves and humidity absorbing systems were introduced, leading to huge energy saving and more environmentally friendly production.

The Computerized Greenhouse

Computer hardware and software have been developed in Israel, allowing automatic control of the greenhouse water and fertilizer and continuity of climate systems. Software developers maintain close contact with growers, in order to keep abreast of the latest developments in agricultural systems and to provide the most effective and advanced solutions, resulting in the automatic and sophisticated irrigation system in use today.

Conclusion

In this paper we have discussed the Indian and Israel Agriculture System. Above this detail discussion we can conclude few suggestions to develop for Indian Agriculture System, because limited resources and inadequate financial aid Indian farmers are suffering from so many problems so if we want to achieve our agriculture production and productivity likewise Israel we should follow few steps.

1. Government should arrange easy financial aid for our Indian farmers.
2. Government should provide proper training, guidance by experts of agriculture sector.
3. Government should give subsidy and other non-financial facilities for our farmers.
4. We should manage proper atmosphere to develop of agriculture sector.
5. Farmers should be interested to implement new production methods in his farm.
6. Farmers should be changed their traditional attitude and accepted scientific attitude in their farm.

References:

- 1) A. N. Agrawal, Indian Economy, 2013.
- 2) C. B. Memoria, Indian Economy, 2010.
- 3) www.export.gov.il

A Comparative Study of 'You Can Win' Attitude Exhibited in Ernest Hemingway's *The Old Man and The Sea* and Harindra Dave's '*Gandhini Kavad*'

DR. NAYANKUMAR D. TANK

Abstract

A study in comparative literature leads us to a more comprehensive and adequate understanding of the works and their authors. Mainly, it seeks to study interactions between literatures written in various languages. Having been recognized as a literary discipline, comparative literature should be considered as the most significant literary activity of the present era, in which the East and the West are merging and unifying the world into a single whole.

Keeping in mind the above idea, the present paper aims to focus on the vision of two different writers Ernest Hemingway and Harindra Dave who belong to different culture and historical background of America and Gujarat, India. Their works *The Old Man and The sea* and *Gandhini Kavad* fall into the category of novella. Their works reflect the concept of unyielding soul through calamities they undergo and ultimately they become winner in a true sense. Their struggle, endurance power, determination, passion, patience, self confidence and other qualities mould their character in the journey of life in such a way that one can easily say that; 'you can also win'. The famous quote of Hemingway's Santiago, "man can be destroyed but not defeated" is quite applicable to Harindra Dave's Karunasankar because Santiago

was surrounded by the sharks of the sea and Karunasankar was surrounded by the sharks of politics. The way both the characters come out from the dangers is the chief concern of this paper. The paper also throws light on the spiritual redemption of the soul too. Through the characters of Santiago and Karunasankar, the readers also learn the very concept of manhood which means to have honour and dignity, not to succumb to suffering and display faith, endurance and self determination.

Key Words:

Unyielding Soul; Spiritual Redemption; Manhood.

Paper :

Susan Bassnett defines in *Comparative Literature* that comparative literature involves the study of texts across culture; that it is interdisciplinary and that it is concerned with patterns of connections in literature across both time and space. Thus, comparative literature reflects a comprehensive and clear-cut understanding of the literary works written across the globe. It means the comparative literature provides an opportunity to learn diverse literatures and their inter relation with one another. Praver rightly says that comparative literature is a study of literary relations and communications between two or more groups that speak different languages. Keeping in mind these views the present paper attempts to compare *The Old Man and The Sea* by Ernest Hemingway from American literature and *Gandhi Ni kavad* by Harindra Dave from Gujarati literature. Of Course this comparison generates few hurdles because both the writers belong to two different countries and thus, they are bound to be different in their presentation of culture, philosophy, historical background, time, moment and milieu. Thus, the novella *The Old Man and The Sea* by Ernest Hemingway and *Gandhini Kavad* by Harindra Dave are taken as the texts for the study of the exhibition of 'you can win' attitude incorporated by them in their mentioned works.

Ernest Hemingway has been the most acknowledged man of letter of 20th century American literature. He has presented a convincing account of life and reality in his works. He also considers war as a great danger for the survival of humanity and thus, he focuses on insecurity, tension, despair, distress, death, chaos resulting due to war. His art lies in the exposure of his protagonist's inordinate capacity for endurance

and fortitude. He has enriched American literature with his works like *A Farewell to Arms*, *To Have or Have Not*, *The Sun also Rises*, etc. His *The Old Man and The Sea* is an outstanding literary piece focusing on the need of Will, determination and challenges of day to day life through the protagonist Santiago who has been presented as a man searching meaning of life in meaningless universe. The present novella was published in 1952 and received the Pulitzer Prize and the Noble prize for literature in 1953, 1954.

Santiago, an old fisherman, passes his eighty-four unlucky days in the Gulf Stream without getting any fish and he, with a hope to have a fish, goes beyond the limit and fortunately he happens to have the biggest prize of his fishing career, i.e. a jumbo fish in his trap. He, then, constantly struggles hard to control and kill the big fish and at last he succeeds to bring the fish to the surface and deal it a fatal blow with his harpoon. Of course, the struggle to control and kill the greatest fish was so difficult that he was on his last legs, although, without losing courage he continues in his efforts and ultimately he wins and after killing the fish he returns towards the shore with that big fish that could not be loaded on into the boat so he lashes at to the side of his skiff. Meanwhile he is attacked by the sharks who are badly in need of that fish as their food. Though exhausted fully, the old man has to fight against those sharks with all his power and potentialities all alone. Unfortunately he cannot save the fish that was preyed by him and the Sharks eat away all the fleshy part of its body and the skeleton of that fish is left only with the old man. Without a sign of any disappointment Santiago returns to his shack and once again he starts dreaming of African lions. Thus, *The Old Man and The Sea* reflects the unconquerable will and endurance of the protagonist under the unfavorable circumstances.

Harindra Dave has been a leading Gujarati writer who has cultivated and enriched various branches of Gujarati literature through his immense contribution to poetry, drama, fiction, criticism etc. As a novelist, he has very effectively portrayed inner consciousness of human being. He has exposed the metaphysical concepts like life and death also. Apart from this, he has discussed certain social realities and political facts in his novels with innovative techniques and experiments too. He firmly believes that he must express complete human being in all his works with novel and peculiar touch. He has been awarded

Rashtriya Sahitya Akademi Award, Ranjitram Gold Medal, Harmony Award, B. D. Goenksr award and Kabir Award for his dedication and service towards literature. His famous works are as *Moksh*, *Agnipankhi*, *Palan Pratibimb*, *Sukh Namno Pradesh*, *Gandhini Kavad*, etc.

Gandhini Kavad is, no doubt, the first political fiction in Gujarati literature discussing certain dirty political issues and corruption practised by political leaders with innocent people in order to maintain their vote bank. The protagonist of this novella is Karunasankar, an old man, who has sincerely worked as an ideal teacher and freedom fighter and he has been following Gandhian philosophy in life and action with full of dedication. He has been betrayed by the most devilish politician Jagmohan who in the beginning creates his image before Karunasankar in such a way that Karunasankar starts considering Jagmohan as a dedicated, co-operative, loyal, straight forward political servant for the people. Jagmohan smartly designs a plan and wins the mind of Laxmi, the wife of Karunasankar by caring the son of Karunasankar i. e. Bhanuprasad by offering him costly gifts and showing pseudo sentiments and affection. The approach of Jagmohan was so much conscious that Laxmi and Bhanuprasad start believing Jagmohan as Mr. Clean. Jagmohan also develops a false business and rejects a bribe of Rs 85 lacs in such a way that even Karunasankar also starts respecting the honesty of Jagmohan and he is proud of having such a humble politician and he offers his services for Jagmohan in public. Then Karunasankar is appointed as the director of the bank and Bhanuprasad is also given the presidentship. Through such obligations Jagmohan sand-witches Karunasankar in such a way that Karunasankar has to entertain corruption practised by Jagmohan and his team. Karunasankar is mentally tortured as he knows if he would try to raise his voice against the political devils like Jagmohan than his son would be directly punished first. It is his love for the son that makes Karunasankar a puppet before Jagmohan but as a part of dirty game of jagmohan, Bhanuprasad proves in the court that his father has lost control over his mental stamina so that he should be admitted into a mental hospital for further treatment. Ultimately Karunasankar is able to break the dirty political game of Jagmohan successfully.

Both the works *The Old man and The Sea* and *Gandhini Kavad* mentioned here are compared on few grounds as both are considered as novellas. They are highly praised because of their philosophical under

current notes reflected through their protagonists Santiago and Karunasankar. The spirit of both the heroes is unyielding human will. Both the heroes are old man with vigour of facing challenges in the journey of life. So far as the central characters of the novellas are concerned, it is observed that Santiago is an old man who knows his potentialities and his area of operations. When he goes for fishing and fails in catching a single fish in his journey of 84 days then also he does not lose hope. On the contrary he says; "only I have no luck any more, but who knows? May be today, everyday is a new day." (TOTS: 6)

Like Santiago, Karunasankar is also an aged fellow who is highly dedicated to Gandhian philosophy in life. As a retired ideal teacher he keeps himself aloof from all kinds of political surroundings otherwise he had taken part in the freedom fight also and he was offered the post of minister also but he had rejected such allurements of politics. As Gandhiji told, "badahaj satta pachad dodse to prajanu kam kon karse?" (GK: 18) (If all would run after power than who will work for common people.)

Santiago is a man with strong endurance power. When he cannot catch any fish and he is teased by other fishermen then also he keeps silence and he inwardly develops a confidence for another success because he loves fishing so he enjoys dreams of African safari. Karunasankar is also shown as the man with sound endurance power who can control his mind even if he is teased by his wife and son also as 'vediya or murakh'. He prefers to chant; "harino marag che surano, nahi kayarnu kam jo" (GK: 20) (the way of worshipping God is made for only brave people where timid cannot go)

Santiago is a man with passion and patience who suffers in his journey of life but he shows his power, skill and capacity while fighting with the fish. He is projected as the symbol of Christ in his killing which causes him to suffer. Karunasankar is also a man of self esteem who has to suffer due to dirty politics and poverty too. He is highly honest man and thus projected as a symbol of Gandhi and he is appreciated by dirty politicians like Jagmohan who openly admits that people like Karunasankar are the base for the existence of this country.

Santiago deliberately chooses to cross the limit during his voyage because he is confident enough to fish excellently and he gets the result through the biggest fish. Here he has to struggle hard to get

control over the fish and in this struggle he says, "I do not care who kills who" (TOTS: 94). After killing the biggest fish once again the old man has to face the attack of sharks. This event is certainly an eye opener to Santiago because he has committed an error in crossing the limit of his potentiality so he has to repay. As a result he is not able to return with the full fish at his shack. Though he returns with the skeleton of that fish, he does not get disappointed. On the contrary he feels himself morally triumphant through his heroic spirit and says; "a man can be destroyed but not defeated." (TOTS: 89). It indicates that Santiago has full trust in his power, capacity, endurance as well as suffering too.

Like Santiago, Karunasankar has to follow the path framed by Jagmohan in such a way that he neither comes out of that trap nor can give it up. He is thinking like Hamlet 'to be or not to be'. He has to witness corruption and murder like act. He is mentally under pressure in such a way that he has to listen from PA of Jagmohan; "Dar paach varse chutni jitva thodak nava shikar pakadavana hoy che. Aa vakhate tame pakadaya cho" (GK: 161). (It is common practice for politicians to victimize people to win election every five years. This time you are clutched). Like Santiago, Karunasankar does know that he has also crossed the limit of a common man and he is respected as the incarnation of Gandhi. Karunasankar cannot tolerate such ways of life full of corrupt means and sham happiness. Thus, he decides to expose the harsh realities before the court and openly confesses how he has involved himself in corruption. He also accepts his responsibility for the murder case of Ramdas and he also admits that he has learnt how to rule over the people. Thus, it is analyzed that Karunasankar enters by accident into the web of politics but ultimately he realizes the truth and he takes arms against the evil of politics openly. He says; "saru thayu. Me gandhini Kavad upadavani himat to kari" (GK: 180). (I have tried my level best to pull the scale of Gandhi)

It can be concluded here that at first sight Santiago and karunasankar seem to be loser but actually speaking they are winners spiritually. It is their inner will and unyielding soul that make them undefeated. They are champions and mentors of life who can teach 'you can also win'. They represent suffering, morality, endurance, self esteem and unconquerable will. They are symbol of life lived by common man and the struggle faced by these people. Although they are under the stress they come out successfully due to their spiritual triumph. Thus,

both the novellas indicate the meaning that life is nothing but a journey of constant struggle which can be cultivated and won by strong Will and solid spiritual power. Both works also suggest how to find meaning of life through continuous and genuine efforts as done by Santiago and Karunasankar. Thus, Santiago and Karunasankar both symbolize the duty of a human being. They face the danger like a matador. Their true characteristics of spirit are courage, fearlessness, compassion, bravery and unshakable faith in their way of life. They reveal the ideal of manhood which means to have quality of honour and dignity; not to succumb to suffering and display faith, endurance and self-control. Both the characters ultimately reveals the path of success i.e. 'you can win' attitude in terms of internal gain, not material gain which is not enmity with forces of nature but understanding and identifying with the elements of nature.

Citation:

1. Bassnett, Sussan. *Comparative literature*, Blackwell Publishers, Oxford, UK: 1993
2. Dave, Harindra. *Gandhini Kavad*, Pravin Prakashan, Rajkot, India: 2003
3. Dev, Amiya and Das, Sisir Kumar. *Comparative Literature theory and Practice*, Allied Publishers, New Delhi: 1989
4. Kaushal, Jogendr. *Ernest Hemingway-a Critical Study*, Chandi Publishers, New Delhi: 1974
5. Hemingway, Ernest . *The Old Man and The Sea*, Charles Scribers sons, New York: 1952

Websites:

1. www.wikipedia.org
2. www.brown.edu
3. www.complit.yale.edu

Magic Realism Verses Social Realism: A Comparative Study of Rohinton Mistry's *A Fine Balance* and Salman Rushdie's *Midnight's Children*

POONAM JOSHI

INTRODUCTION

Realism is a style of writing that reflects an actual way of life. It is a sharp observation of life as it is. The word has also been used to denote critical and detailed study of the subject. It is accepted according to need and time. Realism began as a recognizable movement in the 18th century. By mid-19th century, it was a main form of art. Realism has created turbulence against classicism and romanticism. Realism in literature is the theory of faithfulness to real life and to accurate representation without adding anything in everyday life. The writer describes what is observed. Realism is used to describe a variety of approach in which the aim is to portray the accurate depiction of reality.

Realism shows life with reality which may be painful. It depicts man and society as whole instead of presenting one or the other of their aspects. It is the real picture of an individual or society or jointly voice of their being. The main aim of realist literature is to combine general and the particular both in characters and situations. Today realism has become popular trend. It has two major features; the development of modern science and the other is an increasing desire of readers for a realistic understanding of different problems.

SOCIAL REALISM

Social Realism is derived from Russia. The literature evolved when the socialist revolution was taking place. Social realism is inspired in various ways by Soviet communism and international Marxism. It responds critically to personal and collective frustrations of different strata of the society. In literature social realism means the depiction of social reality as it is.

After World War II numerous political changes took place which gave rise to social realism in Europe. The political reformation was encouraged by social factors. This change attracted the writers to concentrate on social reality and as a result some of the best work of literature was recorded during this period. Social realism is interpretations of life with the purpose of changing the existing reality. The concept 'social realism' has its roots in Marxism. Social Realism has been mostly concerned with the everyday life especially among the middle and lower classes.

A writer may effect the society and in turn be influenced by it. When a writer comments on the society, the tone should be judged. The tone of the writer may be of social realism. Social realism covers the relationship between the author and the society. It is based on the literature reflecting the society.

Some of the Indian writers appear deeply influenced by the leftist ideology in the creation of their world of fiction.

A FINE BALANCE AS A SOCIAL REALIST NOVEL

Rohinton Mistry is a well-known writer of the 20th century. He is known as a socio-political novelist. Born and brought up in Bombay now Mumbai, he depicts Parsi life in India. He graduated from St. Xavier's college, Bombay. In 1975 he went to Canada and got married to Freny. His first writing is short stories known as Tales from Firozsha Bag. It is a collection of eleven interrelated stories published in 1987. In all his stories he tries to construct the Parsi identity to which he belongs. His first novel Such a Long Journey (1991) deals with Paris family in Bombay. In 1995, A Fine Balance was published which shows the life of four person. Family Matters (2001) again revolves round a Parsi family.

Mistry is concerned about various strata of Indian society. This is seen in all his works. His works have been constructed by social reality of India. In A Fine Balance Mistry has made a conscious effort to deal with the social reality of India during the emergency. It is a fictional

presentation of Dina Dalal, a Parsi widow who struggles for her independent identity, Maneck Kohlah, a student who faces problems of existence and the Chamars turned tailors Ishvar and Om Prakash who struggle for survival. Mistry has focused minutely on the lower caste. The story begins with the life of Ishvar and his nephew Om. They come to unnamed city-apparently Mumbai with lots of dreams. In village, they had bad experiences at the hands of upper caste people. Mistry has very beautifully portrayed horrifying realities which are carried out in the name of democracy.

Mistry articulates about the miserable plight of the untouchables in India through the story of Dukhi Mochi, Omprakash's grandfather, a low-caste chammaar. In the chapter, IN A VILLAGE BY A RIVER, the story of Dukhi's family is unfolded. Dukhi and his family endure miseries all their lives for being a low-caste. Roopa, Dukhi's wife has to steal milk and oranges to feed her male-child, Roopa, an untouchable mother has to surrender for sexual exploitation when caught at night stealing oranges. The extreme level of humiliation and sufferings of Roopa and Dukhi Mochi is described by Mistry: "He wept silently, venting his shame, anger, humiliation in tears; he wished he would die that night." (FB 99) Dukhi Mochi gets news regarding the torture of the untouchables from the nearby villages:

For walking on the upper-caste side of the street, Sita was stoned, though not to death- the stones had ceased at the first blood. Gambhir was less fortunate; he had molten lead poured into his ears because he ventured within hearing range of the temple, while prayers were in progress. Dayaram reneging on an agreement to plough a landlord's field, had been forced to eat the landlord's excrement in the village square. Dhiraj tried to negotiate in advance with Pandit Ghanshyam the wages for chopping wood, instead of settling for the few sticks he could expect at the end of the day; the Pandit got upset, accused Dhiraj of poisoning his cows and had him hanged. (FB 108-109)

Bhola, an untouchable has to lose his fingers for the charge of stealing, while Chhagan, another untouchable, loses his hand. Dukhi's father speaks about the sufferings of Budhu's wife that "She refused to

go to the field with the zamindar's son, so they shaved her head and walked her naked through the square." (FB 97)

Mistry also presents the social reality through Ishvar, Dukhi and Narayan. The life of chamars in a village and the existence of caste ridden society are portrayed realistically by Mistry. Ishvar and Narayan were not allowed in school and are deprived for right to educate. Being lower caste they are abused and beaten for entering the class room saying, "You Chamaar rascals! Very brave you are getting, daring to enter the school! 'Is this your parents teach you? To defile the tools of learning and knowledge?'" (FB 110) When their father Dukhi knows about this he goes to Pandit Lalluram who is known as "a chit-Pavan Brahmin" (FB 111) known for his sense of 'fairness'. But Pandit Lalluram too believes in casteism gives a high level lecture to Dukhi like "You always try to do your duty, don't you, according to your caste?..." Otherwise there would be chaos in the universe..... Punishing your sons for their misdeeds was part of the teacher's duty. He had no choice. Do you understand?" (FB 113) When Dukhi agrees that punishment is necessary but argues that they are only children and "such a terrible punishment," (FB 113) He becomes angry and says, "How can I make you understand? ... Your children entered the classroom. They polluted the place. They touched instruments of learning. They defiled slates and chalks, which upper-caste children would touch. You are lucky there wasn't a holy book like Bhagavad Gita in that cupboard, no sacred texts. Or the punishment would have been more final." (FB 113-4) This explanation and justification of Pandit Laluram makes Dukhi angry. Thus Dukhi "break(s) the timeless chain of caste" (FB 105) and sends his sons to his friend Ashraf in the nearby town to be apprenticed as tailors.

A Bhangi (scavenger) stare at a Brahmin and thereby violates the traditional code. "Dukhi observed bitterly that at least his Muslim friend treated him better than his Hindu brothers." (FB 116) By Hindu brothers he meant upper class Hindus who treated him very badly. Even during partition the upper class Hindus took advantage of lower caste people and tells them Hindu brothers which the lower caste people also understand it. Dukhi and his friends discuss,

The zamindars have always treated us like animals."
"Worse than animals"... "They have never bothered us
before. Why would they do it now? Why should we

hurt them because some outsiders come with stories?" "yes, it's strange that suddenly we have all become Hindu brothers. "The Muslims have behaved more like our brothers than the bastard Brahmins and Thakurs. (FB 123)

This shows their anguish of lower caste people towards upper caste people. They now know who their friend is and who is foe.

Mistry has shown an ugly picture of life through his characters. It reveals social as well as historical developments on India.

A Fine Balance pictures Indian Society during Emergency declared by Mrs. Indira Gandhi. The inspiring sources of the novel are Emergency, Fascism and realism. The plots and characters develop gradually when Emergency begins.

Ishvar and Omprakash come to the city to overcome the pain of joblessness and hunger but their sufferings multiply. In the city they face many difficulties due to Government policies during emergency. The jhopadpatti where they live is bulldozed under the City Beautification Programme. The sufferings of the slum-dwellers, during the slum eradication are painted with vivid description, which is expressed in the words as: "People were crushed. Blood everywhere. And the police are protecting those murderers. Or the bastards would be dead by now." (FB 295) Their miseries are further extended when they have to be operated due to the Family Planning Programme that is executed by the Government. Om Prakash has to face hell-like agony due to the infection developed during the nasbandi operation. His legs are amputated and he becomes disabled for life-time.

The tyranny of the government proves to be the evil in the lives of the poor. They are compelled to attend the rally of the Prime Minister. They are beaten and threatened of jail by the police. They are exploited by paying just four rupees for their unwilling presence in the rally. The MISA (Maintenance of Internal Security Act) which is implemented to secure the public instead provides the privilege to the officers to arrest the beggars who are not only poor but the symbols of poverty. The beggars and the street dwellers are removed from the city to execute "this progressive new strategy for the beggary problem" (FB 322) so the officers "... dump pavement-dwellers in waste land outside the city." (FB 322)

Maneck's friend Avinash, is persecuted and killed by the police because he is anti-government policies. Police conceals the case by showing it as a railway accident. Moreover his parents are tortured; his three sisters commit suicide because their parents have no money to pay as dowry for their marriages. Mistry here raises the serious issue of dowry system, one of the social evils of Indian society.

Mistry has depicted the sufferings of the poor and the untouchables through the experiences of his characters. He raises the sufferings of humanity through miseries of his characters. The Indian social structure gets a significant voice in *A Fine Balance*. Mistry has used both his memory and imagination to focus India's social issues.

MAGIC REALISM:

Oxford Concise Dictionary defines 'magic realism' a fiction in which fantastical elements are included in a narrative that otherwise maintains the reliable tone of realistic realism. In simple term 'magic realism' is the mixture of reality and miracles. It surprises the reader because it transforms everyday real situation to unreal. Magic realism is different from pure fantasy because it has some real descriptions of human beings and society.

The words 'magic realism' are opposite and incompatible to each other. Magic means the use of fantasies or magical elements in the narrative whereas realism is about reality or history. Magic realism is, thus an attitude towards reality that can be expressed in popular or cultured forms. Magic realism is an art of creating surprises with reality. It gives people a new viewpoint which otherwise would be usual and monotonous. The novelist instead of indulging in a social realist novel prefers to portray symbolic characters and events in the tradition of magic realism.

History itself can be quite dry. So the incorporation of 'magic' tends to make it a bit more interesting to read. It helps to relax the readers. As a whole, magic and realism go together as magic helps achieve the effect which realism barely does. Realism is true to every piece of history no matter it is in the form of narrative or documentary.

In magic realism, the magical elements are blended into a realistic atmosphere in order to access a profound understanding of reality. These mysterious elements are explained in a straightforward manner which allows the 'real' and the 'fantastic' to be accepted in the

same stream of thoughts. It has been broadly believed a literary and visual art variety; artistic fields that reveal less significant signs of magic realism include film and music.

MAGIC REALISM IN MIDNIGHT'S CHILDREN

Ahmed Salman Rushdie was born in Bombay on 19 June 1947 into the Muslim family of Anis Ahmed Rushdie and Negin Rushdie. He went to Cathedral and John Connon English Mission School in Bombay. At the age of fourteen he went to Rugby School in England. He read History at King's College, Cambridge and received his master's degree in History in 1968. After graduating, he lived with his family who had moved to Pakistan in 1964. He worked as an actor and a free-lance advertising copywriter in England before taking up writing as a full-time career. Salman Rushdie is an important British contemporary author. *Midnight's Children* is the second novel of Rushdie and he received Booker prize for this novel.

Salman Rushdie adds the elements of magic realism in *Midnight's Children*. He portrays the unreal aspects of the Indian subcontinent. He uses magic realism as a means for finding truth. In *Midnight's Children*, there are several instances of 'magical' happenings. In this novel, he goes back to Bombay, India of his own childhood. He provides history which is not written in history books, but is one constructed around individuals and their involvement in the historical process.

Midnight's Children can be called a historical fiction because it identifies major events of Indian history. It includes the Amritsar Massacre (1919), the Quit India resolution (1942) Indian independence and partition (1947), the Bombay language marches (1956), the Indo-Chinese war (1962), death of Nehru, Indo-Pakistan war and the first Prime Minister ship of Indira Gandhi and emergency imposed by her.

In *Midnight's Children*, history is seen through Saleem Sinai and his family. Saleem, born at the very moment of India's independence is interlinked with the political, national, and religious events of his time. Realism plays an important role in terms of describing the noteworthy events that have happened. It goes as detailed as Sinai himself and his family members, especially the experiences of his grandfather; provide a unique perspective to view what happened during the period of Indian independence. Without the 'magic' realism,

Midnight's Children could be another historical documentary. The use of magic realism puts forth another level of importance in terms of the narrator himself as well as the Indian history as a whole.

Saleem Sinai, the narrator of *Midnight's Children*, opens the novel by explaining that he was born at midnight on 15th August, 1947, at the exact moment India gained its independence from British rule. He imagines that his birth ties him to the fate of his country. He later discovers that all children born in India between 12 AM and 1 AM on 15th August, 1947, are gifted with special powers. Saleem uses these powers to assemble the Midnight Children's Conference (MCC). He acts as a telepathic channel, bringing hundreds of geographically disparate children into contact while also attempting to discover the meaning of their gifts. In particular, those children who are born closest to the stroke of midnight possess more powerful gifts than the others. Shiva of the Knees, Saleem's evil fate, and Parvati, called 'Parvati-the-witch', are the children with notable gifts and roles in Saleem's story.

Saleem's gift of having a sense of smell allows him to determine others emotions and thoughts, stems from his grandfather Adam, his son who also had the same large nose and magical gift. The novel explains how Adam's sensitive nose ultimately saved him from being killed in the Jallianwala Bagh Massacre:

As the fifty-one men march down the alleyway a tickle replaces the itch in my grandfather's nose... Adam Aziz ceases to concentrate on the events around him as the tickle mounts to unbearable intensities. As Brigadier Dyer issues a command the sneeze hits my grandfather full in the face. "Yaaaakh-thoooo!" he sneezes and falls forward, losing his balance, following his nose and thereby saving his life" (MC 41).

The sneeze provides a sense of humour and levity to the brutal attack, distracting the reader from the massacre itself. The author very beautifully plays with magic realism in such serious and realistic incidents of history.

The novel has fictional element in which history is interwoven. The protagonist reveals the virtue of their fortuitous time of birth, a mysterious magical gift. Saleem has a telepathic ability which enables him to provide a mental forum in which the group can meet. Saleem

describes himself as a radio receiver but in a present era it can be compare as teleconference. His magical abilities suggest an ability to bring people together.

Magic is designed to make comment upon history.

The incorporation of the elements of 'magic' and 'realism' gives meaning to *Midnight's Children*. Rushdie's use of magic realism as a narrative technique is very apt as he portrays the postcolonial life in his novel. The Magic realism can therefore be seen as a device binding Indian culture of the past to the contemporary multicultural boundary.

Midnight's Children is an example of a postcolonial novel that mixes the elements of magic realism into it. The author's use of magic realism helps in bringing out the incredible dimensions of the Indian subcontinent and making it a postcolonial work.

Rushdie uses magic realism which makes *Midnight's Children* more appealing. Fantasy is deliberately used so as to rise above the reality. Magic realism helped the author to speak the unspeakable.

Rushdie uses magic realism as a tool to solve the problems of post colonialism. He connects and combines historical events, mythological stories and fictional narratives. Rushdie tries to convey a true picture of India after independence.

CONCLUSION

In recent time in India, in spite of the fascination for magic realism, fiction of social realism still flourishes, and will perhaps always flourish, because the novel, born of social reality, may derivate from it, but will always continue to find external reality.

Through *A Fine Balance* Mistry depicts the life of village people which allows him to look at a new area of social reality-poverty prejudice and caste oppression in the villages, inter-communal harmony and the predicament of honest hard-working villagers who come to the city with a dream. Mistry feels that majority of Indians live in villages and has shown their sufferings through *A Fine Balance*. Mistry does not write in the mode of magic realism. His realism represents reality and the tone is ingenuous.

Midnight's Children is an attempt to recall the era of India gaining her freedom. It would have been impossible to enjoy the novel

without the inclusion of magic realism. *Midnight's Children* aptly invokes the theme of fantasy to depict struggle for identity of the people after independence, which is shown through the protagonist.

Thus the major difference in the narration of both the writer is in their approach to represent India. Mistry is inclined towards 'social realism' whereas Rushdie leans towards 'magic realism'. Their fiction has shown contrast in their writing. The comparing of Mistry and Rushdie is fruitful.

REFERENCES:

1. Batra, Jagdish. *Rohinton Mistry: Identity, Values and other Sociological Concerns*. New Delhi: Prestige Books, 2008.
2. Dodiya Jaydipsinh. "A Fine Balance between Hope and Despair through a long Journey: A critical study of Rohinton Mistry's *Such a Long journey* and *A fine Balance*." *Literary Insight*. vol. 1. January 2010. Print.
3. Mistry, Rohinton. *A Fine Balance*. London, Faber and Faber, 1995. References to this edition are given in parentheses in the text.
4. Rushdie, Salman. *Midnight's Children*. London, Vintage Press, 1981. References to this edition are given in parentheses in the text.
5. Terverson, Andrew. *Salman Rushdie - Indian Contemporary Writer*. New Delhi: Viva Books, 2010.

WEBSITES:

1. http://en.wikipedia.org/wiki/Magic_realism
2. [fictionwriting.about.com >...> Glossary of Literary Terms](http://fictionwriting.about.com/.../Glossary_of_Literary_Terms)
3. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/356736/magic-realism>
4. <http://www.nytimes.com/books/99/04/18/specials/rushdie-realism.html>

Spirituality in *Gitanjali* and *The Waste Land*

HIRAK JOGIA

*"Thou hast made me endless, such is thy pleasure.
This frail vessel thou emptiest again and again,
and fillest it ever with fresh life."* (Tagore: 1)

Spiritual salvation is the highest goal of human life. The world becomes more and more capitalistic and materialist and urgency for spirituality grows more today and it is the solution of all the worldly problems. Literature have played an important role in spreading the message of love, care and the need for positive living and show spiritual way of living life. Rabindranath Tagore and T. S. Eliot are such spiritualists who tried to show the right way through their works.

Rabindranath Tagore was born in 1861. He found the ultimate energy or soul in teachings of Upanishads so he believed in the one God. The Nobel Prize in Literature 1913 was awarded to Rabindranath Tagore *"because of his profoundly sensitive, fresh and beautiful verse, by which, with consummate skill, he has made his poetic thought, expressed in his own English words, a part of the literature of the West"*. (http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1913/tagore-facts.html). We can find the excellence of content and magnificence of the language in the *Gitanjali* which is one of the biggest achievement of his life.

T. S. Eliot, born in 1888 was an American-English poet, playwright, and critic, a leader of the modernist movement in

literature. He was awarded the Nobel Prize for literature in 1948. When he was 34, he wrote the most famous work *The Waste Land*. It is a highly complex poem describes cultural and spiritual crisis. He spent one year in studying the philosophy and metaphysics of Patanjali and also learnt Sanskrit and Indian Philosophy at Harvard University.

The word Gitanjali means *the offering of songs*. It represents unity in diversity and spiritual life in hundred and three poems. W.B. Yeats described him, "*Tagore was the product of a whole people, a whole civilization, immeasurably strange to us, and seems to have been taken up into this imagination; and yet we are not moved because of its strangeness, but because we have met our own image, as though we had walked in or heard perhaps for the first time in literature, our voice as in a dream*". (<http://bhashaindia.com/Patrons/LanguageTech/Pages/Gitanjali.aspx>) Tagore pursues his realization of God through his songs by receiving the signs of the infinite. He believed that God can be found not only in the heart of a devotee but everywhere and anywhere.

Tagore's realism is free from materialism. He rejects alienation from common humanity. So, he sings, "Only let me make my life simple and straight (Tagore 7)," and he says, "Deliverance is not for me in renunciation" (73), because God rests his feet "where live the poorest, and lowest, and lost" (10). His humanism is free from the narrow limits of nationalism. As a mystic, he has a direct communion with the divine. Tagore shows a new avenue of self- preparation and boosts the morale of the baffled self to enkindle 'the lamp of love' that will sure life with full of happiness. To him the worship of God becomes true and real only through man's love of his fellow men. His poems effort to show man's relation to his fellowmen, to Nature, and to God. *Gitanjali* proves that Tagore is really a writer of spirituality and mysticism.

Tagore's mysticism is free from the false spirituality of escapism. God is love that derives out all evil passions from the heart of the poet. He calls God "Life of my life" (Tagore 4), "Thou art the sky and thou art the nest as well" (67). His interest is "silently to listen to thine eternal harmony" (65). Soul sets out in quest of the Creator. His poems tell that the ultimate aim of life is the realization of the ultimate in man in a spirit of complete submission.

Tagore suggests the ways in which his soul can reach the ultimate. God could "draw the veil of darkness" and "remove shame and poverty" (Tagore 24) to realize his original identity. Since no struggle is necessary for realization, he says, "Let me not force my flagging spirit..." (25) and "I surrendered my mind without struggle ..." (48). He expresses in the last few poems how he has reached his spiritual salvation. He says, "I have come to the brink of eternity from which nothing can vanish (87)," "I have got my leave. ... A summons has come and I am ready for my journey (93), and "In one salutation to thee, my lord, let all my senses spread out and touch this world at thy feet (103)"

Eliot's *The Waste Land*, an important landmark in the history of English poetry, was published in 1922. It has five parts namely, a) The Burial of the Dead, b) A Game of Chess, c) The Fire Sermon, d) Death by Water; and e) What the Thunder Said. The first part states that the contemporary world is a life in death. Man has lost faith in spiritual values. Love has degenerated into lust. The second part symbolizes the sexual perversion in the world. The third and the fourth parts give the causes of spiritual death and degeneracy. Sexual perversion has led the world to meet the spiritual Death. In the last part, *What the Thunder Said*, he gives a remedy – a promise of regeneration. The present condition of the world is given as,

***He who was living is now dead
We who were living are now dying
With a little patience*** (Eliot V)

***Shall I at least set my lands in order?
London Bridge is falling down falling down falling down***
(Eliot V)

'The falling of 'London Bridge' indicates the spiritual and social breakdown in the wasteland. Different wastelands of the past are knitted together with the modern wasteland, and the wisdom of the east and the west is offered as a solution for the wounds of the present age. T.S. Eliot's way of spiritual re-birth is based on the wisdom of India for the spiritual salvation of modern humanity as a way to spiritual renaissance.

***Ganga was sunken, and the limp leaves
Waited for rain, while the black clouds***

*Gathered far distant, over Himavant.
The jungle crouched, humped in silence.
Then spoke the thunder*

DA

Datta: what have we given? / ... /

DA

Dayadhvam: I have heard the key / ... /

DA

Damyata: The boat responded / ... /

To controlling hands (Eliot V:)

Eliot gives three way of Redemption: The first Da (Datta) means to give, which refers to martyrdom; only such dedication is a great spiritual satisfaction. The second Da (Dayadhvam) means to sympathize. It refers to the spiritual harmony with others. The third Da (Damyata) means self-control and discipline. It signifies control over sensuous desires. The spiritual health can be regained only through suffering and self-discipline. The poem ends with "Datta, Dayadhvam, Damyata. / Shantih shantih shantih" (Eliot V:). Shantih signifies 'the peace which passeth understanding.'

Though Tagore and Eliot differ in culture and other things, they give the same point of spirituality for the advancement of humanity. They express their noble thoughts of spiritual realization as a final solution to all the worldly problems, for 'yet there is time' to make the world peaceful. They have tried their best to see the world at peace. Hence the Noble thoughts of the Nobel people always influence and inspire the world.

*"On the day when death will knock at thy door
what wilt thou offer to him?" (Tagore: 90)*

REFERENCES:

1. Tagore, Rabindranath. *Collected Poems and Plays of Rabindranath Tagore*. New Delhi: Rupa, 2002. Print.
2. Eliot, T.S. *The Wasteland*. Coradella Collegiate Bookshelf Editions. n.d. Pdf. < <https://www2.bc.edu/john-g-boylan/files/wasteland.pdf> >
3. "Rabindranath Tagore - Facts". Nobelprize.org. Nobel Media

AB 2014. Web. 10 Dec 2014. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1913/tagore-facts.html

4. <http://bhashaindia.com/Patrons/LanguageTech/Page/Gitanjali.aspx>

हिन्दी

संत जलाराम और सहजानन्द स्वामी की सामाजिक सेवा

डॉ. एच. टी. ठक्कर

‘बहुरत्नानिवसुंघरा’ संस्कृत भाषा की यह सूक्ति, सौराष्ट्र की उर्वरा धरती पर शतप्रतिशत खरी उतरती है। यह धरती सती, यती और शूरा (शूरवीर) नर-नारी रत्नों की खान मानी जाती हैं। सौराष्ट्र का रेवताचल (गिरनार) यती पुरुषों के आकर्षण का केन्द्र रहा है। जिसके उत्तंग शिखर पर भगवान दत्तात्रेय की बेठक है। समग्र गुर्जर प्रदेश, सन्त महात्मा पुरुषों की लीला स्थली बना रहा है। शंकराचार्यजी, महाप्रभु वल्लभाचार्यजी, सन्त कबीर और सहजानन्द स्वामी की पुनित चरणरज से समग्र गुर्जर प्रदेश पावन बना हुआ है। सौराष्ट्र में भी संत जलाराम, दासी जीवण, पानबाई, बजरंगदास बापु जैसी महान आत्माओं ने जनसामान्य के दुःख ददों को अपना दुःख मानकर उसके निवारण के उपाय किये और भक्ति की पुनितधारा के प्रवाहमें सराबोरकर आत्म कल्याण के मार्ग को भी प्रशस्त किया।

सौराष्ट्र की पावन धरा, जैसा कि निर्देश दिया है, महापुरुषों का आकर्षण रही हैं। उत्तर प्रदेश के छपैया जैसे छोटे गाँव में जन्म लेकर धनश्याम नाम का एक ग्यारह वर्षीय किशोर परमात्मत्व की खोज में निकल पडा और समग्र भारतवर्ष का तीर्थाटन कर सौराष्ट्र के गिरनार पर दत्तात्रेय का दर्शन कर लोएज गाँव में आया। यहाँ पर भुज के रामानन्दस्वामी जो श्रीकृष्ण के उपासक थे, उनकी शिष्य मण्डली के मुखिया मुक्तानन्दस्वामी रहते थे। नीलकंठवर्णी के रूप में यह जिज्ञासु बाद में रामानन्दस्वामी के सम्पर्क में आया और रामानन्दस्वामी ने दीक्षा देकर, सहजानन्दस्वामी नाम करण किया और अपनी धर्मपीठ का मुखिया बनाया। सहजानन्दस्वामीने समग्र सौराष्ट्र, गुजरात में धर्म विवरण कर समाज में व्याप्त विविध बुराइयों का उन्मूलन कर, नैतिक धर्म का

अनुपालन किया, कराया और गढपुर (गढडा) जिल्ला भावनगर को अपना मुख्य धर्मपीठ बनाया। सहजानन्दस्वामी उत्तर भारत से आकर गुजरात सौराष्ट्र में रहे और जन सामान्य का दुःख दर्द निवारण करते हुए नैतिक धर्म का उपदेश देते रहे। महाकवि न्हानालाल ने उचित ही लिखा है- “सहजानन्दस्वामी ने सरयू के पावन जल से गुजरात की घरती को ब्रह्म भीना कर दिया”

कठियावाड, सौराष्ट्र के छोटे गाँव वीरपुर में ऐसे ही एक परिवार में दिव्य आत्मा ने जलाराम नाम से जन्म धारण किया। बचपन से ही यह बालक विलक्षण था। जिसे साधु-सन्त महात्मा का संग अच्छा लगता था। दुन्यवी सांसारिक जीवन के प्रति आकर्षण नहीं था। चाचा की दुकान पर बैठते तब भी मन तो प्रभुभक्ति और सन्त सेवा में ही लीन रहता था। भिक्षावृत्ति से दुकान पर आयी सन्तमडली को भोजन सामग्री के साथ लोटा भर घी दे देनेवाले जलाराम को चाचाने लोको के उकसाने पर डांट दी पर जलाराम की सेवाभावना और ईश्वरीय श्रद्धा में कोई फर्क न पडा। गुरु भोजलराम से दीक्षारूप में राममंत्र वरदान में पाकर उज्ज्वल भक्ति के मार्ग पर चल पडे। ‘जनसेवा में ही प्रभुसेवा’ माननेवाले जलाराम ने अन्नदान का सदाव्रत आजीवन चलाया जिसमें पत्नी वीरबाईमाँ का साथ मिल गया। राम के प्रति अटूट श्रद्धा के कारण ही जनसमाज में जलारामजी के प्रति यह उक्ति प्रचलित है- कि

“राम नाम में तीन है देखत सब में राम
ताके पद वन्दन करूँ, जय जय जलाराम ॥”

श्री सहजानन्दस्वामी और संतश्री जलाराम के जीवन और आचार-विचार में अद्भूत साम्य मिलता है। दोनों की कर्मभूमि सौराष्ट्र रही हैं। एक ने गढपुर को अपना सेवा केन्द्र बनाया तो दुसरे ने वीरपुर को अपना कर्मक्षेत्र बनाया। दोनों समाज के दीन-दुखियों के आँसु बिना किसी जाति-पाँति के भेद किये पोछते रहें। दोनों ने अन्नदान की महिमा का प्रचार-प्रसार किया और भूख से पीडित जनसमूह को अन्नदान देकर संतृप्त किया। एक ने कृष्णभक्ति का प्रसार किया तो दुसरे ने राम नाम की महिमा का गान किया। सहजानन्दस्वामी और श्रीजलाराम सौराष्ट्र की भूमि से उपर उठकर वैश्विक ख्याति अर्जित कर गये हैं। श्री जलाराम ने रामनाम स्मरण और सेवाव्रत से जनसमाज को जोडकर आत्म कल्याण का मार्ग प्रशस्त किया जैसे ग्रंथ द्वारा सामाजिक दुषणों से मानव समुह को मुक्ति का मार्ग दिखाकर, शुद्धभक्ति और नैतिक समाज जीवन का स्थापन किया। दोनों वंदनीय विभूति का दिखाया गया मार्ग ही जनकल्याणकारी सिद्ध होगा।

तुलनात्मक साहित्य: स्वरूप एवं उपयोगिता

डॉ. दक्ष ज्योशी

भाषा-प्राद्योगिकी के इस युग में एकाधिक भाषाओं के ज्ञानार्जन की महत्ता जितनी बढी है तुलनात्मक साहित्य एवं अनुवाद कला तथा अनुवाद-विज्ञान की प्रासंगिकता भी आज उतनी ही तेजी से बढी है। ये दोनों विद्याएँ सामाजिक-सांस्कृतिक स्तर पर एक तरफ अर्थात् मित्रता-विस्तार एवं परस्पर आत्मीयता के संचार का महत्वपूर्ण कार्य कर रहे हैं तो दूसरी तरफ एक स्वतंत्र विधा, एक दुर्लभ अनुशासन बनकर रोजी-रोटी, कामकाज तथा व्यावसायिक विनिमय के लिए एक सशक्त सुदृढ सेतु की भूमिका भी निभा रहे हैं। एक तरफ इनमें जनहित, परहित, समाज-हित, राष्ट्र-हित तथा मानव एवं मानवता के हित का पावन भाव कूट-कूट कर भरा है तो दूसरी तरफ भाषाओं को केवल सम्पर्क या विचार-विनिमय का माध्यम मानकर छोड देने या ‘सरस्वती वंदना’ मात्र से अपने दायित्व का निर्वाह मान लेने से काम न चलने की कूट शिक्षा का भाव भी छिपा है। यह भाषाओं के दोहन का युग है। भाषा के या भाषाओं के ज्ञान-विस्तार पर अपने पूरे बाह्य एवं आंतरिक व्यक्तित्व की पहचान को विश्व पटल पर अंकित करने का यह मूल मंत्र साहित्य के तुलनात्मक अध्ययन एवं अनुवाद से ही बाँटा जा सकता है। इन दोनों ने आज विश्व द्वार खोले हैं। आज आवश्यक है कि मिलझुलकर ईमानदारी से अनेक भाषाओं, अनेक देशों, अनेक राज्यों, अनेक संस्कृतियों, अनेक विषयों, विचार श्रृंखलाओं, दार्शनिक मान्यताओं, अर्थशास्त्र, राजनीति, मूल्य चेतना तथा सांस्कृतिक आदान-प्रदान की अनेक धारणाओं के बीच एक ऐसा बहुदिशागामी सेतु बनाया जाए जो निर्बाध आवागमन, निर्बाध विनिमय, सुगम आदान-प्रदान तथा ज्ञान एवं उपलब्धियों को बेरोक तथा बिना किसी भेद-भाव के जन-सामान्य, मानव एवं मानवत्तर चेतन संसार के कल्याण में लगा सके। कुछ महान उद्देश्य की पूर्ति

आज केवल अनुवाद से ही संभव है। अतः आवश्यकता है कि देश-विदेश की ज्ञात सम्पदा का, अधुनातन एवं अद्यतन उपलब्धियों का युद्ध स्तर पर तुलनात्मक अध्ययन एवं अनुवाद हो।

आज का युग अंतर्राष्ट्रीयता एवं बहुभाषिकता का युग है। यह अंतर्राष्ट्रीयता एवं बहुभाषिकता विभिन्न देशों की संस्कृतियों, भाषाओं एवं भौगोलिक सीमाओं से परस्पर आदान-प्रदान के कारण उत्पन्न एक समन्वित स्थिति एवं स्वरूप की ही देन है। आज तुलनात्मक अध्ययन एवं अनुवाद एक स्वतंत्र सर्जनात्मक साहित्यिक विद्या के रूप में स्थापित हो चुका है। ज्यों-ज्यों ज्ञान-विज्ञान का क्षेत्र विस्तृत होता गया त्यों-त्यों विश्व-द्रष्टि का निर्माण होने लगा। मानवीय जीवन के सरोकार एक सीमित क्षेत्र से बाहर निकलकर विश्वव्यापी स्तर पर महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त करने लगे। ऐसी स्थिति में यह स्वाभाविक ही था कि समस्त संसार के विभिन्न वर्गों के लोग एक-दूसरे को जानने-पहचानने के लिए उत्सुक होने लगे। इसके परिणाम स्वरूप तकनीकी, वैज्ञानिक, चिकित्सा, वाणिज्य आदि से लेकर सांस्कृतिक, दार्शनिक एवं साहित्यिक आदान-प्रदान होने के कारण इसने मानव के जीवन-मूल्यों एवं अंतर्राष्ट्रीय सोच-विचार में एक विशेष बदलाव ला दिया। अजनबीपन का कोहरा छूटने लगा और भौगोलिक सीमाओं के आर-पार एक परिचित सा वातावरण बनने लगा। दूसरी ओर विज्ञान की उपस्थितियों जैसे टेलिफोन, रेडियो या जन-संचार माध्यमों ने विश्व-बंधुत्व के स्वप्न की व्यापकता का दायरा, मानवीय सम्बन्धों की सुदृढता एवं सार्थकता तथा व्यावसायिक एवं वैज्ञानिक सन्दर्भ में अधिक विस्तृत कर दिया। कहना न होगा कि एक देश अथवा संस्कृति की भाषा अपनी साहित्यिक एवं तकनीकी उपलब्धियों को किसी दूसरे देश अथवा सांस्कृति तक पहुँचाने के लिए अनुवाद का ही सहारा लेती है।

आज एक भाषा दूसरी भाषा की तुलना में अपने साहित्य एवं ज्ञान-विज्ञान के विकसित स्वरूप का अनुमान अनुवाद के माध्यम से ही लगा सकती है। आज इस तुलनात्मक अध्ययन के लिए अनुवाद किसी भी देश की सांस्कृतिक दार्शनिक परम्पराओं, साहित्यिक मान्यताओं, वैज्ञानिकों के आविष्कारों, तकनीकी उपलब्धियों और चिकित्सा सम्बन्धी विकास के विषय में ज्ञान प्राप्त करने का सशक्त माध्यम बन गया है क्योंकि आज अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर भाषा का परस्पर संपर्क पहले की तुलना में अधिक है। विदेश के विभिन्न विश्व-विद्यालयों में इसके अध्ययन-अध्यापन के कार्य को आजकल विशेष महत्व दिया जा रहा है। अंग्रेजी के कवि मैथ्यूआर्नल्ड ने सन १८४८ में अपने एक पत्र में सबसे पहले 'कम्पेटिव लिटरेचर' पद का प्रयोग किया था। (मैथ्यूआर्नल्ड

के पत्र १८९५, १, ९ संजी डबल्यू ई. रसल)। डॉ. नगेन्द्र भी तुलनात्मक साहित्य' पद का प्रयोग करते हुए लिखते हैं कि 'तुलनात्मक साहित्य' जैसा कि उसके नाम से स्पष्ट है, साहित्य का तुलनात्मक द्रष्टि से अध्ययन प्रस्तुत करता है। यह नामपद वास्तव में एक प्रकार का न्यून पदीय प्रयोग है और साहित्य के 'तुलनात्मक अध्ययन' का वाचक है।

रेने बेलेक की मान्यता है कि 'कम्पेटिव लिटरेचर' के द्वारा ही विश्व-साहित्य के इतिहास की रचना हो सकेगी। यूरोप में प्रभाव, वस्तु, साहित्यिक आंदोलन और लोक-साहित्य के तुलनात्मक अध्ययन की पद्धतियों का विकास हो चुका है।

तुलनात्मक साहित्य का क्षेत्र विशाल है। प्रभाव और वस्तु के तुलनात्मक अध्ययन के साथ-साथ साहित्यिक आंदोलनों (Literary Movements) और साहित्यिक विधाओं (Genres) का भी तुलनात्मक अध्ययन हो सकता है।

तुलनात्मक साहित्य का प्रयोजन नये अनूदित साहित्य को पढकर उसमें वर्णित अज्ञात संस्कृतियों को जानना और उनका अन्तः संयोजन करना है। भारत का 'दलित साहित्य', आफ्रिका और अमेरिका का लोक साहित्य तथा लैटिन, अमेरिका का 'जादुई साहित्य' विशिष्ट नई-नई संस्कृतियों के विशिष्ट गुणों से अवगत होता है। मानव चेतना का विस्तार करके शोषण को दूर करना और मानव को मानव के धरातल पर अवस्थित करना भी इसका एक महत्वपूर्ण उद्देश्य है। डॉ. दयाशंकर मिश्र के मत से आज मानव समुदाय धर्म, वर्ण और जाति के पूर्वग्रहों के कारण विभाजित है। तुलनात्मक साहित्य पाठकों को अधिक संवेदनशील बनाता है और उनकी चेतना का ऊर्ध्वीकरण करता है। ऊर्ध्व चेतना से समाज में जागृति आती है जो मानव के बीच की दूरी को धीरे-धीरे मिटाकर उन्हें एक दूसरे से जोड़ देती है।

आजकाल अनुवाद कार्य का महत्व भी बढ़ता जा रहा है। अनुवाद को असंभव तथा अनुवादक द्रोही (Traitor) माननेवाले भी अनुवाद की आवश्यकता को नकार नहीं सकते। भारतीय साहित्य की एकात्मकता तथा अखंडता की भावना के बल पकड़ते जाने के कारण भी, विभिन्न भारतीय भाषाओं में परस्पर अनुवाद कार्य में अभूतपूर्व वृद्धि होती जा रही है।

हिन्दी में अनुवाद शब्द अंग्रेजी Translation के पर्याय रूप में प्रयुक्त किया जाता है। यह लैटिन शब्द Trans और Lation से बना है। Trans का अर्थ 'पार' और Lation का अर्थ 'ले जाने की क्रिया'। अतः एक पार से दूसरे

पार ले जाने की क्रिया Translation है। इसके अतिरिक्त Transcription (अनुलिपिकरण) Transliteration (लिव्यंतरण) Transcreation, Transformation, Adaptation (रूपान्तरण) शब्द भी प्रयुक्त होते हैं।

मैथ्यु आर्नाल्ड के अनुसार- 'जिस प्रकार मूल रचना का प्रभाव उसके पाठकों पर पड़ता है, उसी प्रकार का प्रभाव अनुवाद के पाठक पर भी होना आवश्यक है।

वैज्ञानिक एवं तकनीकी, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, गणित, भूगोल इत्यादि सूचना साहित्य के अनुवाद में विषय का ज्ञान अपेक्षित है।

डॉ. चौधरीजी के मत से भारत जैसे बहुभाषी देश की स्थिति को ध्यान में रखते हुए तुलनात्मक साहित्य की परिभाषा मात्र यही हो सकती है कि तुलनात्मक साहित्य विभिन्न साहित्यों का तुलनात्मक अध्ययन है तथा साहित्य के साथ प्रतीति एवं ज्ञान के दूसरे क्षेत्रों का भी तुलनात्मक अध्ययन है। तुलनात्मक साहित्य तुलनात्मक अध्ययन का ही दुसरा नाम है। नामकरण में साहित्य है किन्तु व्यवहार में अध्ययन है।

डॉ. दयाशंकर मिश्र के मत से तुलनात्मक पद्धति का प्रयोग प्राचीन काल से होता रहा है। कालिदास और भारवि के काव्यों की तुलना करके कहा गया है कि कालिदास उपमा अलंकार में बेजोड़ हैं तो भारवि अपने अर्थ के गौरव के लिए प्रशंसनीय हैं।

सत्रहवीं सदी में अंग्रेजी आलोचक ड्राइडन शेक्सपियर के नाटकों की तुलना मोलियर के नाटकों से करते हैं। वे मोलियर के नाटकों की प्रशंसा करते हैं, क्योंकि उनमें घटना, समय और स्थल का सुंदर गुंथन और उपयोग हुआ है। वे स्वीकार करते हैं कि शेक्सपियर के नाटक संरचना की द्रष्टि से शिथिल होते हुए भी श्रेष्ठ हैं, क्योंकि उनमें घटनाओं की विविधता (Variety) हैं, जो हमारा मनोरंजन करता हैं।

दो भाषा के लेखकों या उनकी किन्हीं दो कृतियों की तुलना 'भिन्नता' के आधार पर होनी चाहिए। 'भिन्नता' से 'अलगाव' का बोध नहीं होता। व्यापक अर्थ में भिन्नता विशिष्टता का पर्याय है। प्राचीन भारतीय नैयादिकों तथा आधुनिक केन्द्र दार्शनिक डेरिडा ने 'भिन्नता' के इस अर्थ को स्वीकार किया है। प्रेमचन्द (हिन्दी) की तुलना हम दया पवार (मराठी) से करते हैं क्योंकि दोनों की विशिष्टताएँ भिन्न-भिन्न हैं। जब हम कहते हैं कि दया पवार प्रेमचन्द से भिन्न है तब हम यह कहना चाहते हैं कि दया पवार की महत्ता कुछ अलग कारणों से है। यहाँ प्रेमचन्द की महत्ता का निषेध नहीं है। वस्तुतः दलित साहित्य को भी

स्वीकृति मिल जाती है। दलित साहित्य को, शिष्ट साहित्य से भिन्न माना जाता है। दलित साहित्य की भिन्नता ही उसकी विशिष्टता है। समानता के आधार पर की गई तुलना बहुधा यंत्रवत और नीरस हो जाती है।

सार्थक तुलनात्मक अध्ययन के लिए कम से कम दो ऐसे लेखकों को चुनना चाहिए जो दो अलग-अलग संस्कृतियों से जुड़े हों। इस प्रकार के अध्ययन से हमें ज्ञान होता है कि विभिन्न संस्कृतियों के लेखक असमानता, अन्याय, शोषण, वर्ग व वर्ण के पूर्वग्रह तथा मनुष्य स्वभाव की गहराई और विशिष्टता को किस द्रष्टि से देखते और परखते हैं। उदाहरण के लिए जब हम उडिया उपन्यासकार गोपीनाथ महन्ती के 'परजा' नामक उपन्यास की तुलना दक्षिण आफ्रिका के उपन्यासकार कोयर्टली के उपन्यास 'दि वेटिंग फोर दि बारवेरियन' से करते हैं तो हम पाते हैं कि भ्रष्ट सरकारी तंत्र के कर्मचारियों तथा समाज और जाति के तथाकथित स्वार्थी नेताओं द्वारा शोषित जनता असहाय होते हुए भी संगठित होकर शोषण करनेवालों की क्रूर हत्या कर देती है। दोनों उपन्यासों की अंतर्वस्तु एक होते हुए भी 'परजा' विशिष्ट उपन्यास है; क्योंकि उसमें लोकगीत, संगीत और नृत्य का सुंदर उपयोग हुआ है। विभिन्न संस्कृतियों के अध्ययन से हमें समस्याओं को समग्रता से देखने और समझने का अवसर प्राप्त होता है।

तुलनात्मक साहित्य की तीन मुख्य शर्तें हैं। प्रथम, तुलनाकार कम से कम दो भाषाओं पर प्रभुत्व रखता हो और उनमें लिखे गये साहित्य से सुपरिचित हों। द्वितीय उसके पास द्विस्तरीय द्रष्टिकोण (Bifocal Vision) होना आवश्यक है। तृतीय, तुलनाकार कभी-कभी दोनों भाषाओं के साहित्य से परिचित होता है तथा कभी वह अनूदित ग्रन्थों को ही आधार बनाता है। अतः तुलनात्मक साहित्य के लिए स्तरीय अनूदित ग्रन्थों का होना आवश्यक है।

अनुवाद का भी अपना विशिष्ट महत्व है। साहित्यिक अनुवाद दूसरे अनुवाद से भिन्न होता है। साहित्यिक कृति के अनुवाद के विषय के साथ शैली का भी ध्यान रखना होता है। अनुवाद में मूल कृति की आत्मा को जीवित रखना होता है। अनुवादक को मूल कृति की सृजन प्रक्रियाओं से गुजरते हुए उसके सत्य और संगीत को जिन्दा मोती की तरह एक भाषा सीप से निकालकर दूसरी भाषा सीप में कुछ इस तरह रखना पड़ता है कि वह जीवित बना रहे और उसकी ऊपरी चमक तथा आंतरिक दीप्ति भी वैसी ही बनी रहे, जैसी पहले थी व्यंग्यकार शरदजोशी के अनुसार अनुवाद हमेंशा डिब्बों में बन्द फल का मजा देते हैं। आप यदि उसे स्वाद लेकर खाएँ तो गलती आपकी है, कारखाने की नहीं।

डॉ. मदनलाल मधु जिन्होंने पुश्किन, दोस्तोय, चेखव, गोर्की, तुर्गनेव, शोलोखोव, रसूल हमजातोव, लेनिन आदि सभी प्रमुख, रूसी लेखकों की कृतियों का अनुवाद किया हैं वे मानते हैं कि सफल अनुवाद के लिए अति आवश्यक है दोनों संस्कृतियों, समाज, इतिहास, मिथक एवं उनकी विविधता एवं एकता का ज्ञान। विश्व के सभी देशों की सभी भाषाएँ नहीं सीखी जा सकतीं लेकिन आवश्यकता इस बात की है कि विश्व की सभी भाषाओं के अच्छे जानकार हमारे देशमें हों, जिससे जब जिस भाषा से अनुवाद की आवश्यकता हो करवाया जा सके। दूर-दूर सीमाओं में बँटी मानव-जाति अनुवाद के माध्यम से ही समीप आती है। अनुवाद के माध्यम से तुलनात्मक साहित्य का अध्ययन बहुत व्यापक हो जाता है।

भूमंडलीकृत मानव-समाज में अनुवाद-कर्म अपरिहार्य है। बाजारीकरण तथा उपभोक्तावादी संस्कृति के इस दौर में अनुवाद स्वान्तः सुखाय हो या व्यावसायिक द्रष्टि से धनार्जन हेतु। अनुवाद कर्म आपनी जगह है, जितने पहले सच थे उतने ही कमोवेश अब भी। अनुवाद द्वितीय श्रेणी का लेखन नहीं, मूल के बराबर का ही दमदार प्रयास है। एकलव्य की साधना है अनुवाद।

भारत जैसे बहुभाषी देश में प्रांतीय भाषाओं के साहित्य को एक-दूसरे के करीब लाने में हिन्दी भी एक महत्वपूर्ण विश्वभाषा के रूप में उभर रही है और विश्वभाषाओं में भारतीय साहित्य के अनुवाद के लिए हिन्दी को एक माध्यम भाषा बनाया गया है।

जाहिर है तुलनात्मक साहित्य के अध्ययन एवं अनुवाद के बिना आज किसी भी भाषा की प्रगति असम्भव है। अनुवाद स्वयं में भूमंडलीकरण की प्रक्रिया है। बाजारवादी व्यवस्था में उपभोक्ता वर्ग की भाषा तक पहुँचने के लिए अनुवाद का सहारा लिया जाता है। संचार और प्रचार में अनुवाद अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। इसके अलावा भूमंडलीकरण में सूचना प्रौद्योगिकी से अनुवाद के माध्यम से सार्थक रिश्ता स्थापित हो सकता है और इंटरनेट ने कम्प्यूटर के जरिए भुमंडलिकरण को व्यापक बनाया है।

संदर्भ ग्रन्थ :

१. अनुवाद-अनुभूति और अनुभव - संपादक : डॉ. सुरेश सिंहल
२. अनुवाद-संवेदना और सरोकर : डॉ. सुरेश सिंहल
३. अनुवाद-स्वरूप एवं सिद्धांत : डॉ. के. पी. शहा
४. तुलनात्मक साहित्य - सिद्धांत और समीक्षा - संपादक : डॉ. महावीरसिंह चौहान

आराधिका - मीरा और राधा

डॉ. संगीता पारेख

हिन्दी साहित्य के इतिहास में भक्तिकाल स्वर्णकाल माना गया है। सन् १३७५ से लेकर १७०० तक चले भक्तिकाल में भक्ति प्रमुख दो धाराओं में विभाजित रहीं- निर्गुण और सगुण। भक्तिकाल में भक्ति को प्रज्वलित करने में जो योगदान कबीर का रहा है, तो भक्ति को जन-जन में लोकप्रिय एवं लोकरंजन बनाने का श्रेय सूरदास को दिया जाता है। साथ ही साथ कृष्णभक्ति को समृद्ध करने का श्रेय सम्प्रदायबद्ध और सम्प्रदायमुक्त कवियों को भी दिया जाता है।

भागवत के विभिन्न अवतारों में कृष्ण एक ऐसा अवतार है, व्यक्तित्व है, जो सबसे 'विराट' है। कृष्ण की जीवनलीला को देखने के पश्चात हम निश्चित रूप से कह सकते हैं कि वे अपने समय से २० हजार साल पहले अवतरित हुए अवतार थे या मनुष्य!

महाभारत में कृष्ण एक कुशल राजनीतिज्ञ के रूप में प्रकट हुए हैं, तो भागवत में कृष्ण का दैवी स्वरूप है। गीता में असीम ज्ञान के गुरु बनकर स्वयं चेतना के रूप में प्रकट हुए हैं और यदि मानवीय संवेदनाओं से उनका मूल्यांकन किया जाय तो कृष्ण का प्रत्येक के साथ नित नूतन संबंध रहा है लेकिन कृष्ण के जीवन में आयी नारियों के बिना कृष्ण अधूरे महसूस होते हैं। माता, पत्नी, प्रियतमा, मित्र, दासी जैसे अनेकविध नारी संबंधों से ही वे पूर्ण बने हैं। देवकी और यशोदा का मातृस्नेह। द्रौपदी के साथ हजारों साल पहले स्त्री और पुरुष की मैत्री का उदात्त उदाहरण। रूकमणी के साथ विद्वता, समझदारी, स्नेह और एकदूसरे के प्रति सम्मान से सभर दाम्पत्य जीवन। राधा के साथ का प्रणय संबंध इतना उत्कृष्ट था कि 'शादी को ही मान्यता देनेवाला समाज' आज भी 'राधा कृष्ण' की पूजा करता है। संसार जिसे 'पुरुषोत्तम' कहती हो उसके जीवन में नारी की क्या कमी होगी? भागवत और पुराणों में कृष्ण की १६१०८ रानियाँ

बतायी है। वास्तविकता की हम चर्चा नहीं करेंगे फिर भी कृष्ण के जीवन में तीन स्त्रियों का विशेष महत्व था द्रौपदी, रूक्मणी और राधा। एक ने कृष्ण को जीवन समर्पित कर दिया वह थी मीरा।

संशोधन तुलनात्मक होने के कारण मैं अपने आलेख में चर्चा करूँगी - 'एक प्रेम दिवानी राधा और एक दरस दिवानी मीरा की।' दोनों ही कृष्ण की अनन्य आराधिका हैं।

मीरा और राधा की तुलना या समानता देखने से पहले दोनों पर स्वतंत्र रूप से देखा जाय तो -

मीरा के जन्म संवत्, जन्म स्थल, माता-पिता, विवाह-वैधव्य, गुरु-आचार्य, संगी-साथी, यात्रा-प्रवास आदि विषयों के बारे में कई मत-मतांतर हैं। उसके पदों की संख्या कितनी है? उनकी भाषा राजस्थानी, ब्रज या गुजराती भाषा का मिश्रित रूप? इस पर अनेक प्रश्न हैं। मीरा जितनी सरल, सीधी, सादगी से युक्त और सहज थी। विद्वानों समीक्षकों ने उसे उतनी ही विवादास्पद बना दी है।

कृष्णभक्त मीरा का प्रारंभ बचपन में मिली शालीग्राम की मूर्ति को अपने मन मंदिर में स्थापित करने से होता है और समापन कृष्ण की मूर्ति में समा जाने से। 'मेरे तो गिरधर गोपाल दूसरों न कोई' जैसी दृढ आस्था में जीनेवाली मीरा को मुगलों के आधिपत्य और नारी असुरक्षा के वातावरण में जीना पडा। उस समय परदाप्रथा और सतीप्रथा का इतना जोर था कि स्त्री की सभी स्वतंत्रताएँ दम तोड़ चुकी थीं। पति की मृत्यु के बाद मीरा को भी चित्ता पर चढाया जाना निश्चित था लेकिन मीरा ने उसका धोर विरोध किया और कहा कि 'मेरा पति श्यामसुन्दर है, मैं अखंड सौभाग्यवती हूँ।' मीरा को अपमान और उपेक्षा का विष तो पीना ही पडा लेकिन प्याले में भिजवाये गये हलाहल को भी उदरस्थ करना पडा था। मालाओं के नाम पर टोकरी में जीवित सर्प भी भेजे जाते थे। मीरा ने उस सब को सबसे पहले कृष्ण के चरणों में समर्पित किया फिर प्रसाद के रूप में स्वीकार किया था।

मीरा पर शंकराचार्य की निस्सारता, वल्लभाचार्य की रूप माधुरी, चैतन्य की परकीया प्रेमलक्षणा माधुर्य भक्ति, मध्वाचार्य का द्वैताद्वैत, कबीर का रहस्यवाद आदि का प्रभाव था फिर भी वह सम्प्रदाय मुक्त थी। मीरा ने अपने जीवन काल में अनेकानेक उतार चढाव देखे। मीरा ने जो झेला उसकी कल्पना रोंगटें खडे कर देते है। वह कृष्ण को ढूँढने के लिए गोकुल, मथुरा, वृंदावन गई। उसे कृष्ण तो नहीं मिला लेकिन अपमान अवश्य मिला। फिर वह उसी मार्ग से

द्वारिका चल पडी, जहाँ कृष्ण स्वयं गये थे और द्वारिकाधीश में ही समा गई। यह है मीरा की समर्पण की संघर्ष गाथा।

राधा का उल्लेख 'श्रीमदभागवत' में नहीं है। व्यासजी ने दशम स्कंध में रास प्रसंग के अंतर्गत एक विशिष्ट गोपी के भाग्य को सराहा है। 'विष्णुपुराण' में भी कृष्ण एक गोपी को फूलों से श्रृंगार करते हैं, वहाँ भी कहा गया है कि इस गोपी ने पूर्वजन्म में निश्चित विष्णु की सेवा की होगी। महाभारत, बोधजातक, हरिवंश पुराण आदि ग्रंथों में राधा का नाम नहीं मिलता है। राधा का उल्लेख ब्रह्मवैवर्त पुराण में है, पर सर्वप्रथम उसका विस्तार से वर्णन आता है 'गाथा सप्तसती' में। इसके बाद १२ वीं से १४ वीं शताब्दी तक क्षेमेन्द्र, जयदेव, चंडीदास तथा विद्यापति ने राधा कृष्ण की प्रेम लीलाओं का विस्तार से वर्णन किया है। विभिन्न सम्प्रदायों के आचार्यों, सन्तों और भक्त कवियों ने राधा को केन्द्र में रखकर अपनी रचनाएँ की। सूर की राधा तो पूरे मध्यकाल पर छाई हुई है। वहाँ राधा के बिना कवियों की लेखनी ही नहीं चल पायी है। 'राधा तू बड भागिनी कौन तपस्या कीन, तीन लोक के तारण तरण सो तेरे आधीन ...।' जैसी उक्तियाँ जन जन में बसी है।

सूर ने राधा की विरहावस्था का चित्रण बडी कुशलता के साथ किया है। राधा इतनी भावनाशील है कि कृष्ण के प्रस्वेद से सिक्त साडी 'अति मलीन' होने पर भी प्रक्षालित नहीं करती है क्योंकि वही एक मात्र उसके प्रियतम की मधुर स्मृति उसके पास है। सूर कहते है कि - 'अति मलीन वृषभानु कुमारी'।

जिस राधा को छोडकर कृष्ण मथुरा चले गये और फिर द्वारिका बस गये, उस राधा की सूध फिर न तो कृष्ण ने ली न कवियों ने ली। कृष्ण की अनुपस्थिति में राधा ने कैसे दिन काटे होंगे? कैसी रातें बितायी होगी? फिर भी एक बात निश्चित है कि कृष्ण राधा के साथ रहे हो या न रहे हो लेकिन राधा कृष्ण के बिना नहीं रही। भक्तों ने भी कृष्ण को सदा राधा के साथ ही स्वीकार किया है। राधा के समर्पित व्यक्तित्व के अमरत्व का इससे बडा प्रमाण और क्या होगा?

कृष्ण की उपासिका, भक्त कवयित्री तथा स्त्री होने के कारण मीरा की तुलना कभी गवरीबाई से, कभी महादेवी से, कभी लल्लेश्वरी से की जाती है लेकिन राधा से उसकी तुलना प्रायः नहीं हुई है क्योंकि राधा कवयित्री नहीं है। राधा और मीरा की तुलना इसीलिए भी नहीं हुई है क्योंकि कि मीरा राजरानी है और राधा में देवत्व है, वह अवतार कोटि की नायिका है। इन दोनों के बीच देशकाल का भी अन्तराल है। मीरा यथार्थ पात्र है, राधा कल्पित गोपिका है। मीरा का पूरा जीवन हमारे सामने है, राधा का आंशिक जीवन ही चर्चित हुआ है।

मीरा प्रेम दिवानी है, राधा हृदयेश्वरी है। मीरा प्रेमलक्षणा भक्ति की उपासिका है, राधा मधुरा भक्ति की आराधिका है। मीरा में समर्पण है, चुनौती है, विरह है, आस्था है, पिया मिलन की आस है तो राधा में अनन्यता है, विश्वास है, ठहराव है, मौन रूदन है, अश्रु की अनंत धारा है। मीरा स्वयं कवयित्री है। अतः अपने भावों को पदों में अभिव्यक्ति किया है लेकिन राधा कृष्ण की छाया है। अतः अपनी बात नहीं कह सकती लेकिन कृष्णभक्त संतों, कवियों और गायकों ने राधा के मनोभावों से 'राधा' बनकर भाव को अभिव्यक्त किये हैं।

मीरा मेवाड से लेकर पूरे गुजरात तक फैली है, राधा ने वृंदावन को नहीं छोड़ा। मीरा के केन्द्र में कृष्ण है, गिरधर गोपाल है, रणछोड है। राधा, जिसके मूल में सहनशीलता, सेवा और समर्पण है। मीरा का 'मैं' जो 'तुम' में मिलने के लिए आतुर है। जब कि राधा का 'मैं' गलकर यमुना में प्रवाहित हो गया है फिर भी दोनों के अश्रु एक जैसे हैं, उच्छ्वास एक जैसे हैं, रूदन एक जैसे हैं, संवेदनाएँ एक जैसी हैं।

मीरा कृष्ण की नित्य सेवा में रहना चाहती है। वह उनकी चाकर बनकर अखंड सान्निध्य चाहती है। वह गिरधर नागर के लिए बाग लगाना चाहती है-

गिरधर म्हाने चाकर राखो जी

चाकर रहसूँ, बाग लगासूँ, निसदिन दरसन पासूँ
वृंदावन की कुंज गली में, गोविन्द लीला गासूँ ।

इसके विपरीत राधा स्वयं एक अनुपम बाग है-

अदभूत एक अनुपम बाग

जुगल कमल पर गज क्रीडत है, तापर सिंह करत अनुराग ..
सूरदास प्रभु पिपै सुधारस मानो अधरनि के बड भाग ।

मीरा और राधा में कई समानताएँ हैं, तो कई असमानताएँ हैं। मीरा में कुछ राधा भाव है और राधा में कुछ मीरा भाव हैं। मीरा में राधा का 'मौन गीत' मुखर हो गया है, राधा में मीरा का 'मुखर नृत्य' मौन हो गया। मीरा कृष्ण की प्रतीक्षा नहीं करती, उससे मिलने के लिए दौड़ पड़ती है। राधा सिर्फ कुंजगली में कुंजबिहारी की प्रतीक्षा करती है। मीरा विधवा होकर भी स्वयं को सधवा मानती है लेकिन राधा न सधवा मानती है, न विधवा मानती है बस वह अपने को कृष्ण में एकाकार मानती है। मीरा ने हँस-हँसकर सामाजिक संत्रासों और पारिवारिक उपेक्षाओं का विष पिया है। राधा ने अपने मौन में सारे विष को धोलकर अमृत बना लिया है। मीरा में ओज है, दृढता है, विद्रोह है तो राधा में शालीनता, सहजता और संतोष है। मीरा के आँसूओं से सागर खारा हो गया है तो राधा के

बहते आँसू से यमुना काली हो गयी है।

मीरा पद गाकर कृष्ण को रिझाती है, राधा मौन आँसू बहाकर मन को समझाती है। मीरा प्रेम की प्रतिकृति है, राधा आराधना की अनुकृति है। मीरा में राधा पल रही है तो राधा में मीरा गल रही है। मीरा का कृष्ण गिरधर नागर है, राधा का कृष्ण नटवर नागर है।

अन्त में, मीरा ने खूब गाया। मीरा के पदों को जमाने ने भी खूब गाया। न उसके प्रेम का अन्त, न उसकी पदावली का अन्त। राधा के विषय में कवियों ने खूब लिखा और जो लिखा उसे जमाने ने खूब सराहा, खूब दुहराया। न राधा के समर्पण का अन्त, न उसके अश्रु तर्पण का अन्त। दोनों के लिए अंत में यही कि -

प्रेम की प्यासी सुधामयी मीरा सदा जमुना जल सी लहराई
चन्द्रमुखी वह कीर्तन नृत्य की, राधा भी कृष्ण में नित्य समाई ।

संदर्भ सूची :

१. मीरा का व्यक्तित्व और कृतित्व	श्री संजय मल्होत्रा
२. मीराबाई और उनकी पदावली	प्रो. देशराज सिंह भाटी
३. सूरसागर सार	सं. धीरेन्द्र वर्मा
४. हिन्दी साहित्य का इतिहास	आचार्य रामचन्द्र शुक्ल
५. राधावतार	भोगीभाई शाह
६. भारतीय वाङ्मय में श्री राधा	डॉ. बलदेव उपाध्याय

तुलनात्मक साहित्य की विभावना

डॉ. एम. एन. वाघेला

आज भारतीय एवं विश्व साहित्य में 'तुलनात्मक साहित्य' की विभावना को लेकर अधिक चर्चा, विचार, विमर्श एवम् संवाद हो रहे हैं। वर्तमान समय में भारतीय साहित्य से लेकर वैश्विक साहित्य के स्तर पर तुलनात्मक साहित्य, तुलनात्मक अध्ययन, तुलनात्मक अनुसंधान, तुलनात्मक शोध, तुलनात्मक पद्धति, तुलनात्मक समीक्षा, तुलनात्मक विज्ञान आदि नामाभिधान 'तुलनात्मक' शब्द ने भारी हलचल पैदा की है। 'तुलनात्मक' शब्द अंग्रेजी के का 'Compare' का हिन्दी अनुवाद है जबकि 'तुलनात्मक साहित्य' अंग्रेजी के कम्पैरेटिव लिटरेचर 'Comparative Literature' का हिन्दी अनुवाद है। 'तुलना' की मूल धातु है 'तुल्' अर्थात् 'तोलना'। इसके भाववाचक संज्ञा रूप में 'तुलना' शब्द निर्मित हुआ है। तुलना शब्द का अर्थ है बराबरी मुकाबला एवं होड। साहित्यिक जगत हो या मानवीय जगत हो बराबरी का मुकाबला एवं होड के मूल में 'तुलना' अक्सर विद्यमान रहती है।

यह बात सर्वविदित है कि तुलनात्मक साहित्य का सबसे पहले अंग्रेजी फ्रांसीसी अथवा जर्मनी साहित्य में स्वतन्त्र अध्ययन के बाद हिन्दी में तुलनात्मक साहित्य का प्रचलन हुआ है। तुलनात्मक साहित्य जैसा कि उसके नाम से स्पष्ट है, साहित्य का तुलनात्मक दृष्टि से अध्ययन प्रस्तुत करता है। यह नाम पद वास्तव में एक प्रकार का न्यून पदीय प्रयोग है और साहित्य के 'तुलनात्मक अध्ययन' का वाचक है।^(१) फिर भी तुलनात्मक साहित्य की प्रवृत्तियाँ अभी भी पुरी तरह स्थिर नहीं हो पायी हैं। इसका प्रधान कारण तुलनात्मक साहित्य को लेकर विभिन्न विद्वानों में मतैव्य का अभाव रहा है।

पाश्चात्य विद्वान वोसवेल ने इसे तुलनात्मक व्युत्पत्ति नाम दिया तो फलेचर (जर्मनी) ने 'साहित्य का तुलनात्मक विज्ञान' शब्द का प्रयोग किया। पासनेट और प्रो. लेन. कपूर ने तुलनात्मक साहित्य शब्द को ही स्थायीत्व प्रदान

किया।^(१) मूलतः अंग्रेजी के मैथ्यू ओर्नल्ड ने सन् १८४८ में अपने एक पत्र में सबसे पहले 'कम्पेरेटिव लिटरेचर' पद का प्रयोग किया था (मैथ्यूओर्नोल्ड के पत्र, १८९५, १, ९, सं.जी. डबल्यू ई. रसल) प्रारंभ में इसके शाब्दिक अर्थ के लिए काफी विवाद रहा था। 'तुलनात्मक' शब्द से साहित्य सृजन की तुलना किस प्रकार से जुड़ी हुई है? इस संदर्भ में डॉ. इन्द्रनाथ चौधुरी का विधान है कि - "हमने आज तक ऐसा कोई कवि नहीं देखा जो तुलनात्मक कविता, कहानी या उपन्यास लिखता हो। साहित्य की प्रत्येक कृति अपने आपमें पूर्ण होती है और साहित्य सृष्टि में कहीं दूसरे साहित्य के साथ तुलना की जरूरत नहीं होती। 'तुलनात्मक' शब्द साहित्य सृष्टि के संदर्भ में प्रयोग में नहीं लाया जा सकता।"^(२) क्रोचे का भी यही मानना है कि "तुलनात्मक साहित्य एक स्वतंत्र विद्यानुशासन बन ही नहीं सकता क्योंकि किसी भी साहित्यिक अध्ययन के लिए तुलना एक आवश्यक अंग है।"^(३) यह अलग बात है कि चौधुरीजी ने अपनी पुस्तक का नाम 'तुलनात्मक साहित्य की भूमिका' रखा है। जिसमें अंततः उन्होंने स्वीकार किया है कि, 'तुलनात्मक साहित्य विभिन्न साहित्यों का तुलनात्मक अध्ययन है तथा साहित्य के साथ प्रतीति एवं ज्ञान के दूसरे क्षेत्रों का भी तुलनात्मक अध्ययन है।"^(४)

डॉ. म. ह. राजूरकर ने अपने आलेख 'तुलनात्मक अध्ययन बनाम तुलनात्मक साहित्य' में तुलनात्मक साहित्य को दूसरे क्रम में रखते हुए लिखा है कि - "केवल नाम भेद है। तुलनात्मक साहित्य तुलनात्मक अध्ययन का ही दूसरा नाम है। नामकरण में साहित्य है किन्तु व्यवहार में अध्ययन है।"^(५) इन्होंने तुलनात्मक साहित्य को तुलनात्मक अध्ययन के रूप में ग्रहण करते हुए अपनी पुस्तक का नाम भी 'तुलनात्मक अध्ययन स्वरूप एवं समस्या' रखा है। राजमल वीरा ने अपनी पुस्तक 'अनुसंधान प्रविधि और क्षेत्र' में तुलनात्मक साहित्य तुलनात्मक अध्ययन की बजाय "तुलनात्मक अनुसंधान" पद का प्रयोग किया है। उनका मानना है कि - 'तुलनात्मक अनुसंधान'- राष्ट्रीय भावना की पहचान में सहायक है और इससे राष्ट्र की संकल्पना दृढ़ होती है।^(६) जबकि बैजनाथ सिंहल ने अपनी पुस्तक 'शोध स्वरूप एवं मानक व्यवहारिक कार्यविधि' में तुलनात्मक साहित्य के स्थान पर 'तुलनात्मक शोध' पद का प्रयोग किया है। अंग्रेजी में इसे 'कम्पेरेटिव रिचर्स' कहा जाता है।

डॉ. नगेन्द्रजी ने साहित्यिक अनुसंधान की पद्धतियों में सबसे पहले 'तुलनात्मक पद्धति' को ग्रहण किया है। क्योंकि "हमारी रूचि मनोवृत्ति तथा जीवन का आधार तुलना पद्धति ही है। सामान्य जीवन में तुलनात्मक पद्धति हमारी रूचि का परिष्कार ही करती है।"^(७) हिन्दी समालोचना के विकास में

तुलनात्मक समालोचना का महत्वपूर्ण योग रहा है। डॉ. एस. पी. खत्री का स्पष्ट मत है कि "आलोचना सदैव तुलनात्मक ही होती है।"^(८)

भारत में तुलनात्मक साहित्य के नाम पर दो भाषाओं के साहित्य, दो विचार सरणियों का दो साहित्यों पर प्रभाव तथा दो साहित्यकारों के तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत किये गये हैं। मेरा अपना शोध प्रबन्ध भी हिन्दी और गुजराती दो भाषा के कवियों पर लिखा गया शोध-प्रबन्ध है। जिसका शीर्षक 'माखनलाल चतुर्वेदी एवं झवेरचंद मेघाणी की कविताओं में राष्ट्रीय चेतना एक तुलनात्मक अध्ययन है।

परिभाषा :

"तुलनात्मक साहित्य का अपार गुण यह है कि राष्ट्रीय साहित्य के इतिहासों के झूठे अलगाव के खिलाफ लड़ता है।"

- रेने वेलेक

"साहित्य विकास के सामान्य सिद्धान्तोंका अध्ययन निश्चय ही तुलनात्मक साहित्य का महत्वपूर्ण अंग है।"

- पासनेट

"तुलनात्मक साहित्य, साहित्य के तुलनात्मक अध्ययन की संक्षिप्त अभिव्यक्ति है।"

- प्रो. लेन. कपूर

"एक की अपेक्षा अधिक साहित्यों का तुलना की सहायता से किया गया अध्ययन।"

- वसंत बापट

तुलनात्मक साहित्य का उदय :

तुलनात्मक साहित्य अंग्रेजी, फ्रांसीसी तथा जर्मन साहित्य के स्वतन्त्र अध्ययन के बाद प्रयोग में लाया गया है जो भारतीय साहित्य से निश्चित पहले का है। तुलनात्मक साहित्य को लेकर पाश्चात्य साहित्य को तीन क्षेत्रों में विभक्त किया जाता है। यथा- १. अमरीकी स्कूल २. पेरिस जर्मनी स्कूल तथा ३. रूसी स्कूल। इन स्कूलों के पाश्चात्य विद्वानों ने 'तुलनावाद' का स्वरूप निर्धारण करने में अपना अनन्य योगदान दिया है। सन् १८८६ में एच. एम. पासनेट ने अपने 'कम्पेरेटिव लिटरेचर' ग्रन्थ में यह प्रगट किया कि तुलना

करना मनिषी और समीक्षक का परंपरागत कार्य रहा है। अमरीकी तुलनावाद का स्वरूप निर्धारण रेने वेलेक, हेरी लेविन, डेविड मेलोन जैसे विद्वानों द्वारा किया गया है, इस लिए 'वह समानताओं, मूल अभिप्रायों, शैलीगत तत्वों, काव्य विद्याओं, आन्दोलनों और परंपराओं के तुलनात्मक अन्वेषणों को प्रोत्साहन देता हुआ इस प्रक्रिया में साहित्यिक रचना के कलात्मक वैशिष्ट्य का उद्घाटन करता है।'^(२०)

रेने वेलेक ने 'मोर्डन क्रिटिसिज्म' ग्रंथों में तुलनात्मक सामग्री प्रस्तुत की। एक स्वतंत्र विद्याशाखा के रूप में तुलनात्मक साहित्य का प्रवेश सबसे पहले अमरीका के विश्वविद्यालयों में बीसवी सदी में हुआ। सबसे पहले कारनेनी विश्वविद्यालय में तुलनात्मक साहित्य के स्वतन्त्र विभाग की स्थापना हुई। पदपि उसके अध्यक्ष प्रो. लेन. कपूर ने इस नाम को स्वीकार नहीं किया।

जर्मनी के गोइथे ने उन्नीसवीं शती के प्रथम चरण में अपनी पहली पत्रिका 'रिव्यु द लितरेत्यूर कंपरी' फ्रांसीसी भाषा में पेरिस विश्वविद्यालय की ओर से प्रकाशित की। पेरिस, जर्मनी स्कूल में कारे, पीशवाज, रूसो ने तथा फ्रांसीसी तुलनावाद के रेने एति एम्बिक ने इसे दिशा में नव्य दृष्टिकोण प्रदान किया।

तुलनात्मक साहित्य के क्षेत्र में रूसी स्कूल का भी महत्वपूर्ण स्थान है। रूसी स्कूल के विद्वानोंके लिए तुलनात्मक साहित्य एक साल्विक साहित्यिक संवृति (Phenomena) का सार संग्रह है जो विभिन्न देशोंके जन समूह के सामाजिक जीवन के एतिहासिक विकास पर निर्भर है। यूनान के प्रायः सभी प्रसिद्ध आलोचक अरस्तू लौन्जाइनस दिमेत्रि याद आदि आरंभ से ही कवियों, साहित्यों की एक सम्पूर्ण इकाई के रूप में व्यापक पहचान की और अधिक संभावना बनती है। यह काम विभिन्न भाषाओं में रचित साहित्यों की मानवीय ज्ञान और विशेष रूप से कलात्मक तथा वैचारिक क्षेत्रोंके साथ तुलना से ही संभव हो सकता है।'^(२१)

भारतीय दृष्टिकोण एवं महत्व :

वैसे तुलनात्मक अध्ययन पहले भी होता था। संस्कृत में तुलनात्मक साहित्य अपने प्रारंभिक रूप में प्रायः सूक्तियों के सहारे ही विकसित हुआ है। संस्कृत साहित्य में अनेक विध ऐसी सूक्तियाँ मिलती है जिनमें कवियों के विशेष गुणों की वर्णन तुलनात्मक शीति से प्रस्तुत किया गया है। जैसे-

उपमा कालिदासस्य मारवेर्त्थ गौरवं ॥
दंडिनः पद लालित्यं माघे संति त्र्योगुणः ॥

इससे कालिदास की उपमा, भारवि का अर्थगौरव तथा दंडी का पद लालित्य गुण वतलाकर, माघ में तीनों गुणों का समावेश माना गया है।

हिन्दी में आदिकालीन एवं भक्तिकालीन कवियों ने भी ऐसी अनेक सूक्ति प्रधान बाते कहते हुए तुलनात्मक साहित्य को बढ़ावा दिया है। यदि - 'सूर, सूर तुलसी शशि, उड्गन केशवदास' तथा 'तत्व सूर कही तुलसी कही अनूगि, बची कूची कबिरा कही और कही सब जूठि।'

बीसवी सदी में तुलनात्मक दृष्टि प्राप्त होते ही भारतीय विद्वानों का रूझान तुलना के लिए भारतीय भाषाओं के स्थान पर अंग्रेजी साहित्य के प्रति ही केन्द्रित रहा।^(२२) जिनमें माइकेल मधुसूदन दत्त तो वाल्मीकि, व्यास कालिदास के अलावा होमर, वर्जिल, दांते, मिल्टन की कविता ही पढते रहे। बंकीमचंद्र चट्टोपाध्याय ने 'शंकृतला-मिरांडा और डेसडोमना' शीर्षक निबंध लिखा था तथा बायरन और शैली की कविताओं के साथ वैदिक ऋचाओं की तुलना की थी जिसके फल स्वरूप तुलनात्मक अध्ययन का प्रसार हुआ।

वास्तव में यूरोपीय विद्वानों ने सर्व प्रथम भारतीय तुलनात्मक साहित्य की नींव रखी। रावर्ट काल्डवेल ने तुलनात्मक व्याकरण लिखा तो अलवर्ट वेवर ने संस्कृत ड्रामा पर चुनानी प्रभाव की छानबीन की। भारतीय विश्वविद्यालयों में भी तुलनात्मक साहित्य के प्रति रूचि जाग्रत हुई। सर्वपल्ली राधाकृष्ण ने १९३६ में आक्सफोर्ड में ईस्टने रितीजंस एन्ड वेस्टर्न थाट' विषय पर भाषण देकर तुलनात्मक दर्शन और धर्म के प्रति रूचि जगाई।

भारत में महाकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर ने १९०७ ई. में कलकता स्थित राष्ट्रीय शिक्षा परिषद के तत्वाधान में 'विश्वसाहित्य' शीर्षक निबंध पढा। अपने भाषण का प्रारंभ करते हुए उन्होंने कहा - "आपका आग्रह है कि मैं उस विषय की चर्चा करू जिसे आपने तुलनात्मक साहित्य नाम दिया है। मैं उसे बंगला में 'विश्व साहित्य कहना चाहूंगा।'"

हिन्दी साहित्य के काल विभाजन में एक तरह से तुलनात्मक अध्ययन ही देखने को मिलता है। आचार्य रामचंद्र शुक्ल, हजारी प्रसाद द्विवेदी मिश्रबन्धुओं की साहित्यिक समालोचना में तुलनात्मक अध्ययन ही मूल रूप में पाया जाता है। मिश्रबन्धुओं ने कई स्थानों पर हिन्दी के कवियों की अंग्रेजी कवियों से तुलना की है तथा अंग्रेजी के विशेष काल की अंग्रेजी के विशेष काल से तुलना की है। हिन्दी कविता के भक्तिकाल के लेखकों से अंग्रेजी के रेनान्सा और रेफारमेशन काल के कवियों से तुलना की है। रीतिकाल को आगस्हन एज कहा है। चन्द्र की तुलना चान्सर से एवं तुलसी की तुलना शेक्सपियर से की है।^(२४)

भारतीय साहित्य विभिन्न भाषाओं में अभिव्यक्त एक ही विचार है। देश का यह दुर्भाग्य रहा है कि विदेशी शासन के कारण आज तक अनेकता को ही बल मिलता रहा। इसकी मूल एकता का अनुसंधान नहीं हो पाया है। इसके लिए अत्यन्त तटस्थ भाव से सत्यशोध पर दृष्टि केन्द्रित रखते हुए देश के विभिन्न भाषाओं के साहित्यों में विद्यमान समान तत्वों एवं प्रवृत्तियों के विधिवत तुलनात्मक अध्ययन की आवश्यकता है। 'भारत में बसने वाली कोई भी जाति यह दावा नहीं कर सकती कि भारत के समस्त मन और विचारों पर उसीका अधिकार है। भारत आज जो कुछ है, उसकी रचना में भारतीय जनता के प्रत्येक भाग का योगदान है। यदि हम बुनियादी बात को नहीं समझ पाते तो फिर हम भारत को भी समझने में असमर्थ रहेगें।'^(१५)

तुलनात्मक साहित्य अध्ययन एक साहित्य को क्षेत्रीयता से ऊपर ऊठाकर राष्ट्रीयता तथा अन्तरराष्ट्रीयता के संदर्भ में देखता परखता है। सीमा से वह असीमता की ओर चलता है। क्षुद्रता और संकीर्णता के दायरे को उदारता का विस्तार देता है।^(१६) हिन्दी साहित्य के 'द्विवेदी-युग' का समकालीन ओडिसा साहित्य में 'सत्यवादी युग' है। सत्यवादी युग के सीमा निर्धारण में अनेक मतभेद हैं। अतएव आज भी इसे तुलनात्मक अनुसंधान की आवश्यकता है। मूलतः रूप में भारत जैसे बहुभाषी देश में तुलनात्मक साहित्य का महत्व स्वीकृत हो चुका है। प्रान्तीयता से उत्पन्न अलगाववाद के खिलाफ तुलनात्मक साहित्य ही लड़ सकता है।

संदर्भ ग्रन्थ :

१. तुलनात्मक साहित्य संपादक, डॉ. नगेन्द्र, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली-११००२
२. तुलनात्मक अध्ययन स्वरूप एवं समस्याएँ, पृ. ३५, संपादक : डॉ. म. ह. राजूरकर, डॉ. राजमल वोरा
३. तुलनात्मक साहित्य की भूमिका, पृ. ११, डॉ. इन्द्रनाथ चौधुरी
४. तुलनात्मक अध्ययन की भूमिका, पृ. २, इन्द्रनाथ मदान
५. तुलनात्मक साहित्य की भूमिका, पृ. ५, डॉ. इन्द्रनाथ चौधुरी
५. तुलनात्मक अध्ययन स्वरूप एवं समस्याएँ, पृ. ९ डॉ. म. ह. राजूरकर, डॉ. राजमल वोरा
६. तुलनात्मक अध्ययन स्वरूप एवं समस्याएँ, पृ. ९ डॉ. म. ह. राजूरकर, डॉ. राजमल वोरा
७. अनुसंधान प्रविधि और क्षेत्र, पृ. १८०, डॉ. राजमल वोरा
८. हिन्दी तुलनात्मक समीक्षा का विकास, पृ. ६३, चन्द्रभूषण मिश्र

९. आलोचना इतिहास तथा सिद्धान्त, पृ. ४४९, डॉ. एस. पी. खत्री
१०. नरेश गृह, 'तुलनात्मक साहित्य-समाकलन, डॉ. नगेन्द्र, पृ. ३०
११. तुलनात्मक साहित्य की भूमिका, पृ. ११, डॉ. इन्द्रनाथ चौधुरी
१२. तुलनात्मक अध्ययन स्वरूप एवं समस्याएँ, पृ. ३७ डॉ. म. ह. राजूरकर, डॉ. राजमल वोरा
१३. नरेश गृह, तुलनात्मक साहित्य समाकलन, सं. नगेन्द्र, पृ. २४
१४. हिन्दी में तुलनात्मक समीक्षा का विकास, पृ. ६७, ६८, चन्द्रभूषण मिश्र
१५. संस्कृति के चार अध्याय, मुखपृष्ठ, (जवाहरलाल नहेरू), लेखक रामधारी सिंह दिनकर
१६. राष्ट्रीयता का तुलनात्मक परिप्रेक्ष्य, 'आमुख', डॉ. सुदर्शन पंडा

ગુજરાતી

સાહિત્ય સંશોધન, સજ્જતા અને તુલનાત્મક સાહિત્ય

ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

સંશોધન એટલે શું?

સંશોધન માણસની કુતુહલ વૃત્તિમાંથી જન્મે છે. માણસને કેટલુંક નવાઈ પમાડે તેવું, કેટલુંક શંકા જગાડે તેવું જોવા મળે ત્યારે તેને જાણવાની કુતુહલ વૃત્તિમાંથી જિજ્ઞાસા જાગે છે. સત્ય શું છે તે જાણવાની તીવ્ર ઈચ્છા જાગે છે. વળી માણસનો સ્વભાવ છે કે નવું-નવું જાણવું, સમજવું ને તેને બીજાને કહી આત્મસંતોષ અનુભવવો કે માયલા સૂક્ષ્મ અહમને પોષવાએ માનવ સહજ સ્વભાવ છે. બીજાથી વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા વૃત્તિમાંથી સંશોધનનો જન્મ થાય છે.

કુતુહલ અને જિજ્ઞાસા આદિકાળથી માણસમાં જોવા મળે છે. સૌપ્રથમ માણસને કુદરતનો નજારો, કરીશ્મા જોઈ નવાઈ લાગી હતી. સૂર્યોદય, રાત્રીનો ચંદ્ર, ઘનવર્ષા, વિજળીના ચમકારાને ગગડાટ, પવનના સૂસવાટા, ફૂલોનું ખીલવું આ પ્રકૃતિના અવનવા રૂપ સાથે બાળકનું જન્મવું, મૃત્યુ પામવું આ શું છે ? તે જાણવાની જિજ્ઞાસા સૌપ્રથમ સંશોધનને જન્મ આપે છે.

કુતુહલવૃત્તિ સૌથી વિશેષ બાળકમાં હોય છે. આ કુતુહલને સંતોષવા તે સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેતો તેને આપણે જોઈએ છીએ. તે પછી યુવાનોમાં નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય છે, બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિમાં અનેક તર્ક ને પ્રશ્નો હોય છે તે જાણવા માટેની તેની મથામણ હોય છે જેમકે ન્યુટનને ઝાડ નીચે બેઠો હતો ત્યારે નીચે પડતા સફરજનને જોઈને પ્રશ્ન જાગ્યો કે એ નીચે કેમ પડ્યું ? ઉપર કેમ ન ગયું ? આ પ્રશ્નનો જવાબ મેળવવા સંશોધન કર્યું ને ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધાયો. આ વિજ્ઞાન, ગણિત, ખગોળ, ઈતિહાસ, પૂરાતત્વ, યોગ, સાહિત્ય ક્ષેત્રે સંશોધન થાય છે.

જિજ્ઞાસાથી આગળ કેટલાકને મુમુક્ષુભાવ જાગે છે આ મુમુક્ષુભાવમાં સત્યનું દર્શન તો પડ્યું છે પણ તે અધિકારભાવથી મેળવવા ઈચ્છતા નથી. મુમુક્ષુમાં સમર્પિતભાવ છે. આ સમર્પિતભાવ ભકિતમાં પરિણામે છે ને એ ભકિત પુરુષના અહમને ગાળી નાને છે ને તેનામાં સ્ત્રેણ-સ્ત્રીભાવ જગાડે છે જે પ્રેમલક્ષણ ભકિતના સંતકવિઓમાં જોવા મળે છે. આ સ્થિતિમાં મુમુક્ષુ સત્યને જરૂર પામે છે પણ તેને તે દર્શન કહેવાની ઈચ્છા જ જાગતી નથી ને તે બને છે જાગૃત પુરુષ, સંત કે બુદ્ધ એટલે સંશોધનની ઊંચાઈ બુદ્ધત્વ સુધી લઈ જાઈ છે.

સંશોધન માટે સૌપ્રથમ તમારા મનમાં સંશય-શંકા જાગવી જોઈએ આ સંશય માંથી પ્રશ્ન જાગે છે. ને જ્યારે તમને પ્રશ્ન જાગે ત્યારે યાદ રાખજો કે તેનો જવાબ હોવાનો જ, જેનો જવાબ ન હોય તેવો પ્રશ્ન ક્યારેય જાગતો નથી. આ જવાબ શોધવો તે સંશોધન. સંશોધનમાં જે જવાબ મળે તેનો પૂર્ણ સ્વીકાર કે પૂર્ણ અસ્વીકાર ન ચાલે, તમારે તો તેના તથ્યો તપાસવાના છે. તે તથ્યોને તપાસી, પ્રમાણી જે સત્ય મળ્યું તે કહેવાનું છે. એ છે સંશોધનની ફલશ્રુતિ, સંશોધનનો હેતુ 'સત્ય' ને પામવાનો છે.

સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર :

સંશોધન કોઈ પણ ક્ષેત્રે થઈ શકે છે. આ સંશોધન નીચેના ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત કરી શકાય.

(૧) વૈજ્ઞાનિક સંશોધન :

- (૧) ગણિત, વિજ્ઞાન-ભૌતિક ને રસાયણ, ખગોળ વગેરે
- (૨) જીવવિજ્ઞાન, માનવ વિજ્ઞાન
- (૩) વનસ્પતિ, કૃષિવિદ્યા વગેરે

(૨) સામાજિક વિજ્ઞાન સંશોધન :

- (૧) માનવ સમાજ, માનવજીવન સાથે જોડાયેલ વિજ્ઞાન તેમાં
- (૨) સમાજશાસ્ત્ર, નૃવંશ શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર વગેરે

(૩) માનવવિદ્યા અંગેના સંશોધન :

- (૧) સ્થાપત્ય
- (૨) શિલ્પ
- (૩) ચિત્ર
- (૪) સંગીત
- (૫) નૃત્ય-હસ્તકલાઓ વગેરે

(૪) સાહિત્યવિદ્યા ક્ષેત્રનાંસંશોધન :

- (૧) મધ્યકાલીન સાહિત્ય : જૈન સાહિત્ય
જૈનેતર સાહિત્ય
- (૨) લોકસાહિત્ય : આદિવાસી, રણવાસી, દરિયા ખેડૂ,

વિચરતી વિમુક્ત જાતિઓ વગેરે

- (૩) સંત સાહિત્ય
- (૪) અર્વાચીન શિષ્ટ સાહિત્ય

ઉપરના ચાર સંશોધનના મુખ્ય વિભાગો છે, તેના અનેક પેટા પ્રકારો પાડી સંશોધન થઈ શકે છે. આ પેટા પ્રકાર પ્રમાણે તેની અલગ-અલગ સંશોધન પદ્ધતિ છે. દરેકને માપવા એક ફૂટપટી ચાલે નહીં, સમાજ, માનવજીવન સમય, સંજોગ, પ્રદેશ પ્રમાણે તેની અલગતા હોય, તે પ્રમાણે સંશોધકની સજ્જતા પણ જુદી-જુદી હોય છે.

આપણે અહીં માત્ર સાહિત્ય સંશોધનની વાત કરવાની છે સાહિત્ય સંશોધનનાંમુખ્ય ત્રણ વિભાગ છે.

- (૧) લોકસાહિત્ય
- (૨) સંતસાહિત્ય
- (૩) શિષ્ટ સાહિત્ય

લોકસાહિત્ય સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય છે. જ્યારથી માનવ સમાજ સ્થપાયો ત્યારથી જે સાહિત્ય કંઠસ્થ પરંપરાએ લોકબોલીમાં વિસ્તરતું, વિકસતું રહ્યું તે લોકસાહિત્ય, લોકસાહિત્ય લોકો દ્વારા, લોકો માટે, લોક બોલીમાં અનાયાસ સહજ માનવ ઊર્મિઓ જાગે ને જે ગવાય જાય, રચાય તે લોકસાહિત્ય છે. જેમાં લોક સમાજ, લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયું હોય છે. જે કંઠસ્થ પરંપરાએ પેઢી દરપેઢીથી ઉતરી આવેલું સાહિત્ય લોક સાહિત્ય છે.

સંતસાહિત્ય લોકસમાજમાં રહેતા સંતો, ભકતો, સિદ્ધ સાધકો દ્વારા રચાયેલું હોય છે. જે મુખ્યત્વે ભકિતભાવથી રંગાયેલુંહોય છે. તેનો ઉદ્ભવ ભલે વેદમાંહોવાનુંસંતસાહિત્યના કેટલાક સંશોધકો દર્શાવતા હોય પરંતુ વેદ પહેલાંપણ વિકસિત માનવસમાજ હતો. એથી આગળ જે માનવ સમાજ હતો તે પ્રકૃતિના તત્ત્વોનું ઐશ્વર્ય જોઈ તેને નમતો, ભજતો થયો એ વાણીમાં સંતસાહિત્યનાં મૂળ પડ્યા છે. આમ સંતસાહિત્યમાં હરિવરની ઝાંખી થઈ ને તેનાં ગુણગાન ગવાયાં તે વાણી, સિદ્ધિયોગીઓને થયેલું દર્શન જે વાણીમાં અભિવ્યક્ત થયું તેવાણી અને સંતોએ સેવા, ગુરુકૃપા ને નામ સાધનાએ લીધેલું સત, પરમની અનુભૂતિ, ભાળેલો દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશ ત્યારે જે વાણી અનાયાસ ગવાઈ ગઈ તે સંતવાણીને સંતસાહિત્ય કહેવાય.

શિષ્ટ સાહિત્યને કાવ્ય મીમાંસકોએ કાવ્ય કે સાહિત્યના નામે ઓળખાવેલ છે. આ સાહિત્ય વિશે ઘણું ખેડાણ થયું છે તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર, અલંકાર શાસ્ત્ર, સાહિત્યના સિદ્ધાંતો, સાહિત્ય સર્જનની પ્રક્રિયા, સાહિત્ય સર્જનના હેતુઓ, તેની વ્યાખ્યા, લક્ષણોને તેનાં સ્વરૂપોની વિગતે ચર્ચા થયેલી છે. સાહિત્ય વિશેના અને ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ છે. સર્જનાત્મક સાહિત્ય સર્જકને થયેલી અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે. આ અનુભૂતિ તેના ખૂદના જીવનમાંબની હોય, સમાજમાં જોઈ હોય, બીજા પાસેથી સાંભળી હોય અથવા તો

એવી કોઈ કલ્પના કરી હોય મહત્વની વાત છે કે તે અનુભૂતિથી ચિત્ત ક્ષોભ થવો જોઈએ. આ ચિત્તક્ષોભ એવો કે વ્યક્ત કર્યા સિવાય રહી શકાય નહીં, આ વ્યક્ત કરનાર વ્યક્તિમાં જો સર્જન પ્રતિભા હોય એટલે કે કુદરતદત શક્તિ હોય ને એ શબ્દાભિવ્યક્તિ ભાવકને સમસંવેદી જાય તેને સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે.

લોકસાહિત્ય, સંતસાહિત્યને શિષ્ટ સાહિત્યનું સંશોધન જુદી-જુદી પદ્ધતિથી કરવામાં આવે છે.

લોકસાહિત્યનું સંશોધન ટેબલવર્ક નથી તેનું ક્ષેત્રીયકાર્ય કરવું પડે છે. લોકસાહિત્ય લોકસમાજમાં કંઠસ્થ પરંપરામાં પડ્યું છે તેથી સંશોધકે તે સમાજમાં, તેનાં પ્રદેશમાં, તેમની વચ્ચે રહીને, તેમની લોકબોલી શીખીને રેકોર્ડિંગ કે વીડીયોગ્રાફી કરી તેનું લિપિયન્તર કરવાનું હોય છે. લોકસાહિત્ય સહેલાઈથી મળતું નથી. પ્રથમ તો તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવો પડે છે ને આ માટે એ લોકસમાજના સમાજજીવન, રીત-રિવાજ, માન્યતાઓ, ધાર્મિક ખ્યાલો, તેમના ગમા-અણગામાંથી, તેમના લોકમાનસથી પરિચિત થવું પડે છે. આ લોકસમાજ ગરીબ, અભણ, ગંદો, ઝૂંપડામાંકે વિચરતો વિમુખ રહેતો હોય છે તેના તરફ સૂગ કે અણગમો રાખવાથી સંશોધનકાર્ય થઈ શકે નહીં.

સંશોધકને માહિતીદાતાની પસંદગી કરતાં આવડવી જોઈએ. માહિતીદાતા પીઠ, સારો કથક તેને એ સાહિત્ય કંઠસ્થ હોવું જોઈએ. લોકસાહિત્ય ગેય, નૃત્ય ને લોકવીદ્યોના તાલે ગવાતું હોય છે તેનાં નિશ્ચિત સમય હોય છે જેમ કે ધાર્મિક પર્વો, ઋતુગીતો, લગ્નગીતો, મેળાના ગીતો તો તે સમયે સંશોધકે ત્યાં જવું જોઈએ. એટલું જ નહીં પણ તેમની પૂર્વ મંજૂરી મેળવીને તેનું રેકોર્ડિંગ કરી શકાય.

સંશોધકે માહિતી ક્યારે, કયા સ્થળે, કોની પાસેથી મેળવી તેનાં નામ, કામ ઉમરનો પરિચય લખવો જોઈ. આ મેળવેલ સાહિત્યને લિખિત રૂપમાં મૂકવાનું હોય છે. આમ, ટૂંકમાં લોકસાહિત્યના સંશોધકની સજ્જતા દર્શાવી છે.

સંતસાહિત્યના સંશોધકની સજ્જતા અન્ય સાહિત્યના સંશોધન કરતાં જુદી ને તેની સંશોધન પદ્ધતિ પણ અલગ હોય છે. કારણ કે સંતસાહિત્ય મરમી અને ગુપ્ત છે તેના જે શબ્દો હોય તેના અર્થો શબ્દકોશ પ્રમાણેના નહીં પણ ગુરુમુખી અર્થ પ્રમાણેના કરવાના હોય છે. સંતસાહિત્ય કંઠસ્થને ગુરુમુખી છે. જે ગમે ત્યારે સાંભળવા મળે નહીં તેના નિશ્ચિત સમયે, પ્રસંગે, ને તેની પંથ પરંપરા પ્રમાણે સાંભળવા મળે છે. તે સાહિત્ય ગવાતું, કહેવાતું, સત્સંગમાં ચર્ચાતું હોય છે. ત્યારે સંશોધકે ત્યાં જઈને તેના અધિકારી સાધુ, સંત, ગુરુશ્રી પૂર્વ મંજૂરી લઈને તેની મર્યાદાઓ જાળવીને મેળવવાનું હોય છે.

સંતસાહિત્ય જુદા-જુદા પંથ, સંપ્રદાય, પ્રદેશ સાથે જોડાયેલું રાષ્ટ્રવ્યાપી છે. સૌરાષ્ટ્રનું ભજન બંગાળના બાઉલગાન સાથે નાતો ધરાવે છે. તો મરાઠીના અભંગ, ગુરૂનાનક સાહેબની શબ્દ, સિદ્ધોનું ચર્ચાગાન, નાથવાણી આમ સંતસાહિત્ય વ્યાપ ઘણો

મોટો છે. એટલી જ તે સાહિત્યના સંશોધકની સજ્જતા વ્યાપક કેળવવી પડે છે.

સંતસાહિત્યમાં મહાપંથ, નાથપંથ ને સંતસાધના તેની ગુપ્તવિધિ, મંત્રોને ગુરુમુખી જ્ઞાન રહસ્ય ધરાવે છે જે દીક્ષીત સીવાયનાને કહી શકાય નહીં તેમજ તે વિધિમાં પ્રવેશ કરી શકાય નહીં એવા સંતસાહિત્યના સંશોધકે પ્રથમ તો એ પંથમાં પ્રવેશ માટે તે પંથના ગુરુની અનુમતિ મેળવવી જોઈએ. તેનો અર્થ એમ પણ નથી કે તમારે એ પંથના દીક્ષીત થવું. પરંતુ એટલું જરૂરી છે કે સંશોધક એ પંથ તરફ અણગમો કે પૂર્વગ્રહ રાખે તો તારણો ખોટા આપશે. કેટલિક વખત માહિતી દાતાની ખોટી પસંદગી થઈ જાય અથવા તેમને જેને પંથનું સાહિત્ય મળ્યું હોય તેમાં જ મર્યાદાઓ હોય તો સંશોધક જે તારણો આપશે તે ખોટા ને ગરમ્બાંગે દોરી જશે.

કેટલાક પંથોને સંપ્રદાયોમાં ભરપૂર સાહિત્ય મળી રહે છે. આજે તો તેમનું લિખિત સાહિત્ય પણ ઢગલાંબંધ મળે છે. જેમાં કબીર, રવિ-ભાણ, નિરાંત, પ્રણામી, સ્વામિનારાયણ મુખ્ય છે. તો પુષ્ટિમાર્ગી સંતસાહિત્ય તેની નિશ્ચિત પરંપરા સાથે જોડાયેલું છે. તેથી તે પરંપરાનો સંશોધક તે સાહિત્યને સારી રીતે ન્યાય આપી શકશે. આ દરેક પંથની જગ્યાઓ-સ્થાનકો છે, તેમની ગુરુ પરંપરાઓ છે તે સ્થળે, તે વ્યક્તિ પાસે સંશોધકે રૂબરૂ જવું જ જોઈએ. પ્રત્યક્ષ મૂલાકાત વિના બીજા પાસેથી સાંભળીને જે તારણો મળે તે અર્ધસત્ય હોય છે. સંશોધકે સંશોધનના તજજ્ઞો પાસેથી અવાર-નવાર જઈને સંશોધનના તારણ આપવાં જોઈએ.

આજે સંતસાહિત્યના સંશોધકો પાસેથી ભજન વિશેની ઘણી ઉપકારક માહિતી ગ્રંથસ્થ મળે છે. જેમ કે, ‘ભજન રૂપ દર્શન’ - ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ તેમાં ભજન ઉદ્ભવ વિકાસ, ભજનનાં લક્ષણો, પ્રકારોને તેનાં સ્વરૂપોની ભજન કૃતિ મૂકીને ચર્ચા કરેલી છે. ભજન સંતસાહિત્યના સંશોધકને સહાયક થશે. સંતસાહિત્યના સંશોધકે સંતસાહિત્ય વિશેના અભ્યાસી સંશોધકો પાસે જવું જોઈએ. ને તેમની પાસેથી સંતસાહિત્ય, ભજન સાહિત્ય વિશેની કરેલી યાત્રાના અનુભવો જાણવા જોઈએ જે સંતસાહિત્યના સંશોધકની સજ્જતા કેળવી આપશે. ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ સાથે ભજનશોધ યાત્રા કરી તેમાં જે ટાઢ , તડકો, વરસાદ, ભૂખ વેદી ને પગપાળા રખડપટ્ટી કરી ત્યારે માંડ એકાદું દુર્લભ ભજન મળી જાય તે તેનો અદ્ભૂત આનંદ હોય છે આ માટે રખડપટ્ટી કરવાની તૈયારી જે સંશોધકમાં ધીરજ હોવી જોઈએ. આ માટે ક્ષીતીમોહન સેનની મધ્ય યુગીન સાધનાધારા વાંચવું જોઈએ. આમ, અહીં સંતસાહિત્યના સંશોધકની સજ્જતા માટેની થોડી ભૂમિકા જ બાંધી આપી છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય સંશોધનના કેટલીક સમસ્યાઓ :

1. પ્રથમતો મધ્યકાલીન સાહિત્યનું સંશોધન, સંપાદન કેમ કરવું તેની કોઈ માર્ગ રેખા આપણી પાસે નથી. જેને સંશોધન કરવાનું હોય તેના નિયમો ને નિશ્ચિત સંશોધન પદ્ધતિનો પ્રમાણભૂત કોઈ ગ્રંથ નથી.

૨. મધ્યકાલીન જૈનસાહિત્ય હસ્તપ્રતોમાં અપાસરાઓમાં ઢગલાબંધ છે. પરંતુ તે સાહિત્ય સંશોધકને ઉકેલવું કઠિન છે. આ પંથ પરંપરા સાથે અથવા જૈન સાધુ સાથે સંશોધકનો અનુબંધ હોય તો જ આ સંશોધન થઈ શકે.
૩. મધ્યકાલીન જૈનેતર સાહિત્યની હસ્તપ્રતો મળવી દુર્લભ છે. જે હસ્તપ્રતો મળે તે જીર્ણ, અધુરી ને પાછી ઉકેલવી મુશ્કેલી છે વળી મધ્યકાલીન સાહિત્યના તજજ્ઞો, માર્ગદર્શકની મોટી ખોટ છે.
૪. સંશોધન કાર્ય સાથે જોડાયેલા, સંશોધિત સાહિત્યને પ્રકાશીત કરનારા, સંશોધન અંગેની માહિતી આપનારા આપણી પાસે સામાયિકો નથી એક 'ઊર્મિનવરચના' સામાયિક આવ્યુંને બંધ થયું. આવા સામાયિકો પ્રકાશીત કરવાના સાહસો થાય છે. પણ લવાજમ ભરનારા ને વાંચનારા નથી તો શું કરે ?
૫. સામાયિક જેવી બીજી સમસ્યા સંશોધનની માહિતી આપતી સૂચિ, સંશોધન માટે માર્ગદર્શન મળી રહે તેવા ગ્રંથો, માહિતી આપનારાઓનો અભાવ છે. એથી વિશેષ સંદર્ભ ગ્રંથો મળતા નથી. દરેક પ્રકાશીત ગ્રંથની એક કોપી કોપીરાઈટ લાયબ્રેરીમાં હોવી જોઈએ. જે નથી એક કાળે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલયમાં આવી વ્યવસ્થા હતી જે આજે નથી.
૬. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો મુખ્ય આધાર હસ્તપ્રતો છે પરંતુ દરેક સર્જકની હસ્તપ્રતો મળતી નથી. તેથી કંઠસ્થ પરંપરાના આધારે સંશોધન કરવામાં આવે છે. જે હસ્તપ્રતો મળે છે તે જે તે સર્જકે ન લખી હોય અથવા સમય ગયા પછી લખાણી હોય, પરંપરાને કારણે લખાણી હોય ત્યારે સંશોધકના તારણો, શ્રદ્ધેય આવતા નથી.
૭. કેટલિક હસ્તપ્રતો ને સાહિત્ય રાજસત્તાની અસર નીચે લખાયું હોય છે. લેખકે રાજસત્તાને ગમતું કે તેના ગુણગાન ગાતુંસાહિત્ય લખવુંપડે છે. જેમ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહ શૈવધર્મી હતો ને કુમારપાળ જૈનધર્મી હતો એટલે રાજસત્તાને અનુકુળ સાહિત્ય લખાયું છે.
૮. મધ્યકાલીન સાહિત્ય મોટાભાગનું ધર્મકેન્દ્રી છે. જે ધર્મના સ્થાનકે આશ્રમોમાં લખાયું છે, સાધુઓ દ્વારા લખાયું છે, પંથ કે સંપ્રદાયન ગુણગાન ગાતું લખાયું છે. જૈન સાહિત્ય જૈન સાધુએ ચાતુરમાસમાં લખાયું છે. બીજું જે ધાર્મિક સાહિત્ય હસ્તપ્રતોમાં જગ્યાધારી મહંતો પાસે છે તે જોવા ને વાંચવા આપતા નથી તેમજ તેનું જતન પણ કરી શકતા નથી ત્યારે તે ઉધ્યનો ખોરાક બની જાય છે.
૯. મધ્યકાલીન સાહિત્ય જે કંઠસ્થ પરંપરાએ મળ્યું તેનાં પાઠાંતર, સર્જકના નામાચરણ જુદા-જુદા આજે કંઠસ્થ પરંપરાએ જાળવી રાખનારા રહ્યા નથી. આ સાહિત્ય જે ઢંગ, ઢાળ, લયમાં ગવાતું તે પરંપરાના ગાક રહ્યા નથી આવી અનેક સમસ્યાઓ છે.
૧૦. મધ્યકાલીન સાહિત્ય, કવિતાનું ભજનનું અર્થઘટન કરવાની મોટી સમસ્યા છે. દા.ત. 'નિરખને ગગનમાં' તો તે આકાશમાં જોવાની વાત નથી. ચિદાકાશમાં

જોવાનું કહે છે. બીજું 'સુરતધરીને મેં જોયા' એટલે કે એક ધ્યાનથી જોયા. ભજનમાં મરમી, ગુરુમુખી અર્થો હોય છે એ જો સંશોધક જાણતો ન હોય તો કંચનને કથીર ને કથીરીને કંચન બજાર છે. આમ મધ્યકાલીન સાહિત્ય સંશોધનની ઘણી સમસ્યાઓ છે.

અર્વાચીન શિષ્ટ સાહિત્યનું સંશોધન અન્ય સંશોધનની સરખામણીમાં સરળ છે. કારણ કે તેનું સાહિત્ય મળી રહે છે. તેનું અર્થઘટન કરનારા વિદ્વાનો હાથવગા હોય છે. આ શિષ્ટ અર્વાચીન સાહિત્યનું સંશોધન મુખ્યા ચાર રીતે થાય છે.

૧. સર્જકલક્ષી સંશોધન
૨. કૃતિલક્ષી સંશોધન
૩. સ્વરૂપલક્ષી સંશોધન
૪. તુલનાત્મક સંશોધન

આજે સાહિત્યને મનોવૈજ્ઞાનિક, સમાજલક્ષી, આંતરરાષ્ટ્રીય કૃતિઓને સામે રાખી મૂલ્યાંકન સંશોધન થઈ રહ્યું છે. આજનું સાહિત્ય અસ્તિત્વવાદી, આધુનિક, અનુઆધુનિક યુગના સંદર્ભે પણ અભ્યાસ થઈ રહ્યા છે. જેની પદ્ધતિઓ પણ આધુનિક જે જુદી-જુદી જોવા મળે છે.

સંશોધન ક્ષેત્ર વિશાળ છે તેમ તેનું સંશોધન કરનારા છૂટક છૂટકને એકલ-દોકલ છે. ખરૂં તો સંશોધન ટીમવર્કથી થવું જોઈએ. આ માટે સંશોધન કરનારી સંસ્થાઓ હોવી જોઈએ. અને તે વિષયગત અલગ-અલગ સંસ્થાઓ હોવી જોઈએ. આ સંસ્થાઓને અનુદાન સરકાર તરફથી મળવું જોઈએ. આવી સંશોધન સંસ્થાઓએ જે તે વિષયના નિષ્ણાંત સંશોધકોને તેમાં રાખીને કામ કરવું જોઈએ. મારી જાણ મુજબ આવી સંશોધન કરતી કોઈ સંસ્થાઓ નથી.

હમણાં હમણાં એમ.ફીલ, પીએચ.ડી. ની ડીગ્રી મેળવવાના હેતુથી સંશોધન કાર્યમાં ઘણી ગતી આવી છે. ને આજે તો અધ્યાપક થવા માટે આ પદવીઓ જરૂરી છે. તેથી સંશોધન કરવાનો જુવાળ આવ્યો છે. જો કે આ નિમિત્તે જે કામ થાય છે તેમાંથી થોડુંક ઉત્તમકામ થયું છે પરંતુ મોટાભાગના સંશોધકો માત્ર ડીગ્રી મેળવવાના હેતુથી કામ કરે છે. તેને સંશોધન તરફનો, વિષય સાથેનો કોઈ લગાવ હોતો નથી. ક્ષેત્રકાર્ય હોય છતાં સંશોધક ટેબલવર્ક કરી થોડુંક અહિંથી, થોડુંક ત્યાંથી, કેટલુંક ઈન્ટરનેટ પરથી મેળવી ગુરૂકૃપાએ વૈતરણી તરી જાય છે. આવા સંશોધનો કોઈ કામના નથી.

સરકારશ્રીએ સંશોધન ક્ષેત્રમાં વિશેષ ધ્યાન આપવા યુ.જી.સી. નામની સંસ્થા સ્થાપી છે. જે યુનિવર્સિટીઓ ને કોલેજોને ગ્રાન્ટ આપે છે. તેમાં મેજર ને માઈનોર પ્રોજેક્ટ માટે સંશોધકોને ઘણી સહાય આપે છે. પરંતુ આ સહાય અધ્યાપકોને મળે છે તો બીજા સંશોધકોનું શું ? કેટલાક સંશોધકો લોકસાહિત્ય, સંતસાહિત્યના સંશોધન માટે સર્મપીત હોય છે. તેમનું શું ? જે વ્યક્તિગત સંશોધનો કરી રહ્યા છે તે એક સંસ્થા ન કરી

શકે તેટલું જે તે ક્ષેત્રનું સંશોધન કરે છે તે ગાંઠને પૈસે ગોપીચંદ ઘસે છે પણ તેનું સંશોધીત સાહિત્ય પ્રકાશીત કરવા માટેની પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ છે આવી સ્થિતિમાં લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે ઝવેરચંદ મેઘાણીથી માંડી આજના ઘણાં લોકસાહિત્યવિદોનું કાર્ય સરાહનીય છે.

સંતસાહિત્ય, ભજનક્ષેત્રે કામ કરનારા આંગણીના વેઢાંસમાય તેટલા છે. છતાં ત્રણ દાયકામાં ઘણું કામ થયું છે. સંતસાહિત્યનું સંશોધનનો અલગારીઓનું કામ છે ને સદ્નશીબે સંતસાહિત્ય સંશોધનને આવા અલગવારીઓ મળ્યા છે.

તુલનાત્મક સંશોધન સાહિત્ય :

માનવીની એક સહજવૃત્તિ તુલનાત્મકની રહી છે તેને જે ગમે તેના વખાણ કરે ને જે ન ગમે તેની ટીકા કરે છે. હવે એ જ્યારે એમ કહે છે મને આ ગમે છે ત્યારે તેના ગમવાના કારણો પણ હોય છે. આ કારણો તેને જે નથી ગમ્યું તેની સાથે સરખામણી-તુલના તેના સૂક્ષ્મ માઈન્ડમાં કરી હોય છે. આ ક્રિયા એટલી સૂક્ષ્મ ને ઝડપથી થાય છે કે તે પકડવું મુશ્કેલ હોય છે. માનવીનું ચૈતસિક મનોવણ તુલનાત્મક માટે મહત્વનું કારણ છે.

કોઈપણ વ્યક્તિ જ્યારે તુલના કરી પોતાની પસંદગી જાહેર કરે છે ત્યારે તેના વ્યક્તિગત આગ્રહ-પૂર્વાગ્રહ તેમાં મહત્વનો ભાવ ભજવે છે. આમ વ્યક્તિગત પસંદગી એક રીતે તો નિતાન્ત આત્મલક્ષી બાબત છે. સાહિત્યક્ષેત્રે આવી જે તુલના થાય તેને તુલનાત્મક સંશોધન સાહિત્ય કહે છે.

માનવચિત્તની એક ઝંખના માત્ર સત્યને જાણવાની રહી છે. આ જિજ્ઞાસા જ્ઞાન મેળવવાની છે તેમાં ગમો-અણગમો કે કોઈ પૂર્વગ્રહ કામ કરશે નહીં. તે માત્ર પદાર્થનું જ્ઞાન, સત્યને જાણવા જ મથામણ કરે છે. આ મથામણમાંથી 'વિશ્વસાહિત્ય' અને 'વ્યાપક સાહિત્ય' ની ચર્ચા થઈ. આ ચર્ચામાંથી તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસનો જન્મ થયો.

સાહિત્ય કે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આ સરખામણી કે તુલના કરવાથી મતભેદ ને એ મતભેદમાંથી સંઘર્ષ પણ જન્મે છે. તેવો મત કેટલાક વિદ્વાનોનો રહ્યો છે. ખાસ કરીને કોઈ ધર્મ, દર્શન કે રાજકીય પક્ષ વિશે પોતાનો મત દર્શાવી તેની સામે જે છે તે ધર્મ, દર્શન કે રાજકીય પક્ષને તુલના કરી ઉતારી પાડે ત્યારે આ વૈયક્તિક અહંથી આગ્રહ અભિગ્રાહથી અજંપો અને અશાન્તિ ઊભી થાય છે. શાંતિને સંવાદિતહણાય છે. આ વિધાન સાચું છે પણ તે સાહિત્યને માટે એટલું ધાતક નથી.

અમેરિકાના બાલ્ટિમોર શહેરના પુરાણા સેન્ટપોલ દેવળમાં ઈ.સ. ૧૬૯૨માં એક તકતી કોતરવામાં આવી છે તેનો સાર છે.

“બીજા સાથે સરખામણી કરવાથી તમે મિથ્યાચારી અને કટુ બનશો. કારણ હંમેશાંતમારા કરતાંમોટા અને નાના માણસો હોવાના તમારા કર્તૃત્વો તેમજ યોજનાઓની

મજા માણો, તમારા જીવન કાર્યમાં રસ લેવાનું ચાલુ રાખો, ભલે એ મામુલી હોય. સતત પલટાતી દૈવગતિમાં એજ સાચો પરિગ્રહ છે.’

તુલના વ્યવહાર જીવનમાં કરશો તો અજંપો વધશે, તુલના કરનાર તિરસ્કારને પાત્ર બને છે. તમારી લોકપ્રિયતા હણાય છે. આ તુલના જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવકાર્ય છે. કેટલાક અભ્યાસમાં તો તુલના કાર્ય વિના ચાલે જ નહીં જેમ કે, ભાષાવિજ્ઞાનમાં વિવિધ ભાષાકુળોના અભ્યાસ માટે તુલના અનિવાર્ય છે તેમજ માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસનો આલેખ તૈયાર કરવામાં જુદી-જુદી જે સંસ્કૃતિઓ મળી છે તેની તુલના કરવી જ પડે. આજે શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે. કયા દેશની શિક્ષણ પદ્ધતિ સફળ રહી ને કયા દેશમાં નિષ્ફળ રહી તેના કારણો તપાસી આપણા દેશ માટે કઈ શિક્ષણ પદ્ધતિ અપનાવવી તે તુલનાત્મક અભ્યાસથી જાણી શકાય છે આમ તુલનાત્મક પદ્ધતિ માત્ર સાહિત્ય નહીં પણ અનેકક્ષેત્રે કામ લાગે છે.

તુલનાત્મક સાહિત્ય એટલે શું?

સાહિત્ય કે સાહિત્યકૃતિને બે દ્રષ્ટિકોણથી મૂલવી શકાય. એક દ્રષ્ટિકોણ છે કૃતિના કેન્દ્ર બિંદુને પકડી એ કેન્દ્રબિંદુથી વિસ્તરતું જવું જેમ કેન્દ્ર બિંદુથી પરીઘમાં જવું ને તેનો વ્યાપક દર્શાવવો. બીજો દ્રષ્ટિકોણ છે. પરીઘમાંથી કેન્દ્રબિંદુએ પહોંચવું જ્યારે કોઈ એક ભાષાની એક કૃતિ, એક જ સાહિત્ય સર્જક, એક જ સાહિત્ય સ્વરૂપ, એક જ સાહિત્યનો યુગ, એક જ સાહિત્ય સિદ્ધાંતને મૂલવામાં આવે તે એક જ બિંદુને ધ્યાનમાં રાખી થયેલો અભ્યાસ છે. તેમાં એકજ ભાષાની કૃતિ તેનાં અર્તભૂત ધોરણો, સંરચના અને સંબંધોને તપાસી આપે છે. આવું સંશોધન આજ સુધી થતું રહ્યું હતું. જે તુલનાત્મક સાહિત્ય અભ્યાસ ન હતો.

તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ મહાભારતમાં અર્જુને કરેલા ‘મચ્છવેદ’ જેવો છે. આ ‘મચ્છવેદ’ ની શરત હતી કે ઊંચા સ્તંભ ઉપર ચડવાનું જે સ્તંભ જલકુંડમાં હતો. ઊંચે ગયા પછી બે ત્રાંજવાંહતા એ તુલાના બે પલ્લામાં પગ રાખી સ્થિર ઊભવાનું, નજર નીચે જળમાં રાખવી. સ્તંભ ઉપર ગોળ ગોળ માછલીનું નિશાન ફરતું રહેતું તેનું પ્રતિબિંબ જળમાં પડતું હોય તે જોવાનું ને ધનુષ્યબાણથી નિશાન ઉપર ફરતી માછલીની આંખ, પૂછ વિંધી ને તે નિશાન જળકુંડમાં પાડવાનું. આ કાર્ય કેટલું કઠિન હતું તે સમજી શકાય છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં બે કૃતિઓ પસંદ કરવાની જે જુદી-જુદી ભાષાની ને જુદા-જુદા સર્જકની હોય શકે છે. ભાષા, અભિવ્યક્તિ, વાતાવરણ, પાત્રો, સમાજ અલગ-અલગ હોય છે. આ બંને કૃતિમાંથી તારવીને આ બંને કૃતિ વચ્ચે સામ્યતા, વિસામ્યતા તારવીને એ કૃતિઓમાં તેનું હાર્દ, કેન્દ્ર બિંદુ કયાંને કેવું ભવ્ય છે તે સંશોધિ કરી આપવું તેને તુલનાત્મક સાહિત્ય સંશોધન સાહિત્ય પદ્ધતિ કહે છે. આ તુલના બે સર્જક વચ્ચે, બે સાહિત્ય યુગ વચ્ચે, બે જુદા-જુદા દેશના સાહિત્ય વચ્ચે પણ કરી શકાય

છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યના સ્વરૂપને સમજાવતાં ડૉ. સિતાંશુ યશસ્વંદ સરસ ઉદાહરણ આપે છે. આપણે નાટ્યગૃહમાં મળેલી સીટ ઉપર બેસી નાટક જોતા હોઈએ છીએ. આપણી આ બેઠક નિશ્ચિત છે. ત્યાં બેઠા બેઠા નાટક જોવાનું છે. તેનો અર્થ એ થયો કે નાટકને જોવાનો દ્રષ્ટિકોણ - તેનો ઝોન નિશ્ચિત પરંતુ ગામડામાં ભજવાતી ભવાઈ ચોકમાં ચારે દિશા ખુલ્લી હોય ત્યાં ભજવાય છે. આપણને જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં બેસવાનું, તેમાંપણ ગામનો મુખી કે આગેવાન આવે તો તેને આપણી જગ્યા આપી દેવી પડે ને આપણે બીજા બેસવાનું. ત્યારે જોવાનો ઝોન બદલાઈ જવાનો. આમ વિવિધ ઝોન, દ્રષ્ટિકોણથી નાટકને જોવામાં આવે કે સાહિત્યને મૂલવવામાં આવે તે તુલનાત્મક સાહિત્ય છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં બે સર્જક, બે કૃતિ કે સાહિત્ય યુગ આવે ત્યારે તેમાં એક નાનું ને બીજું મોટું, એકની નબળાઈઓ ને બીજાના ગુણ પ્રગટ કરવા તેવી તુલના કરવાની નથી. આ બંનેમાં ઘણું પૂરક તત્વ હોય છે, બંને વચ્ચેનો પ્રાણ એક હોવાનો બની શકે તેવું તદ્દસ્થ મૂલ્યાંકન તે તુલનાત્મક સાહિત્ય સંશોધન પદ્ધતિ છે.

‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’: સંજ્ઞા, શબ્દાર્થ એન વ્યાખ્યા :

તુલનાત્મક પદ્ધતિનો ઍરિસ્ટોટલના સમયથી અપનાવેલી છે પરંતુ તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ અર્વાચીનને છેલ્લા શતકનો વિશેષ છે. ઈ.સ. ૧૮૪૮માં અંગ્રેજ કવિને વિવેચક મેથ્યુ આર્નલ્ડ પોતાની બહેનને એક પત્ર લખે છે તેમાં પ્રથમ વખત (Comparative Literature) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો. અ શબ્દ પ્રયોગ સ્વભાવિક સંદર્ભમાં હતો. જે આજે વિસ્તરીને સાહિત્ય અભ્યાસમાં મહત્વનો બની ગયેલ છે. તેમાં એવો પણ નિર્દેશ હતો કે છેલ્લા પચાસ વર્ષના તુલનાત્મક સાહિત્યને ઈંગ્લેન્ડ ધ્યાનમાં લેશે નહીં તો તે ઉપખંડમાં અવશ્ય પાછળ રહી જશે. તેનો અર્થ એમ પણ કરી શકાય કે આ માત્ર ઈંગ્લેન્ડને જ નહીં અન્ય રાષ્ટ્રોને પણ એજ લાગુ પડશે. બીજું એમ પણ સમજાય છે કે અન્ય રાષ્ટ્રોનું સાહિત્ય ક્યાં ચડીયાતું ને ક્યાં ઉતરતું છે તે તપાસી પોતાનું સાહિત્ય ઉમદા બને તે માટે ઘડતું કરવું તે આ તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યસમાંથી શીખવાનું રહેશે.

‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ અંગ્રેજી ‘Comparative literature’ નો ગુજરાતી અનુવાદ છે. અંગ્રેજીમાં ‘Comparative’ શબ્દ લેટીન ભાષાના શબ્દ ‘Comparativus’ પરથી ઉતરી આવેલ છે. સૌપ્રથમ પોલીટીકલ ઈકોનોમીના ક્ષેત્રમાં વિશેષણ તરીકે ‘Compare’ કમ્પેર શબ્દ વપરાતો હતો. એટલે કે સરખાવવું, મુકાબલો કરવો, તુલના કરવી, કાર્ય કારણથી દ્રષ્ટાંતો આપીને સરખામણી કરવી તેવો અર્થ થાય છે. ફ્રેન્ચ ભાષામાં ‘Literature Comparee’ કહેવામાં આવે છે. જર્મન ભાષામાં ‘Vergleichende Literaturwissenschaft’ એવી સંજ્ઞા અપાયેલ છે. આ તુલના

વૃત્તિને વિજ્ઞાનની કક્ષા આપવામાં આવી જે સાહિત્યક્ષેત્રે અપનાવી છે.

સૌપ્રથમ ગ્યૂઈથેએ તુલનાત્મક સાહિત્ય વિશે ‘વિશ્વસાહિત્ય’ નો આદર્શ સેવ્યો. ત્યાર પછી પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોમાં તુલના કરી, તે પછીથી ભાષાવિજ્ઞાન અને સાહિત્ય વિવેચન ક્ષેત્રે ઈ.સ. ૧૮૨૯માં વિલમ્સન એ સંજ્ઞા પ્રયોજે છે ને સેન્ટબવ તેને લોકપ્રિય બનાવે છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ અનેક વિદ્વાનોએ આપી છે તેમાંથી કેટલિક મહત્વની વ્યાખ્યાઓ:

૧. જે. એ. કડન :

‘વિભિન્ન રાષ્ટ્રોની પ્રજાઓનાં સાહિત્યોના આંતર સંબંધો અને સામ્યોનું પૃથ્થકરણ અને તેનો અભ્યાસ તે તુલનાત્મક સાહિત્ય.’

૨. પિકોઈસ અને રૂસો :

‘તુલનાત્મક સાહિત્ય માનવમનના એક વિશિષ્ટ કાર્ય તરીકે સાહિત્યને સમજવાની તક પૂરી પાડે છે. એમાં ઈતિહાસ, વિવેચન અને તત્વજ્ઞાન દ્વારા આંતર-ભાષાકીય અને આંતર સાંસ્કૃતિક સાહિત્યની ઘટનાઓનું વિશ્લેષણાત્મક વર્ણન, પદ્ધતિસરની અને વિશિષ્ટ તુલના તથા સંકલનાત્મક અર્થઘટન કરવામાં આવે છે.’

૩. ડેવિડ એચ. મિલોન :

‘સાહિત્ય જગતમાં તુલનાવાદ એક વિશિષ્ટ રૂપની ઐતિહાસિક વૃત્તિ છે. એક પૂર્વ સિદ્ધ હકીકત રૂપે એ માનવ ચિત્તમાં સંભવે છે. જુદી-જુદી વિગતોની તુલના અર્થે વિશ્લેષણનાં ઓજારોથી તે કામ પાડે છે. એ ખરું, પણ મૂળભૂત રીતે માનવ ચિત્તની એ સમન્વય કારી પ્રવૃત્તિ છે.’

૪. એફ. ડબલ્યૂ. ચૅડલર :

‘તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી સાહિત્યને તેની સમગ્રતામાં જોવાનો ખ્યાલ છે. આ સાહિત્યિક અભિલાઈ ભિન્ન રાષ્ટ્રોનાં સાહિત્યોના અંશોથી સિંચાયેલી છે. ભાષા વિજ્ઞાનના અભ્યાસથી જુદી એવી આ વિભાવના છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યનું કાર્યક્ષેત્ર :

૧. તુલનાત્મક સાહિત્યકૃતિઓ બે રાષ્ટ્રની કે બે ભાષાની અથવા એક રાષ્ટ્રની જુદી-જુદી બે ભાષાની હોવી જોઈએ. એક જ સર્જકની બે ભાષામાં લખેલી સાહિત્યકૃતિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે છે.

૨. તુલનાત્મક અભ્યાસ સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉપરાંત અન્ય કલાઓ ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, નૃત્ય, ફિલ્મો વગેરે કલાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય છે.
૩. આજે સર્જનાત્મક સાહિત્યને અન્ય જ્ઞાન વિજ્ઞાનની શાખાઓ જેમ કે, મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનવ નૂવંશશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે.
૪. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં જુદી-જુદી ભાષાની કાવ્ય-સાહિત્યમીમાંસા લખાયેલ છે. જેમ કે સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલ ભારતીય કાવ્ય મીમાંસા, અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલ પાશ્વાત્ય સાહિત્ય મીમાંસા આ બંને મીમાંસાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે સાહિત્યના જુદા-જુદા યુગો જેમ કે, પ્રાચીનયુગ, મધ્યકાલીન યુગ, અર્વાચીનયુગ તોતેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ. એજ રીતે સાહિત્ય સ્વરૂપો વચ્ચેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ. કાવ્યસ્વરૂપ, ખંડકાવ્યને નવલિકા, વાર્તા જે એક પદને બીજું ગદ્ય છે છતાંએ બંને વચ્ચેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે છે. આમ તુલનાત્મક સાહિત્યનો ફલક વિશાળ છે. તુલનાત્મક સાહિત્ય એટલે માત્ર સર્જનાત્મક સાહિત્ય નો એ વિભાવના મર્યાદિત છે. તુલના અન્ય શાસ્ત્ર સાથે, સિદ્ધાંતો સાથે ને વિવેચનાની દ્રષ્ટિએ પણ થઈ શકે છે.
૫. તુલનાત્મક સાહિત્યનો હેતુ બે સાહિત્યની તુલનામાં કોણ ઉત્કૃષ્ટ કે કોણ નિકૃષ્ટ એમ ગુણમાપનનો નથી. તુલનાનો હેતુ બંને વચ્ચે જે સામ્યતા ને વૈષમ્યતા છે તે શોધવાનું છે. બંનેમાં જે ઉમદાતત્ત્વ છે તે ઉજાગર કરવાનું છે. આ બંને કૃતિના મૂળશ્રોત કયાં પડ્યા છે તે શોધી આપવાનું છે. એથી વિશેષ આ કૃતિથી શ્રેષ્ઠકૃતિ સર્જવા માટેની દ્રષ્ટિ સર્જકને મળે તેવો પણ હેતુ સમાયેલો છે.
૬. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં બે ભાષાની કૃતિઓ હોય છે. આ બંને ભાષા જો અભ્યાસી જાણતો હોય તો ઉત્તમ છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ ચાર થી પાંચ ભાષાના જાણકાર હોય છે. પણ તે અપવાદ છે ત્યારે એ સાહિત્યકૃતિનો પ્રમાણભૂત અનુવાદ તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસીએ મેળવવાનો હોય છે. જો અનુવાદ નબળો હશે તો જે તુલના કરવામાં આવશે તે નબળી જ રહેવાની. તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓનો અનુવાદના સારા વિદ્વાનો દ્વારા થાય તે જરૂરી છે. અનુવાદ મૂળકૃતિના હાર્દ સુધી ભાવકને લઈ જાય તે જરૂરી છે. અનુવાદ તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસ માટે આગંતુક નહીં પણ અંતરંગ, સ્વભાવિકને અવિભાજ્ય અંગ છે.
૭. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં બીજી ભાષાની કૃતિ આવે છે. એટલું જ નથી પણ તે ભાષા સાથે તેનો સમાજ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, માનવમૂલ્યો, જોડાયેલા હોય છે. એટલે તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસીએ એ કૃતિ સાથે તે પ્રદેશની સંસ્કૃતિ, જીવનમૂલ્યોની જાણકારી મેળવી લેવી જોઈએ. જેમ કે, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માં ભારતીય સંસ્કૃતિને જીવન મૂલ્યો છે. સંયુક્ત કુટુંબ, ગરવી ગુણ સુંદરીની ભારતીયતા છે. તેને યુરોપની કોઈ નવલકથા સાથે તુલના કરો ત્યારે બે દેશ, બે

પ્રદેશના સમાજ, સંસ્કૃતિની જાણકારીને તેનુંતટસ્થ મૂલ્યાંકન જરૂરી છે.

તુલનાત્મક સાહિત્ય અભ્યાસની અનિવાર્યતા કેટલી :

સાહિત્યને તેની બંધાયેલી સીમારેખાઓ ન હોય, આજે કોઈ સાહિત્યને તેના નિશ્ચિત પ્રદેશ, સમાજ ભાષાથી બાંધી શકાય નહીં, હાં... એ સાહિત્યના અભ્યાસ માટે આવું વર્તુળ જરૂરી બાંધી શકાય જેમ કે સોરઠી, કાઠિયાવાડ, સાહિત્ય, સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય ગુજરાતનું સાહિત્ય તે પ્રમાણે મરાઠી સાહિત્ય, બંગાળી સાહિત્ય, પંજાબી સાહિત્ય વગેરે આ ભેદરેખામાંથી વિસ્તરીને ભારતીય સાહિત્ય, રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કન્સેપ ઊભો થયો છે. સાહિત્ય ‘વ્યાપક સાહિત્ય’ બન્યુંછે. સાહિત્યમાં અખિલાઈનો આગ્રહ રખાય છે.

સાહિત્યના કેન્દ્રમાં માનવ છે. આ માનવના કેન્દ્રમાં તેના જીવન મૂલ્યો છે. માનવીનું આંતરસ્તવ છે જે સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યના કેન્દ્રમાં છે. એ જ ભારતીય સાહિત્યના કેન્દ્રમાં છે તે એ જ તત્ત્વ વિશ્વ સાહિત્યમાં છે. ત્યારે તુલનાત્મક સાહિત્ય વિશ્વમાનવ સમાજ સ્થાપવાની મથામણ કરે છે.

નેપોલિયન જયારે રાષ્ટ્રવાદનો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવા ફરી રહ્યો હતો. ત્યારે તેણે સૂત્ર આપ્યું ‘મેરાદેશ મહાન’ આએક ઝનૂની રાષ્ટ્રવાદ હતો. તે સમયે ઈ. સ. ૧૮૦૮ છટ્ટી ઓક્ટોબરે નેપોલિન સાહિત્ય સર્જકને વિવેચક ગ્યૂઈથે ને જમવા બોલાવી તેને કહ્યુંકે ‘તમે મને એવું નાટક લખી આપો કે જેમાં મારા આ રાષ્ટ્રવાદની સરાહના કરવામાં આવે. ગ્યૂઈથે એ વાતનો અસ્વાકાર કરે છે. તે ઈ.સ. ૧૮૨૦-૨૭માં ‘વિશ્વસાહિત્ય’ ની વાત વહેતી કરી છે. રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચે વૈમનસ્થ ફેલાવનાર લાલચોળ અગ્નિભર્યા લલકાને બદલે સમન્વય સ્થાપતું વિશ્વસાહિત્ય રચાવું જોઈએ. માણસ રાષ્ટ્રની ભૌગોલિક સીમાઓ અતિક્રમી રાષ્ટ્રથી પર રહેવાની વાત કરે છે. જે વૈશ્વિકતા સ્થાપવાની વાત કરે છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ભાષાભેદે ગ્યૂઈથેની જ વાત કરે છે. સમગ્ર માનવમાં રહેલો હું એક છું અને તે ઐક્ય જેટલે અંશે શું યથાર્થ અનુભવું એટલે અંશે મારું કલ્યાણ છે, મારો આનંદ છે. ટાગોર કહેતા કે, ‘જ્યાં જ્યાં સીમા જોતો ત્યાંમને બને નહીં, અલ્પતામાં નહિં પણ બૃહત્ભૂમા સુખ સમાયું છે.’ આ દર્શનમાંથી વિશ્વસાહિત્ય જન્મે છે ને આ વિશ્વસાહિત્ય માટે તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે.

મેથ્યુ આર્નલ્ડે ઈ.સ. ૧૮૫૯માં કહ્યું કે દરેક વિવેચકે પોતાની ભાષા શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિનું વાંચન તો કરે પણ તે ઉપરાંત વિશ્વની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓનો અભ્યાસ કરે તે જરૂરી છે. એક કરતાં વધારે ભાષાની સાહિત્યકૃતિના અભ્યાસથી સર્જનાત્મક કલ્પનાનું સંવર્ધન થાય છે. જુદી-જુદી સંસ્કૃતિના અભ્યાસે એક માનવ સંસ્કૃતિ રચાય છે ને તે માટે તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસ જરૂરી છે.

ભારતીય મહાકાવ્યો રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, ઉપનિષદ એ વિશ્વસાહિત્ય કૃતિઓ છે તેમજ હોમરના મહાકાવ્યો, શેક્સપીયરના નાટકો, ડીવાઈન કોમેડી જેવી ઉચ્ચકોટીની કૃતિઓનો અભ્યાસ સામાન્યજન સુધી પહોંચાડવા માટે તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસની અનિવાર્યતા છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ એમ નથી કહેતો કે તમારા રાષ્ટ્રના સાહિત્યમાં જે રાષ્ટ્રની ઓળખ છે. વૈવિધ્ય છે એ ભૂલી જાઓ. આ વૈવિધ્યને વિશ્વ ઓળખ રાખીને વૈવિધ્યસભર, રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાંથી વિશ્વસાહિત્ય પ્રગટે, સમગ્ર માનવ જાતના કલ્યાણનું સાહિત્ય, સનાતન સત્ય દર્શાવતું સાહિત્ય પ્રગટે તે આ તુલનાત્મક સાહિત્યનો હેતુ છે. સાહિત્યની સનાતનતા, ચિંતનાત્મક વિવેકબોધ અને બાહ્યપ્રકૃતિ સાથે મનુષ્યના આંતર સૌંદર્યનું સાયુજ્ય રચવાનું જેમાંથી સર્જાશે વ્યાપક સાહિત્ય.

તુલનાત્મક સાહિત્યના સંશોધકની સજ્જતા :

તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસી સંશોધકે સજ્જતા કેળવવા માટે નીચેના નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ.

1. સૌપ્રથમ તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસુએ આ મારા પ્રાન્તનું, મારા દેશનું મારી ભાષાનું સાહિત્ય છે ને તે અન્ય સાહિત્યથી શ્રેષ્ઠ છે. એવા ખ્યાલોમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રવાદ ન ચાલે. અન્ય સાહિત્યનું જે શ્રેષ્ઠ છે તે સ્વીકારવાની ઉદારતા કેળવવી જોઈએ.
2. તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસી શક્ય તેટલી વધારે ભાષાનો જાણકાર હોવો જોઈએ. અન્યભાષાની જે કૃતિ પસંદ કરી હોય તે ભાષા જાણતો હોય તો તુલનાત્મક અભ્યાસ ઉત્તમ થઈ શકે છે. આપણી પ્રાંતીય ભાષાની કૃતિનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, કન્નડ વગેરે ભાષાઓમાંથી જો તે ભાષા જાણતા હોવ તો સારૂ આ એક આદર્શ છે અનિવાર્યતા નહીં.
3. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનુવાદીત સાહિત્યકૃતિ અભ્યાસમાં લેવાય છે. ત્યારે તે અનુવાદ યોગ્ય હોવો જોઈએ. અનુવાદ ખોટો હશે તો તથ્યો ખોટા જ આવશે એટલે ઉત્તમકૃતિઓના યોગ્ય અનુવાદક પાસે અનુવાદ થાય ને અભ્યાસીએ સારી અનુવાદીત થયેલી કૃતિ જ લેવી જોઈએ.
4. તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસીએ જે તે પ્રદેશ ને ભાષાની કૃતિ પસંદ કરી હોય તે ભાષા-પ્રદેશના લોકોનું સમાજજીવન, ધાર્મિક માન્યતાઓ, જીવનમૂલ્યો, સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, તેના ગમા અણગમાની જાણકારી ને અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે તે પછી જ તુલના કરવી યોગ્ય ગણાશે.
5. સાહિત્ય કૃતિઓમાં આજે બનતી ઘટનાઓ, પાત્રોનો બાહ્ય પરિવેશ મહત્વનો નથી એ તો માત્ર માધ્યમ છે. તેના દ્વારા માનવચિત્રના સૂક્ષ્મ સંવેદનો, સંચલો

મહત્વના છે તેમાં અભ્યાસીએ કેન્દ્રીત થવાનું છે. આમ થશે ત્યારે બંને કૃતિનો આત્મા, પ્રાણતત્વ એક હોવાનું જણાશે.

6. સાહિત્યકૃતિને સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ મૂલવવાની સાથે અન્ય કલાઓના આયામો, શાસ્ત્રોથી તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે. જેમકે મનોવૈજ્ઞાનીક, સામાજિક, નૃવંશશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિ, આર્થિક સંકડામણ તે સમયની રાજસત્તા આ સમજ સાહિત્ય સંશોધકની હોવી જોઈએ.
7. વિશ્વસાહિત્યની શ્રેષ્ઠકૃતિઓની જાણકારી આ સંશોધકને હોવી જોઈએ. કારણ કે એ વિશ્વની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં સ્થાન પામી તેનાં કારણો શું છે ? આ કૃતિમાં એવું કયું તત્વ છે જેને કારણે એ સર્વમાન્યકૃતિ બની છે એ તત્વને પકડવાથી તુલનાત્મક અભ્યાસ મૂલ્યવાન બનશે.
8. તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસી ખંનાત્મક નહીં પણ મંડનાત્મક હોવો જોઈએ. કૃતિઓની માત્ર ખામી, મર્યાદાઓ જ દર્શાવી તેની ટીકા કરે તેમ નહીં પણ તેમાં સત્ત્વ, સારાગુણો દર્શાવી ને જે મર્યાદાઓ હોય તે દર્શાવવાની હોય છે.
9. તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસીએ પૂરે પૂરી ધીરજ રાખવાની હોય છે. એટલો જ અભ્યાસમાં સમય આપવો પડે છે. પોતે કઈ દિશામાં જઈ રહ્યો છે તેનું આત્મભાન હોવું જોઈએ. અભ્યાસમાં તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ હોવી જરૂરી છે.

આમ, આજે તુલનાત્મક સાહિત્ય અભ્યાસનો યુગ આવ્યો છે ને સંશોધન ક્ષેત્રે તુલનાત્મક અભ્યાસ થાય તે આવકાર્ય છે.

વિષયવસ્તુનો તાત્ત્વિક ભેદ સમજાવતી: તુલનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિ

ડૉ. એ. આર. ભરડા

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ૧૯૮૬માં કહ્યું છે કે, ‘કોઈપણ દેશની શિક્ષણની ગુણવત્તા તે દેશના શિક્ષકોની ગુણવત્તા કરતાં ઊંચી ન હોઈ શકે.’ દરેક ક્ષણે શિક્ષક સમક્ષ પોતાના વર્ગ ખંડમાં અને પોતાના વ્યવસાયમાં વિવિધ પ્રકારના પડકારો ખડા થાય છે. આ પડકારો જ્ઞાનનું વિસ્ફોટન, શિક્ષણ ક્ષેત્રે નવીનીકરણ, અધ્યાપન અને અધ્યયન અંગે પરિવર્તન પામતા ખ્યાલો, પોતાના વર્ગખંડમાં નવી પેઢીનો પ્રવેશ, શિક્ષણની ટેકનોલોજિમાં ઝડપી પરિવર્તનો, ઝડપી વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનીકલ પ્રગતિ, ઝડપી સામાજિક પરિવર્તનો આ પડકારો આપણે કેવી રીતે ઝીલીએ છીએ એના ઉપર રહે છે.

અધ્યાપન એ હેતુલક્ષી પ્રક્રિયા છે. વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં પરિવર્તન (Behavior Changes) આણવાનું છે. આવાં પરિવર્તનો પણ ઈષ્ટ દિશામાં થવાં જોઈએ એ પરિવર્તનો વર્તનના ત્રણેય જ્ઞાન, અનુભવ અને ક્રિયા પાસાંને આવરી લે છે. અપેક્ષિત વર્તન પરિવર્તનો લાવવાનાં ઉદ્દેશોથી જ શાળા-મહાશાળાઓમાં વિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રી હર્બર્ટ સ્પેન્સરે એના ‘એજ્યુકેશન’ નામના પુસ્તકમાં કેટલાંક અધ્યાપન સૂત્રો આપ્યા છે. જેમ કે, ‘જ્ઞાત પરથી અજ્ઞાત પર જવું’ - એટલે કે વિદ્યાર્થી જે જાણતો હોય એને જે આવડતું હોય એનો આધાર લઈને એને આપવાના નવા જ્ઞાનની ઈમારત ચણવી જોઈએ પૂર્વ જ્ઞાનના પાયા પરજ નવા જ્ઞાનની ઈમારત રચી શકાય છે.

જે શિક્ષક પોતાની જાતને વ્યાવસાયિક રીતે જીવંત રાખવા માંગતો હોય તેણે અભિકમિત અધ્યયન (Programmed Learning), નિરીક્ષિત અભ્યાસ પદ્ધતિ (Supervised Study Method), વર્ગ વ્યવહાર (Class Room Interaction), જુથ

ચર્ચા (Group Discussion), સમસ્યા ઉકેલ પદ્ધતિ (Problem Solving Method), તુલનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિ (Comparative Educational Method) વગેરે શિક્ષણમાં નૂતન પ્રવાહોનો અમલ કરવો જોઈએ.

સોક્રેટીસે તેના યુગમાં શિક્ષકને 'દાયણ' સાથે સરખાવેલો છે જે 'જ્ઞાન દેનારો' નથી પરંતુ 'બહાર આણનારો' છે. મહાત્મા ગાંધીજી બાળક વ્યક્તિનાં શરીર-મન-આત્મામાં જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે તે બહાર આણનારી પ્રક્રિયાને શ્રેષ્ઠ કેળવણી કહે છે. શિક્ષણ ચિંતક ફ્રોલેબ શિક્ષકને માળી સાથે સરખાવે છે માળી ખાતર, પાણી, સંરક્ષણ આદિ સગવડો દ્વારા છોડના વિકાસમાં સહાયભૂત થાય છે તેમ શિક્ષકે પણ બાળકને તેની બીજાભૂત શક્યતાઓની પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત થવાનું છે. એણે બહારથી કહ્યું એના પર થોપવાનું નથી આમ અધ્યાપનની વિભાવનામાં આજે ઘરમૂળથી પરિવર્તન આવ્યું છે.

અધ્યાપન એક સંકુલ (Complex) પ્રક્રિયા છે. કાર્યદક્ષ શિક્ષક એના અધ્યાપન વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારની જંબોજેટ ચાલવવા જેવી સંકુલ પ્રક્રિયા છે. કેળવણીની પ્રક્રિયાના ત્રણ પાયાના પ્રશ્નો છે. શું શીખવવું (What to Teach) શા માટે શીખવવું (Why to Teach) અને કઈ રીતે શીખવવું (How to Teach) આ પૈકી કઈ રીતે શીખવવું એ શિક્ષણમાં તુલનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિનો નિર્દેશ કરે છે.

વિવિધ વિષયોના શિક્ષણમાં કોઈ એક શબ્દ વિભાવના, વસ્તુ, પદાર્થ, સાધન, પરિસ્થિતિ, બનાવ, પ્રસંગ વ્યક્તિ કે તેના કાર્યોની તુલના જ્યારે અન્ય સાથે કરવામાં આવે ત્યારે તેવા અભિગમનો ઉપયોગ વાળી શિક્ષણ પદ્ધતિ ને તુલનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાય છે.

તુલનામાં સામ્ય-ભેદનું તત્ત્વ નિહિત હોય છે સામાન્યતઃ સમાજવિદ્યા, સમાજશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન કે શાસ્ત્રો જેવા વિષયોમાં તુલનાને વ્યાપક રીતે અવકાશ હોય છે તેની સરખામણી એ અન્ય વિષયોમાં તુલનાનું પ્રમાણ અલ્પ છે.

વર્ગ શિક્ષણમાં તુલનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ વ્યવહારુ બનતો હોય છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ છતાં કોઈ એક સંબંધિત વસ્તુ કે બાબત વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવવા ઉદાહરણ, લોકશાહી અને સામ્યવાદ, ગરમ રણ પ્રદેશ અને ટુન્દ્રપ્રદેશ, અકબર અને ઔરંગઝેબ.

પરસ્પર સમાન છતાં એકબીજાથી અલગ એવી બાબતોમાં ભિન્ન-ભિન્ન દ્રષ્ટિએ સામ્ય-ભેદ દર્શાવવા. ઉદાહરણ હૃદય અને ધમની, નાનું મગજ અને મોટું મગજ, હાઈકુ અને મુકતક, નવલિકા અને નવલકથા, નવલકથા અને નાટક, એકાંકી અને નવલિકા, જીવનચરિત્ર, અને આત્મચરિત્ર, ભારત અને શ્રીલંકા, ચેક અને ડ્રાફ્ટ વગેરે.

કોઈ એક જ વસ્તુ બનાવ કે વ્યક્તિને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવાના હેતુસર અન્ય

એક કરતાં વધુ વસ્તુ બનાવ કે વ્યક્તિઓથી તેની ભિન્નતા તપાસવા માટે ઉદાહરણ. 'નદી' ના સ્વરૂપને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવા તળાવ, સરોવર, સમુદ્રથી તે કઈ રીતે અલગ પડે છે તે જાણવું આવશ્યક બને છે. 'રશિયન ક્રાંતિ' થી યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવા જગતની અન્ય ક્રાંતિથી તે કઈ રીતે ભિન્ન પડે છે તે બતાવવું આવશ્યક છે.

વર્ગ શિક્ષણમાં તુલનાત્મક પદ્ધતિ-પ્રયુક્તિ અને પદ્ધતિ એમ બન્ને રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે ઉદાહરણ તરીકે શિક્ષક 'હરિનો મારગ છે શૂરાનો' નું કાવ્ય શીખવતાં 'મરજીવાઓ' (હરિના ભક્તો) નો ઉલ્લેખ કરતાં વિવિધ હરિભક્તો (મીરાં, તુલસીદાસ, પ્રહલાદ વગેરે) વિશે ઉદાહરણો કઢાવે આ દરેક 'હરિનો મારગ' પ્રાપ્ત કરવા શું કર્યું. તેનો તુલનાત્મક ખ્યાલ આપે મેળવે હવે અહીં શિક્ષણ કઈ પદ્ધતિએ થયું? શિક્ષકે વર્ણન, પ્રશ્નોત્તરીનો ઉપયોગ કર્યો એમ કહેવાય હરિભક્તો વિશેની માહિતી અને તેઓના પ્રયત્નો વિશે તુલનાત્મક માહિતી આપતા પ્રશ્નો પુછવા આમ તુલનાત્મક પ્રશ્નો દ્વારા માહિતી મેળવી જેને આપણે પ્રયુક્તિ કહેશું.

પ્રયુક્તિ ઉપરાંત પદ્ધતિ તરીકે તુલનાનો ઉપયોગ કરવા એકી સાથે બે નાના વિષય મુદ્દાઓ લેવાય ઉદાહરણ ઓકિસડેશન અને રિડકશન (વિજ્ઞાન) અહીં સમગ્ર તાસ દરમિયાન શિક્ષક કથન ચર્ચા પ્રવિધિ તરીકે ઉપયોગ કરી કાળા પાટીયા પર બન્ને વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરતા મુદ્દાઓ વિકસાવે છે તુલનાત્મક દ્રષ્ટિ પર શિક્ષક વિશેષ ભાર મૂકે છે. બાળકોમાં એ બે વચ્ચેનો તુલનાત્મક ખ્યાલ દઢ બનાવે છે. વિવિધ વિષય મુદ્દાઓમાં આમ તુલનાત્મક મુદ્દાઓની નોંધ વિકસાવવાના હેતુસર થયેલું શિક્ષણ તુલનાત્મક પદ્ધતિનું શિક્ષણ થયુંએમ કહેવાય.

આ પ્રકારના શિક્ષણમાં શિક્ષક કાળા પાટીયા પર (ચોકબોર્ડ) એક ઊભી લીટી દોરી તેના બન્ને વિભાગમાં વિવિધ મુદ્દાઓ નોંધતા જાય છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ તૈયાર થઈ શકે.

ઓકિસડેશન	રિડકશન
કોઈપણ મૂળ તત્ત્વની ઓકિસડેશન સાથેની સંયોજવાની ક્રિયાને ઓકિસડેશન કહે છે.	મૂળતત્ત્વનાં સંયોજન માંથી ઓકિસડેશન દૂર થવાની ક્રિયાને રિડકશન કહેવાય છે.

વર્ગ શિક્ષણમાં ઘણી રીતે તુલનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ ફળદાયી નીવડે છે.

ઘણીવાર બે વિષય મુદ્દાઓનું શિક્ષણ એકી સાથે લેવાનું શક્ય બને અને તેથી સમયની કરકસર થઈ શકે છે. ઉદાહરણ અકબર અને ઔરંગઝેબ, નાનું મગજ અને મોટું મગજ.

બે બનાવો, વસ્તુ કે સ્વરૂપો, વસ્તુના લક્ષણો કે વસ્તુ રચનાઓ વચ્ચેનો સ્પષ્ટ

સંબંધ સ્થાપવો સરળ બને છે.

આંતરસૂઝ દ્વારા અધ્યયન (Learning by Insight) નો સિદ્ધાંત કાર્યાન્વિત કરી શકાય છે. ઉદાહરણ અશોકના-બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારવાનો ચર્ચા દરમિયાન કનિષ્ઠ અને હર્ષ વર્ધનના બૌદ્ધ ધર્મના સ્વીકારનો તુલનાત્મક ખ્યાલ આપતાં વિદ્યાર્થી ત્રણેયના ભિન્ન સંજોગો, પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરી નિર્ણય તારવી શકે છે.

વિવિધ વિષય, શિક્ષણમાં શબ્દ વિભાનાઓ (ઉદાહરણ કૂલના વિવિધ ભાગો વજ્ર, પાંખડી) વગેરેની વિભાવના જુદા-જુદા કૂલના ભાગોનું અવલોકન કરીને) ની સમજ સરળ બને છે.

વિદ્યાર્થીઓ મેળવેલ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે અને વિદ્યાર્થીઓ સામ્ય-ભેદ તપાસતાં શીખે છે.

તુલનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓને માત્ર જ્ઞાન નહીં પણ જે-તે વિષય મુદ્દાની માહિતીનાં તાણાવાણા છુટા કરતાં, બે માહિતી વચ્ચે સંબંધ સ્પષ્ટ કરતાં કે કોઈ એક જ વસ્તુની વિવિધ તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ તેના યથાર્થ સ્વરૂપે સમજ મેળવતો શીખવે છે. આ દ્રષ્ટિએ તુલનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ આવકાર્ય બન્યો છે.

ચાજિંગ પોઈન્ટ

તમારા હૃદયમાં

એક લીલું વૃક્ષ, સાયવી રાખો

કદાચ કોઈ ગાતું પક્ષી

આવી પણ ચડે....!

-એક ચિની કહેવત

પ્રૌઢશિક્ષણ એક તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ

ડૉ. સ્મિતાબેન આચાર્ય

પ્રૌઢશિક્ષણ અને માનવજીવનને એક સિકકાની બે બાજુ સમાન ગણ્યું છે. કારણકે એમ કહી શકાય કે ‘શિક્ષણ વગરનો’ માનવી પશુ સમાન છે. ‘માનવને પોતાના જીવનમાં ડગલે ને પગલે શિક્ષણની ખૂબ જરૂરયાત પડે છે તો જ તેમનો વિકાસ અવશ્ય થાય. આથી એમ કહેવું જરાય અશક્ય નથી કે માનવજીવન માં વિકાસની યાવી જ શિક્ષણ છે. જે પછી શિક્ષણ ભલેને ચાર દિવાલો વચ્ચે સાંપડ્યું કે તેમના જીવનનાં વિભિન્ન અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થયું હોય કારણ કે શિક્ષણનો સંબંધ માનવવંશ પુરાણો છે આથી માનવના જીવન અને શિક્ષણને ક્યારેય જુદાંપાડી શકાતા નથી. તેથી જ શિક્ષણ મેળવેલા માનવી જ સાચા અર્થમાં સંપતિવાન છે એ ક્યારે શક્ય બનશે કે જ્યારે ભારત દેશમાંવસતા ગ્રામ્યવિસ્તારના લોકો, પછાતવર્ગનાં લોકો જે દ્રઢ થયેલી માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધા, વહેમોના વમળમાં ગુંચવાયેલા છે. તેમને તેમાંથી બહાર કાઢવામાં ન આવે અને સાથે તેમનામાં નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાનતાના પ્રમાણે જોર પકડ્યું હોત. જેઓ “પાકા ઘડે કાંઠા ન ચડે” એવા વહેમમાં હોય તો તેમનામાં જાગૃતતા લાવવાની, વ્યાવસાયિક વિકાસ કરાવી આર્થિક સદ્ધરતા પ્રદાન કરવાની તાતી જરૂરયાત છે. કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતમાં કરોડો લોકો નિરક્ષર છે.

શરૂઆતમાં જીવનમાંતો તેમને કંઈજ તકલીફ પડતી નથી પરંતુ ઉંમર વધતા શિક્ષણની જરૂરિયાત ઉદ્ભવતા - તેમના વિકાસમાં ઉડી ખાઈ આવે છે - વિદ્યો કે અંતરાયો ઉદ્ભવે છે ત્યારે શિક્ષણ વિશેનો અભાવનો ખ્યાલ એમના જીવનમાં આવે છે. આ અભાવ કે ખ્યાલને દૂર કરવા સરકાર અને બિનસરકારી સંસ્થા પણ ખૂબ જહેમત ઉઠાવે છે. અને તે માટે ભારત સરકારે પણ પ્રૌઢશિક્ષણની યોજના ઉભી કરી છે જે લોકશાહી સુદૃઢતા માટે સારું અને સ્વસ્થ નાગરિક જીવન જીવવા માટે ગ્રામસમાજના પુનરુત્થાન માટે, ખેતીની આધુનિક પદ્ધતિઓ અપનાવવા માટે ગ્રામોદ્યોગ કે ગૃહઉદ્યોગ દ્વારા પૂરક આવકના સાધનો ઉભા કરવા માટે તેમજ પ્રૌઢશિક્ષણમાં કાર્યક્રમને પૂરેપૂરો સફળ કરવા માટે પ્રવર્તમાન સમયમાં ખૂબ જ સક્રિયતા ધરાવે છે.

આ લેખ અંતર્ગત પ્રૌઢશિક્ષણ સંદર્ભે લખેલ 'પ્રૌઢશિક્ષણ' ડો. મહેબૂબ દેસાઈ અને 'પ્રૌઢશિક્ષણ' શ્રી ધીરજ ઘકાન આ બંને પુસ્તકોમાં સર્જકોએ કરેલા વિવેચનમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગેના ખ્યાલોને સુંદર સચોટ અને ગહન વિચારોને પ્રસ્તુત કરેલ છે તેના મહત્વના મુદ્દાને લઈને મુલવીને તેને તુલનાત્મક દષ્ટિએ મારા વિચારો અભિપ્રેત કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરેલ છે.

અંગ્રેજી શબ્દ Adult ઉપરથી પ્રૌઢ શબ્દ લેવામાં આવ્યો છે. Adult એટલે પુખ્ત એવો અર્થ થાય છે 'ઘરડો' એવો અર્થ થતો નથી વિકાસ અવસ્થામાં તરુણાવસ્થા પછી પુખ્તાવસ્થા આવે તેના તે સૂચક છે. આમ છતાં એક ગેરસમજને કારણે 'Adult Education' ના ભાષાંતર રૂપે પ્રૌઢશિક્ષણનો અર્થ મોટી ઉમરના અથવા ઘરડાઓને શિક્ષણ આપવાની યોજના કરે છે આમ, 'Adult' શબ્દ અંગેના ખ્યાલોની પ્રસ્તુતામાં બંને સર્જકોનાં વિચારોમાં સામ્યતા જોવા મળે છે.

પ્રૌઢશિક્ષણની સૌથી અઘતન વ્યાખ્યા આપતા યુનેસ્કોએ (૧૯૭૬)માં જણાવેલ કે “પ્રૌઢશિક્ષણ એટલે એવી સંગઠિત શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાઓનો સંપૂર્ણ સમૂહ”. અર્થાત્ પ્રૌઢ પોતાની શક્તિ વિકસાવા જ્ઞાન સમૃદ્ધ કરી પૂર્ણ વૈયક્તિક વિકાસ સાથે સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં ભાગીદારી કેળવી વલણ કે વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવું.

ઉપરોક્ત પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાં પણ બંને સર્જકોની વિચારોની તુલનામાં સામ્યતા જોવા મળે છે.

આ સાથે પ્રૌઢશિક્ષણ વિશે સમજાવતા ગાંધીજીએ કહ્યું કે ‘પ્રૌઢશિક્ષણને હું જીવન માટેનું શિક્ષણ કહું છું’ પ્રૌઢશિક્ષણ જીવનપર્યંત ચાલે એટલું જ નહી પણ તે જીવન માટે અત્યંત ઉપયોગી થવું જોઈએ. તેમજ “ગાંધીજીના મતે જનસમુહમાં નિરક્ષરતા એ હિન્દુસ્તાન નું પાપ છે. શરમ થી તે દૂર કરવી જ જોઈએ.” જેમાંપણ ગાંધીજીના પ્રૌઢ શિક્ષણ વિશેનાં વિચારો આ બંને સર્જકોએ પોતાના વિચારો તુલનાત્મક દષ્ટિએ સામ્યતાને પ્રાધાન્ય આપ્યા છે. જે પ્રૌઢશિક્ષણ અંગેના ખ્યાલ પર ભાર પણ મુકે છે.

ભારતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી ત્યારબાદ ૨ જી ઓક્ટોબર ૧૯૫૨ થી પંચવર્ષીય યોજના શરૂ થઈ તેમાં પ્રૌઢશિક્ષણ તે સમાજશિક્ષણ એવું નામ મળ્યું. અહીં પ્રૌઢશિક્ષણને બદલે વ્યાપક અર્થમાં સમાજશિક્ષણ શબ્દ પ્રયોગ યોજીને મૌલાના અબ્દુલ કલામ આઝાદે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સમાજશિક્ષણનો અર્થ મનુષ્યનો સર્વાંગી વિકાસ સાધનાર શિક્ષણ થાય છે.

ટૂંકમાં સમાજ શિક્ષણને આધુનિક પરિપેક્ષમાં પ્રૌઢશિક્ષણનું નામ આપવામાં આવ્યું છે આમ, પ્રૌઢશિક્ષણ એ કોઈ નવો વિચાર કે નવી શિક્ષણ પ્રથા નથી પરંતુ સમાજશિક્ષણનાં સમય-સમયે થતાં જતા વિકાસનું અત્યારનું સ્વરૂપ છે.

લેખક શ્રી ધીરજઘકાન અને ડો. મહેબૂબ દેસાઈના વિચારોની તુલનામાં

સમાજશિક્ષણ અને પ્રૌઢશિક્ષણના નામના ખ્યાલમાં વિભિન્ન પ્રકારની વિષમતા આ લેખમાં જોવા મળે છે.

જ્યારે ભારતમાં ૨ જી ઓક્ટોબર ૧૯૭૮ થી રાષ્ટ્રીય પ્રૌઢશિક્ષણ કાર્યક્રમ અમલમાં આવ્યો ત્યારથી આનો ઉદ્દેશ અક્ષરજ્ઞાન સુધી મર્યાદિત ન રહેતાં ૧૫ થી ૩૫ વય જૂથનાં નિરક્ષર વયસ્કોનાં સર્વાંગી વિકાસ સાધવાનો ઉદ્દેશ તેમાં રહેલો છે. ગાંધીજીએ વર્ષો પહેલાંઆ વિચારને અપનાવ્યો અને તેને પ્રાધાન્ય આથી પ્રૌઢશિક્ષણમા મુખ્ય ચાર ઉદ્દેશો જેવા કે નિરક્ષરતા નિવારણ, વ્યાવસાયિક ક્ષમતાનો વિકાસ, સામાજિક ચેતનાની જાગૃતિ અને નાગરિકતાના વિકાસ પર ખૂબ ભાર મુકે છે.

જેમાં બંને સર્જકોના વિચારોની તુલનામાં સામ્યતા જોવા મળતી હોવાથી એમ કહી શકાય કે ગાંધીજી પણ ‘નિરક્ષરતાને હિંદુસ્તાનનું પાપ અને કલંક ગણું છું’ તેથી જ અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણી ઉપર પ્રૌઢશિક્ષણમાં ભાર મુકાય છે. જેથી લખતાં-વાંચતા શીખેલો પ્રૌઢ જીવનનાં બીજા ક્ષેત્રમાં પોતાના અક્ષરજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને પ્રગતિ સાધી શકે છે.

બંને સર્જકોના વિચારોની તુલનાત્મક દષ્ટિએ સામ્યતાને જોતા એમ જણાવી શકાય કે સામાજિક ચેતનાની જાગૃતિ થાય એ માટે પ્રૌઢશિક્ષણનાં વર્ગોમાં પણ આવા વિષયો ઉપર વાર્તાલાપો દશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો, વાર્તાઓ વગેરે દ્વારા શિક્ષણ આપી પ્રૌઢ ભેને જાગૃત કરી શકાય છે.

વ્યાવસાયિક ક્ષમતાના વિકાસમાં બંને સર્જકોનો વિચારોની તુલનાત્મક દષ્ટિકોણનો પ્રસ્તુતતાની સામ્યતામાં યુનેસ્કોના અભિપ્રાય મુજબ વિચારતા પ્રૌઢોને અઘતન માહિતી ઉદ્યોગ ધંધાના વિકાસની માહિતી જાણ્યે અજાણ્યે હોવી જોઈએ આથી ખેડૂતોને ખેતીને લગતા ઓજારો, બિયારણ, ખાતરો અને બધાના ઉપયોગની પદ્ધતિનુંજ્ઞાન અઘતન હોવું જોઈએ. એજ રીતે રોજમદાર તરીકે કામકરતો મજદૂર વર્ગને યંત્ર સામગ્રી અને તેના ઉપયોગની જાણકારી પણ હોવી જોઈએ તેથી તેની ખરીદી માટેની લોન તે અંગેની તાલીમ દ્વારા પ્રૌઢોને તેના વર્ગમાંજ આપવી જોઈએ સાથે સાથે એક્સ્પર્ટ લેકચર પણ ગોઠવવા જોઈએ.

આ બંને સર્જકોના સુંદર-સચોટ ગહન વિચારોની તુલનામાં નાગરિકતાના વિકાસ માટે સુંદર વિચાર અભિપ્રેત કરતાં એમ જણાવી શકાય કે આજનો ભાવિ નાગરિક ભાવિ પેઢીનો સારો ઘડવૈયો તૈયાર થાય સાથે પ્રૌઢશિક્ષણનું સૌથી મહત્વનું જે કાર્ય છે તે અર્વાચીન લોકશાહી રાષ્ટ્ર માટે શિક્ષિત અને જાગૃત નાગરિકો સર્જવાનું જ તેમને પ્રૌઢ નાગરિકતાનું શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. તેઓ દેશની, અન્ય દેશની અને વિશ્વના અન્ય દેશોની સમસ્યાઓથી પરિચિત થાય, સાથે તેમના નાગરિકતાના ભાવનાનો વિકાસ કરવાની, જવાબદારી ભાવના કેળવવાની અને આદર્શ લોકશાહી પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાના છે અને લોકશાહીના સફળ સંચાલનમાં તેઓની

અગત્યની ભૂમિકા રહે તે અનુસંધાને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. સાચી લોકશાહી શું છે ? જેમાં રાષ્ટ્રે આપણાં માટે શું કર્યું ? તે કરતાં પણ આપણે રાષ્ટ્ર માટે શું કરીએ છીએ ? તે વિચારને અમલી બનાવવા પર પણ બંને સર્જકોના પ્રસ્તુત વિચારોની તુલનામાં સામ્યતા નજરે પડે છે.

આથી જ શ્રી. ઈ. એ. જોડ કહે છે કે “વ્યાપક પ્રૌઢશિક્ષણમાં લોકશાહી ક્ષેત્રના નાગરિકો તરીકે ની કેળવણીનો સમાવેશ થવો જોઈએ.” આ ઉપરથી એમ જણાવી શકાય કે તેનાથી નાગરિકો હકક અને ફરજોથી સભાન થાય, રાષ્ટ્રની સંપતિનું જતન કરતાં શીખે, મતનું મૂલ્ય સમજે અને લોકશાહીના લાભોથી પરિચિત થાય, સરકારના નીતિનિયમો નું પાલન કરે, નિયમિત વેરા ભરે વગેરે અનેક બાબતો તરફ સભાનતા લાવવા જાગૃતતા લાવવામાં કે કેળવવામાં પ્રૌઢશિક્ષણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે આથી જ સભાનતા કે જાગૃતતા જ લોકશાહી તંત્રની મુખ્ય આધારશીલા છે.

આ ઉપરોક્ત અભિપ્રાયથી સમજાશે કે પ્રૌઢશિક્ષણ એ દરેક રાષ્ટ્રની પાયાની આવશ્યકતા કે જરૂરિયાત છે.

આ બંને સર્જકોના વિચારોની તુલકનામાં સામ્યતા ધરાવતી બાબતોમાં દર્શાવી શકાય કે રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્રસરકાર દ્વારા જે યોજનાઓ પ્રવર્તમાન ચાલે છે જેમનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ એ છે કે નાનામાં નાના ગામડાઓમાં વસ્તા પછાત નિરક્ષર લોકો સુધી પ્રૌઢશિક્ષણ કાર્યક્રમ દ્વારા અક્ષરજ્ઞાન, અંકજ્ઞાન, વ્યાવસાયિક સભાનતા, જાગૃતતા અને નાગરિકતાનાંખ્યાલો પહોંચાડવામાં આવે. સાથે સાથે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ આ કાર્ય હાથ ધરેલ છે. જેમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ આ કાર્ય હાથ ધરેલ છે. જેમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રૌઢશિક્ષણ કાર્યને જિલ્લા પ્રૌઢશિક્ષણ અધિકારી દ્વારા દેખરેખ અને માર્ગદર્શન પૂરા પાડવામાં આવે છે. આ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ પણ સાક્ષરતા પ્રસારમાં મહત્વનું કાર્યપ્રદાન કર્યું છે.

થુ. જી. સી. દ્વારા તેમજ સામૂહિક ક્રિયાત્મક સાક્ષરતા યોજના અંતર્ગત આ પ્રૌઢ શિક્ષણના કાર્યને મહત્વતા પ્રદાન કરવા માટે પ્રૌઢશિક્ષણનાં રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમના ઉદ્દેશ છે કે આ કાર્યક્રમમાં યુનિવર્સિટીઓ ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓ ઉચ્ચતર બુનિયાદી શાળાઓ, શાળા અને કોલેજોમાં ચાલતી એન.એસ.એસ અને એન.સી.સી. પ્રવૃત્તિ, અધ્યાપન મંદિરો, યુવકકેન્દ્રો, શ્રમિક વિદ્યાપીઠો, જિલ્લાપંચાયતની શાળાઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વગેરેના યુવા કાર્યકરો અને યુવા વિદ્યાર્થીઓને સામેલ કરી સાક્ષરતા પ્રદાન કરવાનો છે. અને સામાજિક-આર્થિક સધ્યરતા લાવવાનો છે આ કાર્યક્રમને સમગ્ર ભારતમાંથી ઉમદા પ્રતિસાદ સાંપડ્યો છે. આજે પણ યુનિવર્સિટીનો પ્રૌઢશિક્ષણ વિભાગ શિક્ષણ અને લેખન સંશોધન કાર્યમાં પણ સહભાગી થાય છે.

સાક્ષરતાનું મહત્વ સમજાવવા પેરિસની પત્રકાર મેરી બનેર્ટ પોતાના A, B, C ગ્રંથમાં લખતા જણાવે છે કે જેમ ભૂખ્યા માનવી ભોજન આપવું જેટલું જરૂરી છે એટલું જ

જરૂરી છે કે તે પોતે પોતાની રોજી કમાઈ શકે એટલો લાયક બનાવીએ. તેમજ બિમારને માટે દવા જેટલી જરૂરી છે એટલું સ્વચ્છ, સુઘડ રીતે રહીને રોગથી કેમ બચાવી શકાય તે જ્ઞાન આપવું આ માત્ર શિક્ષણ દ્વારા જ સંભવિત છે. આથી જ પ્રૌઢશિક્ષણનું મહત્વમાં સૌથી મહત્વનું કાર્ય અર્વાચીન લોકશાહી રાષ્ટ્ર માટે શિક્ષિત અને નાગરિકો સર્જવાનું છે. આમ, અંતમાં બંને સર્જકોનાં પ્રૌઢશિક્ષણના કેટલાંક મહત્વના મુદ્દાના અભ્યાસ પરથી એટલુંજણાવી શકાય કે વ્યક્તિને રાષ્ટ્રનો, દેશનો, સારો નાગરિક તરીકે ઘડવૈયો તૈયાર કરવો હોય તો આ પ્રૌઢશિક્ષણની જરૂર છે.

પ્રૌઢશિક્ષણનો અર્થ, ઉદ્દેશ, મહત્વ સમાજના દરેક અભ્યાસકો માટે જરૂરી છે કોઈપણ રાષ્ટ્રના વિકાસનો આધાર તેની શિક્ષિત પ્રજા છે. એ દષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રૌઢ શિક્ષણનું કાર્ય આજના બદલાતા જતાં યુગ પરિવર્તનમાં અનિવાર્ય છે. તેથી આ સમજ નિરક્ષર પ્રૌઢ સુધી પહોંચી શકે અને શિક્ષણ લેતા થાય તે માટે મારો આ અભ્યાસ લેખ ઉપયોગી થશે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. પટેલ રવજીભાઈ, પ્રૌઢશિક્ષણનો ઇતિહાસ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ - ૧૯૮૨
૨. ડો. મહેબૂબ દેસાઈ, પ્રૌઢ શિક્ષણ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય
૩. ડો. મનુભાઈ ત્રિવેદી, ડો. નલિન પંડિત, પ્રા. મહેબૂબ દેસાઈ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય - અમદાવાદ ૧૯૮૮
૪. શ્રી ધીરજ ધકાન, પ્રૌઢશિક્ષણ ૨૦, પંકજ સોસાયટી, જામનગર.
૫. એસ. એસ. પાલ મહિષી - દયાનંદ પ્રકાશન, રોહતક - દિલ્હી - ૧૯૯૦-૯૧
૬. એસ. કે. મંગલ - શ્રીમતી ઉમા મંગલ - પ્રૌઢ એવમ્ સતત શિક્ષા, આર્ય બુક ડીપો - ૩૦, નાઈવાલા - કરોલબાગ - નઈ દિલ્હી - ૧૯૮૯.

શ્રીમદ્ભાગવત અને હરિવંશમાં કૃષ્ણચરિત્ર-તુલનાત્મક અધ્યયન

ડૉ. ગીતાબેન ઉનડકટ

મૂલ્યવાન હોય તે ટકી રહે છે મૂલ્યહીન હોય તે કાળના પ્રવાહમાં વિલીન થઈ જાય છે, લુપ્ત થઈ જાય છે તેનું સ્થાન શાશ્વત હોતું નથી. મહાભારત, પુરાણો, વેદો, ઉપનિષદો, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આ સર્વ કાળ ના પ્રવાહની સામે ટકી રહ્યા છે કારણ કે તેમનું કાળજયી મૂલ્ય છે ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ઘોષ આપણને આ શાશ્વત ગ્રન્થો દ્વારા સાંપડી શકે છે. જીવન પ્રત્યેનો ભારતીય દ્રષ્ટિકોણ એકાંગી નથી, પરંતુ સર્વાંગી છે જીવનને એના સર્વાંગીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાનો ઉપક્રમ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના હાર્દ સુધી પહોંચવા માટે પુરાણોનું અધ્યયન આવશ્યક છે. પુરાણો પ્રાચીન હિન્દુ ધર્મના દાર્શનિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક અને રાજકીય પાસાઓને લગતો એક અત્યંત લોકપ્રિય સર્વજ્ઞાન સંગ્રહકોષ છે પુરાણો ભારતીય સંસ્કૃતિના મેરૂ દંડ રૂપે છે, આધાર શીલારૂપ છે પુરાણોનો મૂલ સ્ત્રોત વેદકાલીન સાહિત્યમાં સાંપડે છે.

પુરાણમ્ પુરા નવમ્ । જગતઃ પુર્વાહ્વસ્થા કથન

પૂર્વ કાણિ બ્રાહ્મણાન્તગતાન્યેવ પુરાણાનિ ।

(ઋગ્વેદ ભાષ્યભૂમિકા-૮૩)

પુરાણઃ સનાતનઃ

(અથર્વવેદ ૧૫-૩૯-૧)

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પુરાણ વિષયક અનેક ઉલ્લેખો મળે છે. ઇતિહાસ પુરાણ । પંચમ વેદાનાં વેદઃ । (અં.-૭ ખંડ-૧ શ્લોક ૧ અને ૨) સનતકુમાર પાસેથી નારદે શીખેલ વિદ્યાઓમાં ઈતિહાસ પુરાણને પાંચમાંવેદ તરીકે ગણાવ્યા છે.

પુરાણ શબ્દની વ્યત્પત્તિ પાણિનિ, યાસ્ક અને સ્વયં પુરાણો એ પણ આપી છે. પુરાણં કસ્માત । પુરાણવં ભવતિ । પુરાણી વસ્તુ પણ જ્યાંનવીન થઈ જાય છે.

(નિરૂકત-૩-૧૯-૨૪)

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે, ઇતિહાસ પુરાણાગ્યાં વેદં સમુચ્ચૂહ્યતે। (મહાભારત આદિપર્વ ૧/૨૦૪)વેદો પોતાના રહસ્યોના ઉપબૃહણ માટે હંમેશા પુરાણોની સહાયતાની અપેક્ષા રાખે છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસે યુગ ધર્મને અનુરૂપ મનોમંથન કરીને પુરાણરૂપી અમૃત મનુષ્યમાત્ર માટે સુલભ બનાવ્યું છે. ઉપાસનાનો ભંડાર મોક્ષનુંદ્વાર, જ્ઞાનનો અગાઠ સમુદ્ર, ભકિતનું સાધન અને કર્મનો પ્રદીપ એ પુરાણો જ છે આવા પુરાણો ના સર્જક કૃષ્ણ દ્વેપાયન વ્યાસ છે તેથી 'વ્યાસોચ્છિષ્ટં જગત સર્વમ્' કહેવાયું છે શ્રીમદ્ ભાગવત એ પુરાણ તિલક છે.

નિગમ કલ્પતરોર્ગલિતં ફલં શુકમૂલાદમૃતં દ્રવસંયુતમ્
પિબતં ભાગવતં રસમાલયં મૃહૂરહો રસિકા ભુવિ ભાવુકા।

(શ્રીમદ્ભાગવત ૧/૧/૩)

શ્રીમદ્ ભાગવત એ વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષનું અમૃતફળ છે. જે શુકદેવજી દ્વારા પૃથ્વી પર મુકવામાં આવ્યું છે. તેમાં વ્યાસજીએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે.

હરિવંશ :

હરિવંશ એ ખરેખર ખિલપર્વ છે પરિશિષ્ટ Supplimentary, મહાભારતના એક ભાગરૂપે હોવાથી મહાભારતમાં જે નથી કહેવાયું તે અહીં કહેવાયું છે. જે પ્રસંગો મહાભારતમાં નિરૂપાયા નથી તે અહીં વર્ણવાયા છે. હરિવંશનું શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર અન્ય પુરાણોના શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રથી વિશિષ્ટ છે. હરિવંશમાંનિરૂપિત શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રમાં થોડા નવીન તત્વોનો સમાવેશ અન્ય પુરાણો કરતા વિશેષ છે. યાદવાસ્થળી, દ્વારકા નિમજ્જન શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગનો પ્રસંગ વગેરે હરિવંશમાં નથી કારણ કે તેનું નિરૂપણતો મહાભારતમાં થઈ ગયેલ છે. શ્રીકૃષ્ણ જન્મના અને લીલાના પ્રસંગો મહાભારતમાં નથી તેથી અહીં હરિવંશમાં આલેખિત થયા છે.

શ્રીમદ્ભાગવત :

શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણનું વિકસિત રૂપ જોવા મળે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં નવમાં સ્કંધના ૨૪ માં અધ્યાયમાં યદુવંશનું સંક્ષેપમાં વર્ણન છે. દશમસ્કંધ સંપૂર્ણપણે શ્રીકૃષ્ણના જીવનને નિરૂપે છે. બાળ લીલાઓથી શરૂ કરીને દેહોત્સર્ગ લીલા સુધીનું નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં થયું છે. હરિવંશના પ્રસંગો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જોવા મળે છે. તેમ છતાં ભાગવતમાં કેટલાક વધુ પ્રસંગો જોવા મળે છે.

કેટલાક પ્રસંગો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જોવા મળે છે જે હરિવંશમાં નથી.

- તૃણાસુર વધ (૧૦.૭)
- વત્સાસુર વધ (૧૦.૧૧)

- અઘાસુર વધ (૧૦.૧૨)
- શંખચૂડ વધ (૧૦.૩૪)

કેટલાક પ્રસંગો - શ્રીમદ્ભાગવતમાં નથી હરિવંશમાં જોવા મળે છે.

- વરૂઓનું દર્શન
- કંસના જન્મની કથા
- નિકુંભ રાક્ષસનો વધ
- એકલવ્ય નૈષઘીવ્રત
- હલ્લીસક ક્રિડાવર્ણન
- કરવીરપુરના રાજાનો વધ
- નિકુંભના બીજા રૂપનો વધ
- પુણ્યકવ્રત વિધિ પ્રસંગ

Supermatyral Element વાળા પ્રસંગો :

- શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા માતા યશોદાને વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું.
- પિતા નંદબાબાને વરૂણના પાશમાંથી મુક્ત કરવા (૧૦.૨૮)

શ્રીમદ્ભાગવતમાં શૃંગારિક તત્વ પણ સવિશેષ જોવા મળે છે. રાસક્રિડાના પ્રસંગનું નિરૂપણ અહીં વિસ્તારથી થયેલું જોવા મળે છે. રાસપંચાદયાથીમાં શ્રીકૃષ્ણના ગોપીવૃંદ સાથે શરદઋતુમાંથયેલી રાસલીલાનુંનિરૂપણ જોવા મળે છે. શ્રીકૃષ્ણને ગોપીજનવલ્લભ તરીકે રજૂ કરાયા છે. આ રાસલીલા દશમ સ્કંધના અધ્યાય ૨૦ થી ૩૩ માંઆવે છે. પાંચ અધ્યાયમાં(૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩)માંઆવતી હોવાથી તેને રાસપંચા દયાથી પણ કહેવાય છે. આ લીલાનો ભાવ અતિ મધુર છે. શરદઋતુ નુંસ્વચ્છ આકાશ, પ્રફુલિત ચાંદની શિતળ,, મંદ સુગંધી પવનના અનુભવથી ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણની સાથે રાસ રમવાની ઈચ્છા થઈ મનુષ્ય જીવનમાં પણ સ્વચ્છ આકાશ જેવું સ્વચ્છ મન સર્જાય પ્રફુલિત ચાંદની રૂપી હૃદયની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય તેમજ શિતલ, મંદ, સુગંધી પવનરૂપી, કોધરહિત પણ અને સદગુણોની સુવાસ પછી જ સંગીતસુર રૂપી બ્રહ્મનાદ જીવને સંભળાય.

હરિવંશમાં રાસલીલા માટે હલ્લીસક શબ્દ પ્રયોજાયો છે. હરિવંશના અધ્યાય-૬ ૩માંહલ્લીસક ક્રિડા વર્ણન જોવા મળે છે. નીલકંઠ નામના વિદ્વાને 'હરિવંશ કા સાંસ્કૃતિક વિવેચન' પુસ્તકમાં હલ્લીસકનો અર્થ રાસલીલા કરે છે. હરિવંશ ૨/૨૦/૨૫ માં કહ્યું છે કે આ નૃત્ય બે-બે ગોપીઓ દ્વારા મંડળ બનાવી શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રના ગાન સાથે કરવામાં આવે છે.

અન્ય પ્રસંગો :

શ્રીમદ્ભાગવતમાંરૂકિમણી બ્રાહ્મણ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણને પત્ર મોકલે છે શિશુપાલ સાથે થનાર વિવાહમાંથી પોતાને કૃષ્ણ બચાવે માટે સંપૂર્ણ કથાનકને આ પત્ર નવો વળાંક આપે છે. રૂકિમણીએ શ્રીકૃષ્ણને પત્રમાંલખ્યુંકે, શ્રૃત્વા ગુણાનુ ભુવનસુન્દર શૃણ્વતાતે (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦/૫૩/૫૧) ભુવન સુંદર સંબોધન કર્યું છે. ભુવન સુંદરતો પરમાત્મા સિવાય કોઈ હોઈ શકે નહિ પરમાત્માના ઐશ્વર્ય, યશ, શ્રી, વીર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની પૂર્ણતા દર્શાવી છે. 'હરિવંશ' અધ્યાય ૮૭ શ્લોક ૧૪માં કહ્યું છે કે

ચક્રમે વાસુદેવસ્તાં શ્રવાદેવ મહાદ્યુતિ । શ્રીકૃષ્ણ અને રૂકિમણી એકબીજાને શ્રવણ માત્રથી યાદતા હતા. શ્રીકૃષ્ણે રૂકિમણીના સૌંદર્ય વિશે સાંભળ્યું હોય છે અને રૂકિમણીએ શ્રીકૃષ્ણના યશ, વીર્ય, શ્રી, રૂપ વગેરે વિશેની પ્રશંસા સાંભળી છે.

હરિવંશમાં પૂતના વઘ (અધ્યાય ૫૦) માંસરળ રીતે નીરૂપિત છે. શ્રીકૃષ્ણે બધાને ગોકુલ છોડાવવા માટે પોતાના માથાના વાળામાંથી ભયંકર વરૂઓને ઉત્પન્ન કર્યાં. શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણમાં આ પ્રસંગ જોવા મળતો નથી. હરિવંશમાં કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં રાધાનો ઉલ્લેખ નથી. શ્રીમદ્ભાગવતની રાસલીલા અને હરિવંશની ઉલ્લીસક કીડા બંનેમાં શરદઋતુની રાત્રીનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં-

ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્કુલલમલ્લિકા ।
વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચકે યોગમાયામુપાશ્રિતઃ ॥ (૧૦/૨૯/૧)

હરિવંશમાં-

કૃષ્ણસ્તુ યૌવનંદ્રષ્ટવા નિશિચન્દ્રમસો નવમ્ ।
શારદીનાંનિશાનાંચ મનશ્ચકે રતિંપ્રતિ ॥ (૬૩/૧૫)

શ્રીમદ્ભાગવત અને હરિવંશ બંનેમાં ક્યાંક-ક્યાંક શૃંગાર નિરૂપાયેલો જોવા મળે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કુલના હાર આપનાર માળીનું નામ સુદામા છે જ્યારે હરિવંશમાં તેનું નામ ગુણક જોવા મળે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં કંસના વઘ પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉગ્રસેનને રાજગાદી પર બેસાડે છે અને પોતે તેના સેવક થવાનું પસંદ કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના (૧૦/૪૫/૧૪) માં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, ‘હુંસેવક બનીને આપની સેવા કરતો રહીશ’ અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નમ્રતા અને નિઃસ્પૃહતા વ્યક્ત થાય છે. જ્યારે હરિવંશમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે,

નહિ રાજ્યેન મે કાર્યં નાપ્યહંરાજ્યલાલસઃ ।
ન ચાપિ રાજ્યલુબ્ધેન મયા કંસો નિપાતિતઃ ॥

મારે રાજ્યનું કોઈ કામ નથી તેમ જ મને રાજ્ય પ્રાપ્તિની કોઈ લાલસા નથી, રાજ્યના લોભથી મેં કંસને માર્યો નથી આ શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સંપૂર્ણપણે નિઃસ્પૃહતા જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત શ્રીમદ્ભાગવતમાં કંસની અંતિમક્રિયાનું વર્ણન નથી જ્યારે હરિવંશ જોવા મળે છે.

ગોવર્ધન ધારણ પ્રસંગની બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણનો કાંતીકારી અભિગમ હરિવંશ અને શ્રીમદ્ભાગવત બંનેમાં જોવા મળે છે. હરિવંશમાં ગિરીયજનું વર્ણન જોવા મળે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં દશમ સ્કંધના અધ્યાય ૨૪ થી ૨૭ માં ઈન્દ્રે ઐરાવતની સુંઠ દ્વારા લેવાયેલા આકાશ ગંગાના જળથી દેવર્ષિઓની સાથે શ્રીકૃષ્ણનો અભીષેક કર્યો અને ‘ગોવિંદ’ નામથી સંબોધિત કર્યાં. હરિવંશમાં પણ ઈન્દ્ર કૃષ્ણને ગોવિંદ સંબોધન કરે છે.

અહંકિલેન્દ્રો દેવાનાત્વંગવામિન્દ્રતાંગતઃ ।

ગોવિન્દ ઇતિ લોકાસ્ત્વાંસ્તોષયન્તિ ભુવિ શાશ્વતમ્ ॥

(હરિવંશ ૨/૧૮/૪૫)

જેમ પોતે દેવોનો ઈન્દ્ર છે તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણનો ગાયોના ઈન્દ્ર-ગોવિંદ તરીકે અભિષેક કર્યો. દ્વારકા નગરીના નિર્માણ વિષયક બંનેમાં લગભગ સમાન વર્ણન જોવા મળે છે.

હરિવંશમાં અધ્યાય ૮૬માં કહ્યું છે કે, શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વકર્માને સ્વર્ગની અમરાવતી જેવી નગરી બનાવવાનું કહ્યું ત્યારે શ્વિકર્માએ કહ્યું કે, આ ભૂમિ એવી નગરી બનાવવા માટે પર્યાપ્ત નથી. આથી શ્રીકૃષ્ણે સાગર પાસે બાર યોજન ભૂમિમાં દ્વારકા નગરી વસાવી. દેવતાઓની સુધર્મા સભા મંગાવી દ્વારકા નગરીની મધ્યમાં સ્થપાવી.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં તેનો ઉલ્લેખ જોઈએ તો - ભાગવતમાં અતિ વિસ્તારથી દ્વારકાનું વર્ણન જોવા મળે છે. શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રની અંદર એક એવું દુર્ગમ નગર વિશ્વકર્મા દ્વારા બનાવ્યું જેમાં અંદર બધીજ વસ્તુઓ અદભૂત હતી તેમજ ઈન્દ્ર દેવોની સુઘમાં સભા તથા પારિજાત વૃક્ષ મોકલ્યા તેમજ કુબેરે આઠનિધિ મોકલ્યા.

ભાગવતની શૈલી વધુ અલંકૃત છે જ્યારે તેની તુલનામાં હરિવંશ પુરાણની શૈલી સરળ છે. હરિવંશમાં સર્વત્ર હરિના અવતાર તરીકે શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા ગવાયો છે. હરિવંશ પુરાણમાં કાવ્યના મહદ અંશોનું નિરૂપણ ભાગવતની અપેક્ષાએ અલ્પ માત્રામાં થયું છે.

સંદર્ભ ગ્રન્થો :

૧. હરિવંશ - સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ત્રીજી આવૃત્તિ-૧૯૬૫
૨. ઋગ્વેદ - વૈદિક સંશોધન મંડળ, પુના
૩. અથર્વવેદ - શ્રીરામ શર્મા સંસ્કૃતિ સંસ્થાન
૪. નિરૂકત - સરસ્વતી પુકાશન, અમદાવાદ
૫. શ્રીમદ્ ભાગવત - ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર
૬. મહાભારત - પંડિત દામોદર સાતવલ્લેકર, વારાવણસી
૭. ભાગવત દશમ સ્કંધને લગતુ પ્રદાન - પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

ભકિતરસામૃતસિન્ધુ અને ભકિતરસાયન: ભકિતરસ- તુલનાત્મક અધ્યયન

વર્ષા બી. જોષી

સંપૂર્ણ ભારતીય લોકજીવન, સાધના અને ભકિતરસના પ્રેમોજ્જવલ પ્રવાહ થી ભીંજાયેલ છે. ભકિત માનવજીવનની સહજવૃત્તિનું સર્વોત્તમ ફળ છે. ભારતવર્ષામાં આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ભકિતમાર્ગ વેદાદિ શ્રુતિગ્રંથોથી અનુવર્તિત છે. સાહિત્યશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે આઠ કે નવ રસ સ્વીકારે છે, પરંતુ તે 'ભકિતરસ'ને સ્વતંત્ર સ્થાન પ્રદાન કરતું નથી. કાવ્યશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ ભકિતરસ તો શાંતરસનું એક અંગ છે, ભાવ સ્વરૂપે છે. આનાથી વિપરીત શ્રીમદ્ ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, શાંડિલ્ય-ભકિતસૂત્ર, નારદ-ભકિતસૂત્ર, ભકિતરસામૃતસિન્ધુ, ઉજ્જવલ નીલમણિ અને ભકિતરસયાન જેવા ભકિતશાસ્ત્રના ગ્રંથો ભકિતની તાત્વિક વ્યાખ્યા કરીને તેને રસકોટિમાં સ્થાપે છે.

ભાગવતાદિ પુરાણગ્રંથો દ્વારા ભકિત 'નવધા' સ્વરૂપે વિસ્તરી, પરિપુષ્ટ થઈ, ઉત્તરકાલીન વિભિન્ન સંપ્રદાયોની માધુર્યોપાસના અને રાગાત્મિકતાથી સંપન્ન બની. આમ, ભકિતમાર્ગે વિવિધરૂપ પ્રગટ કર્યાં. ભકિતમાં-ભકત, ભગવાન અને ભાષાનો ત્રિવિધ સંગમ સધાતો હોઈ, તે મુખ્યત્વે કાવ્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

❖ ભકિત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

ભજ इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।

तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥

(ગરુડપુરાણ અ - ૨૩૧)

ભજ ધાતુનો પ્રયોગ 'સેવા' અર્થમાં થાય છે. ભજ સેવાયામ્ ધાતુમાંથી પાણિનિના સૂત્ર સ્ત્રિયાંક્તિન્ (અષ્ટાધ્યાયી ૩-૩-૮૪) અનુસાર 'ભકિત' શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે, 'ભકિત' શબ્દનો અર્થ થાય છે, તત્પરતાપૂર્વક સેવા કરવી તે, ભકિતનું

એક પ્રમુખ માધ્યમ છે, ઉપાસના ઉપગમ્ય આસનંં ઇતિ ઉપાસના । અર્થાત્ સમીપ જઈને બેસવું એ ‘ઉપાસના’ નો સામાન્ય અર્થ છે. ‘મન-વચન અને કર્મથી હર્મશા બધી અવસ્થાઓમાં આરાધ્યની સમીપ રહી, તેવી સેવા કરવી તે ઉપાસના છે.

નારદભકિતસૂત્ર અનુસાર ભકિત પરમપ્રેમરૂપા અને અમૃતાસ્વરૂપા છે. શાંડિલ્ય ભકિતસૂત્ર મુજબ ઈશ્વરમાં પરાનુરકિત એ ભકિત છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભકિત, ઉપાસ્ય અને ઉપાસકનો ભાવાત્મક સંબંધ છે.

રૂપગોસ્વામીકૃત ‘ભકિતરસામૃતસિન્ધુ’ અને મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત ‘ભકિતરસાયન’ આ બન્ને ગ્રંથ મુખ્યત્વે ભકિત અને ભકિતરસની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરનારા ગ્રંથ છે. બન્નેની કૃતિઓમાં કૃષ્ણભકિત કેન્દ્રમાં છે. બન્નેએ કૃષ્ણભકિત ને આધારે જ ભકિતરસનું વિવેચન કર્યું છે. બન્ને એક જ સંપ્રદાયના થઈ જવાથી, બન્નેના સિદ્ધાંતોમાં મોટેભાગે સામ્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ મુખ્ય ભેદ એ છે કે રૂપગોસ્વામી આરંભથી જીવનના અંત સુધી શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભકત રહ્યા છે, જ્યારે મધુસૂદન સરસ્વતી મૂલતઃ અદ્વૈત વેદાન્તી હતા, પરંતુ પાછળથી કૃષ્ણભકિતના રંગે રંગાયા. આમ હોવાથી બન્નેની વિષય નિરૂપણ પદ્ધતિમાં કેટલોક ભેદ પણ સ્પષ્ટ વર્તાય છે.

ભકિતરસના પ્રમુખ બે શાસ્ત્રીયગ્રંથો રૂપગોસ્વામીકૃત ‘ભકિતરસામૃતસિન્ધુ’ અને મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત ‘ભકિતરસાયન’ નો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે પ્રસ્તુત કર્યો છે.

❖ રૂપગોસ્વામીકૃત ભકિતરસામૃતસિન્ધુ

ચૈતન્ય સંપ્રદાય અથવા ગૌડીય રસસંપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ આચાર્યોમાં જેમની ગણના થાય છે તેવા રૂપગોસ્વામીનો જન્મ કર્ણાટક પ્રદેશના બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો હતો. તેમણે કૃષ્ણ-રાધા- ગોપીને કેન્દ્રમાં રાખીને ભકિતરસસિદ્ધાંત પરક ૧૭ જેટલા ગ્રંથોની રચના કરી છે. આ ગ્રંથો પૈકી ‘ભકિતરસામૃતસિન્ધુ’ ભકિતરસનો પ્રમુખ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ ૪ વિભાગોમાં રચાયેલ ભકિતરસ એના તત્વો અને પ્રકારોની સાહિત્યશાસ્ત્ર અનુસાર શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરનાર સર્વપ્રથમ અને સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે.

❖ મધુસૂદનસરસ્વતીકૃત ભકિતરસાયન

બંગાળના શાંકર અદ્વૈત-મતાનુયાયી મધુસૂદન સરસ્વતીના જીવન સંબંધી પચાત્ત પ્રામાણિક માહિતીનો અભાવ વર્તાય છે એમના કુળમાં પુરંદરાચાર્ય થયા. જે ભકિત અને દર્શનના જ્ઞાતા હતા. પુરંદરાચાર્યના ત્રીજા પુત્ર મધુસૂદન સરસ્વતી બંગાળના ગૌરાગ મહાપ્રભુ દ્વારા પ્રસારિત કૃષ્ણભકિતથી પ્રભાવિત હતા. અદ્વૈતવેદાન્તી હોવા છતાં તેમણે ભકિતશાસ્ત્રના ગ્રંથો રચીને કૃષ્ણભકિતનો પ્રચાર કર્યો, તેમણે ૨૨ જેટલી કૃતિઓ રચી છે. તેમાંની ‘ભકિતરસાયન’ ગ્રંથનું ભકિતશાસ્ત્રના ઈતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ કુલ ત્રણ ઉલ્લાસમાં વિભક્ત છે: ભકિતરસની ભૂમિકા-સ્વરૂપ

ભકિતસંબંધી સર્વ વિષયોનું શાસ્ત્રીય અને દાર્શનિક પરિભાષામાં વિવેચન થયું છે. રૂપગોસ્વામીની જેમ મધુસૂદન સરસ્વતીએ પણ ભકિતરસ અને તેના પ્રકારોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી છે.

❖ ભકિતરસ

ભરતાદિ કાવ્યશાસ્ત્રીઓની રસ-નિષ્પત્તિની પ્રક્રિયાને અનુસરીને રૂપ ગોસ્વામીએ ભકિતરસ સંબંધી સૂત્ર આપ્યું છે. ‘વિભાવ, અનુભાવ, સાત્વિક અને વ્યભિચારી ભાવોથી શ્રવણ-મનન વગેરેની સહાયતાથી સ્થાયિભાવ સ્વરૂપ કૃષ્ણરતિ ભકતોના હૃદયમાં આસ્વાદતાને પામે ત્યારે ભકિતરસ કહેવાય છે. મધુસૂદન સરસ્વતી પણ ભરત રસ-સૂત્રને અનુસરીને કહે છે: વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોથી પરિપુષ્ટ થઈને સુખરૂપે વ્યક્ત થનાર સ્થાયિભાવ જ રસ કહેવાય છે.

રૂપ ગોસ્વામી અને મધુસૂદન સરસ્વતી બન્ને એ ભરત-રસ-સૂત્રનો આધાર લીધો છે : બન્નેએ ભરત-નિર્દિષ્ટ રસતત્વોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રૂપ ગોસ્વામીએ અનુભાવ અને સાત્વિક એ બન્નેનો જુદો નિર્દેશ કર્યો છે, જ્યારે મધુસૂદન સરસ્વતીએ સાત્વિકભાવોનો સમાવેશ અનુભાવોમાં કરીને માત્ર અનુભાવોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

વળી રૂપગોસ્વામીએ અહીં સ્થાયિભાવ સ્વરૂપે કૃષ્ણ-રતિ દર્શાવી છે, જ્યારે મધુસૂદન સરસ્વતીએ કૃષ્ણ-રતિને બદલે સ્થાયિભાવ એવો ઉલ્લેખ કરીને કોઈપણ સ્થાયિભાવ રસમાં પરિણમી શકે, એવું સૂચવ્યું છે. રૂપ ગોસ્વામીએ ‘સ્વાધત્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને, જ્યારે મધુસૂદન સરસ્વતીએ ‘સુખત્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને રસની સુખાત્મકતા સૂચવી દીધી છે. આ ઉપરાંત ‘વ્યજ્યમાન’ એ શબ્દમાંથી એવું પણ સમજાય છે કે મધુસૂદન સરસ્વતી જાણે રસ-સંબંધી અભિનવગુપ્તના અભિવ્યક્તિવાદને સ્વીકારે છે. મધુસૂદન સરસ્વતીએ માત્ર ભકિતરસ-નિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા અલગ પણ દર્શાવી છે. બિંબ (મુખાદિ) જ ઉપાધિ (દર્પણાદિ) માં રહીને પ્રતીત થતાં પ્રતિબિંબ કહેવાય છે. પરમાનંદ-સ્વરૂપ ભગવાન (બિંબ) મન (ઉપાધિ)માં પ્રતિબિંબિત સ્થાયિભાવને પામીને રસતા પામે છે.

(ભકિત રસાયન ઉ.૧/૧૦-૧૧)

આલંબન વિભાવ બિંબ છે અને સ્થાયિભાવ એનું પ્રતિબિંબએ મધુસૂદન સરસ્વતીનો મૌલિક વિચાર છે. આવું નિરૂપણ કોઈ રસશાસ્ત્રીએ કર્યું નથી.

રસનિષ્પત્તિ સંબંધી બે મત છે: કેટલાક સ્થાયિભાવને જ રસ માને છે, જ્યારે... કેટલાક સ્થાયિભાવમાંથી ઉત્પન્ન થતા આનંદને રસ માને છે.

આ સંબંધી મધુસૂદન સરસ્વતીનો મત છે કે - ‘સ્થાયિભાવ જ રસ છે’. એ તો લાક્ષણિક પ્રયોગ છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સ્થાયિભાવ રસ નથી, પણ સ્થાયિભાવમાંથી અવ્યવહિત રસની પ્રતીતિ થાય છે. રસની અભિવ્યક્તિમાં કોઈ વ્યવધાન ન હોવાથી

તેનો ક્રમ લક્ષિત થતો નથી, તેથી રસ તો અસંલક્ષ્યક્રમ વ્યંગ્યધ્વનિ છે. આમ, મધુસૂદન સરસ્વતી ધ્વન્યાલોકકાર આનંદવર્ધનને અનુસરે છે.

રૂપગોસ્વામી અને મધુસૂદન સરસ્વતી બન્ને પોતાના ગ્રંથમાં ભકિતરસનું સમર્થન કરે છે. રૂપ ગોસ્વામી કરે છે કે - કૃષ્ણભકિતના આસ્વાદનથી ભર્તૃમુખ કેટલાક લોકો કૃષ્ણરતિને માત્ર ભાવ માનીને તેની રસવત્તા સ્વીકારતા નથી, પરંતુ તેમનો આ મત દોષપૂર્ણ છે, કેમકે અનેક પુરાણોમાં તેમજ ભાગવતમાં પણ આ ભકિતરસ સ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે. રસના અનધિકારીઓનો ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ કહે છે કે અભકત લોકો માટે ભકિતરસ દુર્બોધ છે. ભગવાનના ચરણકમળ જ જેમનું સર્વસ્વ છે, તે ભકતજનો જ તેમના રસનો આસ્વાદ માણી શકે છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી ભકિતરસનું સમર્થન કરતા જણાવે છે કે ભગવદ્વિષયક ભકિતયોગ નવરસોથી મિશ્રિત હોય અથવા સ્વતંત્ર, પરંતુ તે એક જુદો જ પરમપુરૂષાર્થ છે. (ભકિતરસાયન, ઉ.૧/૧) અહીં મધુસૂદન સરસ્વતીએ ભકિતનો સ્વતંત્ર રસરૂપે તેમજ નવરસોરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે. આ ઉપરાંત ભકિતરસ અને લૌકિકશૃંગારમાં ભેદ દર્શાવીને પણ ભકિતરસની શ્રેષ્ઠતા સિધ્ધ કરે છે.

આમ, રૂપ ગોસ્વામી અને મધુસૂદન સરસ્વતી બન્ને સર્વ રસોને સુખાત્મક માને છે અને સર્વ રસોમાં સૌથી વધારે સુખાત્મક અને આનંદદાયક ભકિત રસ છે, એવું સિદ્ધ કરે છે.

❖ ભકિતરસના પ્રકારો

‘ભકિતરસામૃતસિન્ધુ’ના રચયિતા રૂપગોસ્વામી અને ‘ભકિતરસાયન’ના રચયિતા મધુસૂદન સરસ્વતી બન્નેએ ભકિતરસ અને તેના પ્રકારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

રૂપગોસ્વામી મુખ્યા રતિને આધારે ભકિતરસના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર: શાન્ત, પ્રીતિ, પ્રેયાન, વાત્સલ્ય અને મધુર તેમજ ગૌણ-રતિને આધારે સાત પ્રકાર: હાસ્ય, અદ્ભુત, વીર, કરૂણ, રૌદ્ર, ભયાનક અને બીભસ્ત એમ કુલ ૧૨ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી રતિના મુખ્ય અને ગૌણ જેવા ભેદ કરતા નથી, પરંતુ કૃષ્ણ-રતિના આધારે શૃંગાર, કરૂણ, હાસ્ય, પ્રીતિભયાનક, અદ્ભુત, વીર, વત્સલ અને પ્રેયાન એમ કુલ ૮ (આઠ) રસ સ્વીકારે છે.

રૂપગોસ્વામીએ મુખ્ય અને ગૌણરતિને આધારે પ્રકારો પાડ્યા છે, તો મધુસૂદન સરસ્વતીએ મિશ્રિતરસ અને અમિશ્રિત રતિને આધારે ભકિતરસના પ્રકારોનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. મિશ્રિતરસ એટલે જલ અને દૂધના મિશ્રણની માફક જેમાં સ્થાયિભાવનું પરસ્પર સંમિશ્રણ થાય તે. શૃંગાર, કરૂણ હાસ્ય, પ્રીતિભયાનક, અદ્ભુત, યુદ્ધવીર અને દાનવીર આ મિશ્રિતરસ છે.^૧ ઉદાહરણ તરીકે - ભયમિશ્રિત રતિ સ્થાયિભાવવાળો પ્રીતિભયાનક

રસ કહેવાય. અન્ય સ્થાયિભાવોનું જેમાં મિશ્રણ ન થાય, તે અમિશ્રિતરતિ કહેવાય અને એનાથી શુદ્ધરતિ, વત્સલરતિ અને પ્રેયોરતિના આધારે શુદ્ધભકિતરસ, વત્સલરસ અને પ્રયોરસ ઉત્પન્ન થાય છે.^૨

આ મિશ્રિતરસ અને અમિશ્રિતરસને આધારે સમજાય છે કે શુદ્ધરતિથી નિષ્પન્ન થતો ભકિતરસ કહેવાય અને બાકીના આઠ કે નવ ભકિતરસના પ્રકારો કહેવાય.

જેમ રૂપ ગોસ્વામીએ ભકિતરસના મુખ્ય અને ગૌણ જેવા ભેદ પાડ્યા છે, તેમ મધુસૂદન-સરસ્વતીના મતે અમિશ્રિતરસ સર્વાંગપૂર્ણ હોય છે, જ્યારે મિશ્રિતરસ સર્વાંગપૂર્ણ હોતા નથી.

આ ઉપરાંત મધુસૂદન સરસ્વતી અન્ય રીતે રસોના ચાર વર્ગ પણ પાડે છે:

- સંકષિ
- સંકીર્ણમિશ્રિત
- મિશ્રિત અને
- શુદ્ધ

વિજાતીય રસોનો ભાવાન્તર સાથે સંપર્ક થવો, તે સંકીર્ણતા

- જ્યાં સ્થાયિભાવ અન્યવિષયક હોય અને રતિ ભગવદ્વિષયક હોય, તે કેવલ સંકીર્ણ કહેવાય છે.
- જ્યાં આલંબન-વિભાવ ભગવદ્-ભિન્ન હોય અને સ્થાયિભાવ પણ વિજાતીય હોય, પરંતુ રતિ ભગવદ્વિષયક હોય, તે સંકીર્ણ મિશ્રિત કહેવાય છે.
- મિશ્રિતમાં અન્ય ભાવો કે રસોનું મિશ્રણ હોય છે, જ્યારે શુદ્ધમાં આવું મિશ્રણ હોતું નથી.

રૂપગોસ્વામીએ ભકિતરસના બારેય પ્રકારોની સવિસ્તાર સદષ્ટાન્ત ચર્ચા કરી છે. મધુસૂદન સરસ્વતીએ રસના પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે. કેટલાક રસોની ચર્ચા કરી છે, પરંતુ સદષ્ટાન્ત નિરૂપણ કર્યું નથી.

રસ-પ્રકાર સંબંધી બન્ને આચાર્યોની તુલનાત્મક સમીક્ષા નીચે પ્રસ્તુત કરી છે:

(૧) શૃંગારરસ:

રૂપગોસ્વામી કૃષ્ણવિષયક શૃંગારરસનું ‘મધુરરસ’ એવું નામ આપે છે અને તેના અનેક પ્રકારોનું સદષ્ટાન્ત નિરૂપણ કર્યું છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી મધુરરસને બદલે કાવ્યશાસ્ત્રની પ્રણાલિકા અનુસાર

‘શૃંગારરસ’ એવું નામ આપે છે. સંયોગ અને વિયોગ એમ બે પ્રકારની રતિને આધારે એમણે શૃંગારરસના બે પ્રકાર આપ્યા છે: સંયોગ અને વિપ્રયોગ એનાં કોઈ દષ્ટાન્તો તેમજ તત્સંબંધી અંગોની ચર્ચા કરી નથી, પરંતુ મધુસૂદન સરસ્વતીએ આ રસમાં રતિની તીવ્રતાને આધારે શૃંગારને સૌથી અધિક બળવાન, શ્રેષ્ઠ માન્યો છે.^૩

(૨) કરુણરસ:

રૂપગોસ્વામીના મતે ઉચિત વિભાવાદિ દ્વારા ભક્તના હૃદયમાં આસ્વાદ્ય બનેલી શોક-રતિ કરુણભક્તિરસ કહેવાય છે.^૪ આના વિભાવાદિ દર્શાવી તેના દષ્ટાન્તો પણ રૂપ ગોસ્વામીએ આપ્યા છે.

મધુસૂદન સરસ્વતીના મતે પ્રિય વિયોગથી વ્યાકુળ ચિત્તમાં પ્રવેશેલી રતિ ‘શોક’ કહેવાય છે. આવી શોક-રતિમાંથી પ્રીતિકરુણ કે કરુણભક્તિ નામનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.^૫

(૩) હાસ્યરસ:

રૂપગોસ્વામી - યોગ્ય વિભાવાદિથી પરિપુષ્ટ થયેલ હાસરતિ હાસ્યભક્તિરસમાં પરિણમે છે, એમ કહે છે. હાસ્યના છ પ્રકાર દર્શાવી અને તત્સંબંધી અંગોની સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી હર્ષજન્યરતિમાં હાસ્યનો સમાવેશ કરે છે. ચિત્તનો સમુલ્લાસ એટલે હર્ષ. આ હર્ષ ચાર પ્રકારનો છે: શુદ્ધરતિ, હાસ, વિસ્મય અને ઉત્સાહ.

ભગવાન કૃષ્ણનાં નામ, રૂપ, ગુણ અને લીલાઓમાં અભિરુચિથી ઉત્પન્ન હર્ષા એ શુદ્ધ હર્ષ છે. આવા શુદ્ધ હર્ષથી ચિત્તદ્રુતિ થતાં જે રતિ થાય, તે શુદ્ધરતિ છે. લજ્જા, વાણીના ધ્વનિજન્ય વિકાર, વેષ, હાવભાવ વગેરેથી ઉત્પન્ન હાસથી ચિત્તદ્રુતિ થતાં જે રસ જન્મે, તે હાસ્યરસ ભગવાનની ચેષ્ટાઓથીજે હાસ્ય થાય, તે જ હાસ્યરસ.^૬ હર્ષના ત્રીજા પ્રકાર વિસ્મય રતિથી અદ્ભુતરસ અને ચોથા પ્રકાર ઉત્સાહથી વીરરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) પ્રીતિભયાનકરસ

રૂપગોસ્વામીની દષ્ટિએ વિભાવાદિ દ્વારા પરિપુષ્ટ થયેલી ભયરતિ ભયાનકભક્તિરસ કહેવાય છે.^૭ આના રસના વિભાવાદિનું સદષ્ટાન્ત નિરૂપણ કર્યું છે.

મધુસૂદન સરસ્વતીએ ભયાનકરસને પ્રીતિભયાનક કહ્યો છે. તેમના મતે દ્વેષનું કારણ ન હોય અને અપરાધને લીધે ચિત્તમાં ક્ષોભ થતાં, ચિત્તદ્રુતિ થતાં ઉત્પન્ન થનાર ‘ભય’ નામક સ્થાયિભાવથી પ્રીતિભયાનકરસ નિષ્પન્ન થાય છે.^૮ ભયજ્ઞા રતિરઘ્યાસ્તે રસં પ્રીતિભયાનકમ્ (ભક્તિરસયાન, ઉલ્લાસ - ૨/૭૯) આમ, ભયજન્યભક્તિ પ્રીતિભયાનકરસમાં પરિણમે છે.

(૫) અદ્ભુતરસ:

રૂપગોસ્વામીના મતે યોગ્ય વિભાવાદિથી વિસ્મય રતિ ભક્તના ચિત્તના આસ્વાદ્ય બને ત્યારે તે અદ્ભુત ભક્તિરસ કહેવાય છે.^૯

મધુસૂદન સરસ્વતીએ અદ્ભુતરસના સ્થાયિભાવ તરીકે ‘હર્ષ’ના ત્રીજા પ્રકાર વિસ્મયને માન્યો છે. અલૌકિક ચમત્કારી વસ્તુના દર્શનથી ઉત્પન્ન થનાર હર્ષ એટલે વિસ્મય જે અદ્ભુતરસમાં પરિણમે છે.

(૬) યુદ્ધવીર અને દાનવીર

રૂપગોસ્વામીના મતે ઉચિત વિભાવાદિ દ્વારા સ્થાયિભાવ ઉત્સાહરતિ જ્યારે આસ્વાદ્ય બને ત્યારે તે વીરભક્તિરસ કહેવાય છે.

વીરભક્તિરસના: યુદ્ધવીર, દાનવીર, દયાવીર અને ધર્મવીર એમ ચાર પ્રકારોની ચર્ચા કાવ્યશાસ્ત્રને અનુસરીને આપે છે. મધુસૂદન સરસ્વતી વીરરસના સ્થાયિભાવ તરીકે હર્ષના ચોથા પ્રકાર સ્વરૂપ ઉત્સાહને બતાવે છે. સંગ્રામાભિમુખ શૂરવીરોના ચિત્તમાં જે સમુલ્લાસ ઉત્પન્ન થાય, તે ‘ઉત્સાહ’ કહેવાય.

યુદ્ધાભિયાતજનિતો વીરાણાં જાયતે પર: ।

તતશ્ચિતસ્ય વિસ્તારો દુનસ્યોત્સાહ ઉચ્ચતે ॥

ભક્તિરસાયન ઉલ્લાસ ૨/૧૭ પૃ.૧૪૦

યુદ્ધોત્સાહ, દયોત્સાહ, દાનોત્સાહ અને ધર્મોત્સાહ આમ ઉત્સાહના ચાર પ્રકાર બતાવે છે. પરંતુ મધુસૂદન સરસ્વતી જણાવે છે કે ભગવદ્-વિષયતાથી ભિન્ન હોવાને કારણે ધર્મવીર અને દયાવીરએ બન્ને ભક્તિરસ થઈ શકતા નથી.^{૧૦} તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મોત્સાહ અને દયોત્સાહ સ્થાયિભાવોથી જે ધર્મવીર અને દયાવીર રસોની પ્રતીતિ થાય છે, તે રસોને ભક્તિરસની અંતર્ગત માની ન શકાય, કેમકે એમાં પૂર્ણ ચિત્તદ્રુતિ થતી નથી. ભક્તિરસનો આસ્વાદ્ય તો પૂર્ણ ચિત્તદ્રુતિ થતાં જ થઈ શકે છે. શાસ્ત્રકારોએ ધર્મને જ ભગવદ્પ્રાપ્તિનું સાધન માન્યું છે, તો પછી કોઈને શંકા થાય કે ધર્મનો સમાવેશ ભક્તિરસમાં કે ન કહી શકાય? યા સંબંધી મધુસૂદન સરસ્વતીનું કહેવું છે કે ધર્મ પાપ દૂર કરે છે અને એ રીતે તે ભક્તિરસ પરત્વે સાધનમાત્ર થઈ શકે છે, સાથાત્ વિષય નહિ જો એને રસરૂપ માનવામાં આવે તો પણ એના આલંબન-વિભાવ ભિન્ન હોય છે. જેના આલંબન તરીકે ભગવાન હોય તો જ ભક્તિરસનો વિષય છે, જેમકે -

રાજ્યં ચ વસુ દેહશ્ચ માર્યાંભ્રાતૃસુતાશ્ચ ચે ।

યપ્પ લોકે મમાયતં તદધર્માય સદ્ધતમ્ ॥

(‘ભક્તિરસાયન’ ઉલ્લાસ-૨ પૃ.૧૪૮)

યુધિષ્ઠિરના આ કથનમાં ધર્મોત્સાહ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય છે, પરંતુ એમાં

ભગવદ્-વિષયતા નથી, તેથી એ ભકિતરસ પ્રતિપાદક ન મનાય. આમ મધુસૂદન સરસ્વતીની દષ્ટિએ વીરભકિતરસના માત્ર બે જ પ્રકાર થઈ શકે.

(૧) યુદ્ધવીર અને (૨) દાનવીર

(૭) વત્સલરસ

રૂપ ગૌસ્વામીના મતે ઉચિત વિભાવાદિ દ્વારા પરિપુષ્ટ થયેલ કૃષ્ણવિષયક વત્સલરતિ વાત્સલ્ય ભકિતરસ રૂપે પરિણમે છે. વાત્સલ્ય ભકિતરસના પ્રેમ, સ્નેહ અને રાગ જેવા પ્રકારોની સદષ્ટાન્ત યર્થા રૂપ ગૌસ્વામીએ કરી છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી વત્સલભકિતરસના સ્થાયિભાવ 'વત્સલરતિ'નો સમાવેશ સ્નેહમાં કરે છે. અનુરાગાત્મક અનુભવસિદ્ધ મનોવૃત્તિ, તે સ્નેહ. પાલ્ય પુત્રાદિ પ્રત્યે પાલક પિતા આદિનો જે અનુરાગ હોય છે, તે ઉત્તમ સ્નેહ તે વિશુદ્ધ સત્વગુણ પ્રધાન હોય છે. આવો સ્નેહ એટલે વત્સલરતિ.

પાલ્યપાલકભાવેન સા વત્સલરતિર્ભવેત્
(ભકિતરસાયન ઉલ્લાસ ૨/૧૧, પૃ.૧૩૬)

વળી મધુસૂદન સરસ્વતી વત્સલભકિત તેમજ વત્સલરસનો સમાવેશ સંબંધજા ભકિતમાં કરે છે.

(૮) પ્રેયાનરસ

રૂપગોસ્વામી જણાવે છે કે યોગ્ય વિભાવાદિ દ્વારા ભકતના ચિત્તમાં સખ્યરતિ પરિપુષ્ટ થતાં 'પ્રયોભકિતરસ' ઉત્પન્ન થાય છે. જુદા જુદા સખાઓ તેમજ આ રસના પ્રકારોની સમજૂતિ આપે છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી પ્રેયાન રસના સ્થાયિભાવ 'સખ્ય'નો સમાવેશ 'સ્નેહ'માં કરે છે. સેવ્ય-સેવક ભાવવાળો સ્નેહ એટલે 'સખ્ય'. આવો સખ્ય એટલે પ્રેયોરિત આનો સમાવેશ પણ સંબંધજા ભકિતમાં થાય છે.

રૂપગોસ્વામીએ 'ભકિતરસામૃતસિન્ધુ'માં ભકિતરસના પ્રકારોમાં શાન્તભકિતરસ, પ્રીતિભકિતરસ, રૌદ્રભકિતરસ અને બીભત્સ ભકિતરસનો સ્વીકાર કરીને, એની સવિસ્તર યર્થા કરી છે.

પરંતુ મધુસૂદન સરસ્વતીએ પોતાના 'ભકિતરસાયન'માં આ રસોનો સ્વીકાર કર્યો નથી. આ રસો સંબંધી એમનાં મંતવ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

❖ શાન્તભકિતરસ

રૂપગોસ્વામીના મતે આ રસનો સ્થાયિભાવ શાંત રતિ છે. ચતુર્ભુજ ભગવાન તેનો આલંબન વિભાવ છે. ગીતા, ઉપનિષદ આદિ ધર્મગ્રંથોનું શ્રવણ, સંતજનોનો

સત્સંગ, શંખનાદ વગેરે ઉદીપન વિભાગ છે. નિરહંકારતા તેના અનુભાવ છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી જણાવે છે કે 'શાંતરસનો સ્થાયિભાવ 'શમ' થી વિષયોમાં વિરકિત ઉત્પન્ન થાય છે. જો એને રસ સ્વરૂપે માનવામાં આવે તો એના આલંબન વિભાવ જુદા પ્રકારના હોય છે. જેના આલંબન સ્વરૂપે ભગવાન હોય તે જ ભકિતરસનો વિષય છે. વળી શાન્તરસ વૈરાગ્યમૂલ છે, જ્યારે ભકિતરસ અનુરાગમૂલક. તાત્પર્ય એ છે કે શાન્તરસનો સમાવેશ ભકિતરસમાં થઈ શકતો નથી.

❖ પ્રીતિભકિતરસ

રૂપગોસ્વામીના મતે આ રસના સ્થાયિભાવ કૃષ્ણ અને દાસ છે. મુરલીનાદ, સત્સંગ, સ્મિતપૂર્વક જોવું વગેરે તેના ઉદીપન વિભાવ છે, વિરાગ ઈર્ષાહીન મૈત્રી આદિ તેના અનુભાવ છે. રૂપગોસ્વામીના આ પ્રીતિભકિતરસનો અંતર્ભાવ મધુસૂદન સરસ્વતીએ વત્સલ અને પ્રેયાન રસોમાં કરી નાખ્યો છે. રૂપગોસ્વામીના મતે પ્રીતિભકિતરસનો સ્થાયિભાવ ભગવદ્સ્નેહ છે. આ 'સ્નેહ' નામક સ્થાયિભાવનો સમાવેશ મધુસૂદન સરસ્વતીએ વત્સલરતિ અને પ્રેયોરતિમાં કર્યો છે.

❖ રૌદ્રભકિતરસ

રૂપગોસ્વામીના મતાનુસાર ઉચિત વિભાવાદિ દ્વારા ભકતના ચિત્તમાં પરિપકવ બનેલ ક્રોધરતિ રૌદ્રરસમાં પરિણમે છે. પરંતુ મધુસૂદન સરસ્વતી રૌદ્રરસ ન સ્વીકારવાના કારણોની યર્થા કરતા જણાવે છે કે - ઈર્ષ્યાજન્ય અને ભયજન્ય દ્વેષ ભગવદ્વિષયક હોવા છતાં પણ ભકિતરસ બને નહિ, કેમકે એમાં સાક્ષાત્ ચિત્તદ્રુતિ થતી નથી. અને ઈર્ષ્યા અને ભય આ બન્ને પ્રીતિ-વિરોધી છે. રૌદ્રરસનો સ્થાયિભાવ દ્વેષ છે. ઈર્ષ્યા અને ભયનું આલંબન ભગવાન હોય અર્થાત્ ભગવાનની ઈર્ષ્યા અને ભય થતો હોય તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તદ્રુતિમાં પણ ભકિતરસ થશે નહિ, કેમકે પૂર્ણ ચિત્તદ્રુતિ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે રતિ ભગવદ્વિષયક હોવા ઉપરાંત પ્રીત્યાત્મક પણ હોય. રૌદ્રરસ ભકિતરસના વિરોધી છે, તેથી એમનો સમાવેશ ભકિતરસમાં કરી શકાય નહિ. પ્રીતિભકિતરસનો અંતર્ભાવ મધુસૂદન સરસ્વતીએ વત્સલ અને પ્રેયાન રસોમાં કરી નાખ્યો છે.

❖ બિભત્સભકિતરસ

રૂપગોસ્વામીના મતે અનુરૂપ વિભાવાદિથી પરિપુષ્ટ જુગુપ્સારતિ બીભત્સભકિતરસરૂપે પરિણમે છે. મધુસૂદન સરસ્વતી જણાવે છે કે -

ધર્મવીરો દયાવીરો બીભત્સ: શાન્ત ઇત્યમી ।

અતો ન ભક્તિરસતાં યાન્તિ ભિન્નાસ્પદત્યત:

(‘ભકિતરસાયન’ ૩.૨/૨૮, પૃ.૧૪૬)

આમ મધુસૂદન સરસ્વતી બીભત્સ ભકિતરસને માનવાના પક્ષમાં નથી. તેઓ જણાવે છે કે - ભગવદ્વિષયતાથી ભિન્ન હોવાને કારણે બીભસ્ત ભકિતરસને પામી શકે નહિ.

આમ, જે રસોમાં ભગવદ્-વિષયતા ન હોય અને જેમાં પરિપૂર્ણ ચિત્તદ્રુતિ ન થતી હોય તેવા રસ, ભકિતરસ કહેવાય નહિ એવું મધુસૂદન સરસ્વતીનું મંતવ્ય છે.

રૂપ ગોસ્વામી કૃત 'ભકિતરસામૃતસિન્ધુ' અને મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ભકિતરસાયન' આ બન્ને કૃતિઓનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરતા જણાય છે કે બન્ને આચાર્યો બંગાળના ગૌરાંગ મહાપ્રભુ દ્વારા પ્રસારિત કૃષ્ણ-ભકિતથી પ્રભાવિત છે, તેથી બન્નેની કૃતિઓમાં કૃષ્ણભકિત કેન્દ્રમાં છે. બન્નેએ કૃષ્ણભકિતને આધારે જ ભકિતરસનું વિવેચન કર્યું છે. આમ બન્ને એક જ સંપ્રદાયના થઈ જવાથી બન્નેના સિદ્ધાંતોમાં મોટે ભાગે સામ્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે.

બન્ને વચ્ચેનો મુખ્યભેદ એ છે કે રૂપગોસ્વામી આરંભથી જીવનના અંત સુધી શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત રહ્યા છે, ત્યારે મધુસૂદન સરસ્વતી મૂલતઃ અદ્વૈત વેદાન્તી હતા, પરંતુ પાછળથી કૃષ્ણભકિતના રંગે રંગાયા. આમ હોવાથી બન્નેની વિષય-નિરૂપણપદ્ધતિમાં કેટલોક ભેદ પણ સ્પષ્ટ વર્તાય છે. રૂપ ગોસ્વામી મુખ્યત્વે ભક્ત હોવાથી ભકિત અને ભકિતરસનું વિવેચન ખાસ કરીને પૂર્વવર્તી ભકિતશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધરણો ટાંકીને કરે છે. આનાથી વિપરીત મધુસૂદ સરસ્વતી પ્રખર અદ્વૈત વેદાન્તી હોવાથી એમની કૃતિના દરેક અંશની ચર્ચામાં ભારોભાર દાર્શનિકતા વર્તાય છે. રૂપગોસ્વામી જે વિસ્તારથી કહે છે, એ જ બાબત મધુસૂદન સરસ્વતી સંક્ષેપમાં કહી દે છે. વળી રૂપ ગોસ્વામી ભેદ-પ્રભેદ અને અસંખ્ય ઉદાહરણોની ભરમાર કરે છે, જ્યારે મધુ સરસ્વતીમાં આવું દષ્ટિગત થતું નથી.

બન્ને કૃતિઓના પરિશીલનથી એમ કહી શકાય કે 'ભકિતરસામૃતસિન્ધુ' જાણે ભક્તોનું ભાગવત છે, તો 'ભકિતરસાયન' અદ્વૈત વેદાન્તીઓનું ભકિતશાસ્ત્ર છે.

યાદટીપ

૧. ભકિતરસાયન ઉલ્લાસ ૨/૩૨/૩૩
૨. ભકિતરસાયન ઉલ્લાસ ૨/૩૪
૩. ભકિતરસાયન ઉલ્લાસ ૨/૩૭
૪. ભકિતરસામૃત. ૪/૪/૧
૫. ભકિતરસાયન ઉલ્લાસ ૨/૧૮
૬. ભકિતરસાયન ઉલ્લાસ ૨/૧૪
૭. ભકિતરસામૃત ૪/૭/૧
૮. ભકિતરસાયન, ઉલ્લાસ ૨/ ૯
૯. ભકિતરસામૃત. ૪/૨/૧

૧૦. ભકિતરસાયન ઉલ્લાસ ૨/૨૯

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. ભકિતરસામૃતસિન્ધુ - રૂપગોસ્વામી સં. ડૉ. નગેન્દ્ર, હિન્દી ભાષ્યકાર આચાર્ય વિશ્વેસર
૨. ભકિત રસાયન - મધુસૂદન સરસ્વતી સં. જનાદેન શાસ્ત્રી પાંડય, વારાણસી
૩. નાટ્ય શાસ્ત્ર - ભરતમુનિ સં. ડૉ. રઘુવંશ
૪. રસતરંગિણી - ભાનુદત્ત સં. ઊર્મિલા શર્મા,
૫. શાંડિલ્ય ભકિતસૂત્ર - શાંડિલ્ય, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
૬. નારદ ભકિતસૂત્ર - ગીતાપ્રેસ - ગોરખપુર

‘જય સોમનાથ’ અને ‘ચૌલાદેવી’ : એક પાત્ર તુલનાત્મક અભ્યાસ

સુહાગિની પી. ગરાસિયા

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પ્રત્યેક સાહિત્યકારની પાસે સામાન્ય માનવી કરતા વિશિષ્ટ એવું સંવેદનશીલ હૈયુ હોય છે. તે અવનવું સર્જન કરતો હોય છે. એમાંય ઈતિહાસ એટલે અખૂટ ખજાનો. આ અખૂટ ખજાનામાં સર્જકની પોતાની કલ્પનાને ઉત્તેજે એવી એકાદ કડી મળી જાય એટલે સર્જક કલ્પનાની પાંખો વડે આવા ઈતિહાસની માટીમાંથી અનેક સુંદર સાહિત્યિક ઈમારતો ઊભી કરે છે.

આપણા ગુજરાતના સોલંકી યુગના ઈતિહાસે અનેક નવલકથાકારોને આકર્ષ્યા છે. સોલંકી યુગના રાજવીઓ, મંત્રીઓ, વીરાંગનાઓ વગેરેને કેન્દ્રમાં રાખી અનેક લેખકોએ સર્જન કર્યું છે. તેમાં મુનશી, ધૂમકેતુ અને મડિયા - ગાંધીયુગના મહાન દિગ્ગજ સર્જકોને મુખ્ય ગણાવી શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક જ હકીકત કેન્દ્રમાં રાખીને ત્રણ લેખકોએ સર્જેલી ત્રણ કૃતિઓ શ્રી મુનશી કૃત ‘જય સોમનાથ’, શ્રી ધુમકેતુ કૃત ‘ચૌલાદેવી’ અને શ્રી મડિયા કૃત ‘કુમકુમ અને આશકા’ જેવી નવલકથાઓ સાહિત્યની દષિટએ તુલના કરવા જેવી છે. આજના આધુનિક યુગમાં ઈતિહાસ ઉપર આધારિત કથા સાહિત્યનું સર્જન ઓછું થતું જાય છે ત્યારે આપણા ઈતિહાસને જાળવવાનું આ એક ઉત્તમ પાસુ છે. મારા આ અભ્યાસ લેખમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ લેખકોમાંથી બે લેખકોની બે કૃતિ પસંદ કરી છે. શ્રી મુનશીની ‘જય સોમનાથ’ અને ધૂમકેતુની ‘ચૌલાદેવી’ નવલકથાને પસંદ કરી છે. આ બંને નવલકથામાં બંને સર્જકોએ સોમનાથની નર્તકી અને રાજા ભીમદેવની હૃદયેશ્વરી એવી ‘ચૌલા’ના પાત્રનું જે આલેખન કર્યું છે તેના વિશે તુલનાત્મક દષિટએ અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ અહીં છે.

આ અધ્યયનમાં સોલંકીકાળના આ વિશાળ ફલક પર વિકસેલી રાજા ભીમદેવના શાસનકાળને કેન્દ્રમાં રાખતી બે નવલકથાઓ લીધી છે. જેમાં રાજા

ભીમદેવનું ગુજરાત પરનું શાસન એ એનો ઐતિહાસિક આધાર છે. રાજા ભીમદેવના સમયમાં મહમદ ગઝનીએ ગુજરાત પર આક્રમણ કર્યું અને સોમનાથ મંદિર તોડ્યું, ત્યારપછી તે પાછો ફરી ગયો તે સમયની મહત્વની ઘટના અને તેની આસપાસના પાત્રો મુનશી અને ધૂમકેતુની નવલકથામાં આલેખાયેલા છે.

બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા મુનશીની કૃતિઓમાં જીવનભાવના વ્યક્ત થઈ છે. તેમણે સાહિત્યમાં કાવ્ય સિવાયના તમામ ક્ષેત્રમાં પ્રદાન કરેલું છે. તેમાં નવલકથાએ તેમને સૌથી વધુ યશ અપાવ્યો છે. તેમની નવલકથામાં તેમણે કલ્પનાના બળે અવનવા વેશ ધારણ કરાવી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. એમના અનેક પાત્રો ચિરંજીવ થયા છે.

ઈ.સ. ૧૮૪૦માં પ્રગટ થયેલી મુનશીની ‘જય સોમનાથ’ નવલકથામાં મુનશીએ કલ્પનાના આગવા રંગો પૂર્યા છે. એનો ઉઘાડ જોઈએ તો સવંત ૧૦૮૨ કાર્તિક સુદ એકાદશીનો પવિત્ર તહેવાર એટલે હજારોની સંખ્યામાં માનવ મહેરામણ ‘જય સોમનાથ’ના નાદ સાથે ભગવાનના દર્શન કરવા આવી રહ્યા છે. શિવને રિઝવવા માટે નૃત્યાંગનાઓ નૃત્ય કરી રહી હતી. આ નર્તકીઓમાં અઢાર વર્ષની ગંગાની પુત્રી ચૌલા પણ હતી. ચૌલાના નૃત્યથી પ્રેક્ષકો પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા.

તો બીજી તરફ અચાનક જ મંદિરમાં ધમાચકડી મચે છે. કારણકે, દામોદર મહેતો તેનો જિજ્ઞાસુ મૂળો દામોદર મૃત્યુ પામવાની અણી ઉપર છે. એવા શોક સમાચાર લાવે છે. તો બીજી તરફ હમ્મીર સેના સાથે સોમનાથ લુંટવા આવે છે. તો ત્રીજા સમાચાર એ આવે છે શિવની નર્તકી ચૌલાને કાપાલિક ઉપાડી ગયો છે. સ્મશાનમાં કે ત્રિપુર સુંદરીના મંદિરમાં તેનો બલિ ચઢાવવાનો છે. રાજા ભીમદેવ તેને છોડાવે છે અને ભીમદેવ તેની તરફ આકર્ષાય છે. બીજી તરફ વિમલમંત્રી અને સામંત ચૌલાણ સોમનાથને અખંડ રાખવા વાકૂપતિને સમજાવે છે. સામંત ભીમને સમજાવે છે અને સમગ્ર લશ્કરી તાકાત પ્રભાસમાં ભેગી કરવામાં સામંત સફળ થાય છે. બીજી તરફ સોમનાથનું રક્ષણ કરવા રાજા ભીમદેવ આવે છે એવા સમાચાર સાંભળી લોકોમાં ચેતન આવે છે. ચૌલા પણ અદ્વિતિય આનંદમાં ખોવાય જાય છે. પણ ગુરુદેવ વાસ્તવિક હકીકતની જાણ કરે છે ત્યારે લોકો નિરુત્સાહિત થઈ જાય છે.

સમય જતા ભીમદેવ યુદ્ધની તૈયારીમાં રહેતો હોવાથી ચૌલાને પણ ભૂલે છે અને ચૌલા પણ નિરાશ થઈ જાય છે. પરંતુ કટોકટીના સમયે ચૌલાને પણ સમજાવે છે. યુદ્ધના પ્રારંભમાં ભીમદેવ અને ચૌલાનો પ્રણય સંબંધ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. રાજા ભીમદેવના શિવના દર્શન કરતી ચૌલા પોતાનું સર્વસ્વ ભીમદેવને અર્પણ કરી દે છે. આખરી જંગ વચ્ચે પણ ચૌલા ભીમદેવને સહકાર આપે છે. ભીમદેવ અને ચૌલાના આવા નિર્મળ સ્નેહને જોઈને શિવરાશિ દ્વેષ અનુભવે છે અને આ ઈર્ષાવૃત્તિ પ્રભાસનું પતન નોતરવામાં ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ભીમદેવ અને હમ્મીરજીની સેના સામે યુદ્ધના મંડાણ થાય છે અને હમ્મીર નાસીપાસ થાય છે. અંતે રાજ્યના હિત ખાતર ગંગસર્વજની હાજરીમાં ચૌલા અને ભીમદેવના લગ્ન કરવામાં આવે છે. જેની જાણ

શિવરાશિ અને હરદૃત્તને થતા પવન સેનાને સોમનાથમાં પ્રવેશવાનો ગુપ્ત માર્ગ શિવરાશિ બતાવે છે અને સોમનાથનું પતન થાય છે. અંતમાં ચૌલાનું નૃત્ય અને લિંગની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા દ્વારા સોમનાથને ફરીથી ઊભું કરવાનું વિચારે છે ત્યારે ચૌલાને સમજાય છે કે ભીમદેવ એ શંકર નથી અને પોતે પાર્વતી નથી. બંને સ્થૂળ માનવી જ છે અને નવા લિંગની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા થાય ત્યારે નૃત્ય કરતી ચૌલા પ્રાણની આહુતિ આપી દે છે.

મુનશીના સમકાલીન અને ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના પિતામહ એવા ધૂમકેતુ સાહિત્યના તમામ ક્ષેત્રો પર કલમના બળે આધિપત્ય સ્થાપનાર અંતર્મુખી અને બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર સાહિત્યકાર છે. નવલિકા સમ્રાટનું બિરુદ પામેલા ધૂમકેતુને નવલકથાઓના ક્ષેત્રે નવલિકા જેટલી પ્રતિષ્ઠા મળતી નથી પરંતુ તેમનું અર્પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. ચૌલુક્યવંશ અને ગુપ્તયુગની નવલકથામાં ધૂમકેતુ સિદ્ધહસ્ત કલાકારનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ધૂમકેતુના પાત્રો આદર્શ નિષ્ઠાવાળા, સ્વમાની, વિવેકશીલ અને ગજબની ખૂમારીવાળા આલેખાયેલા છે.

‘ચૌલાદેવી’ નવલકથાનો ઉઘાડ રહસ્યાત્મક રીતે એક લાક્ષણિક ઢબે થાય છે. ફૂલ ચાદરમાં ઢંકાયેલી સ્ત્રી, તેને દોરીને આવતો પુરુષ, નિંદ્રામાં પોઢ્યું પાટણ, જુનું શિવાલય, શિવાલયમાં કોઈની પ્રતીક્ષા કરતો ઉભેલો કોઈ પુરુષ આ આખુલ દ્રશ્ય કુતુહલ પ્રેરક ભાવકના મનમાં પ્રશ્ન ખડો કરી નવલકથામાં આગળ ગતિ કરવા પ્રેરે છે.

ગુજરાતની રાજધાની પાટણ અને ગુજરાતની વારાંગના રાણી ચૌલા એની વચ્ચે આ નવલકથા આકાર ધારણ કરે છે. ગુજરાતની આ રાજધાની પાટણ આંતરવિગ્રહનું કેન્દ્ર બની હતી. અને આ આંતરવિગ્રહનું નિમિત્ત હતી ‘ચૌલા’. આ ચૌલા તરફ રાજા ભીમદેવ આસક્ત બન્યો હતો. રાણી ઉદયમતી અને વિમલમંત્રીને આ સંબંધ પસંદ ન હતો. નવલકથાનો સંઘર્ષ આ બિંદુથી જાગે છે. આ આંતર વિગ્રહની જવાબાનો લાભ અવંતિને લેવો છે. અવંતિ ગુપ્તચરો મારફત પાટણમાં સદાજાગ્રત સંધિવિગ્રહક દામોદર મહેતાના ધ્યાનમાં આવે છે. તે એકલો રણના બે મોરચા, પાટણના આંતર વિગ્રહનો અને માળવાને સંભાળે છે. એકલે હાથે મુત્સદીગીરીના અનેક ખેલ ખેલતો જઈને પાટણમાં ચાલતી આંતરવિગ્રહની જવાબા સમાવે છે. વિમલમંત્રીને ધંધુકારાજ ઉપર ચઢાઈ કરી ધંધુકારાજના જોરને નબળું કરવા માટે મોકલે છે અને રાણી ઉદયમતીને પણ શામ, દામ, દંડ અને ભેદ એ રાજનીતિ સમજાવી વશ કરે છે. ચૌલાના ઉદાત્ત સ્નેહનો લાભ લઈ ચૌલા વિનાના પાટણથી વિમૂખ મહારાજ ભીમદેવને મનાવી નડૂલ અને અવંતિ ઉપર વિજય પ્રસ્થાન કરવા ઉત્સાહિત કરે છે. ચૌલાનો સ્નેહ આ પ્રસ્થાનમાં દિવાલનું કામ કરે છે. ચૌલાના સ્નેહની, મહેકની, સુગંધની સાથે નવલકથા વિરમે છે. નવલકથાકારે અહીં પ્રણય અને શૌર્ય એ બંનેના તાણાવાણાને એક સાથે ગૂંથી નવલકથાને અનોખો ઘાટ આપ્યો છે.

મુનશી ‘જય સોમનાથ’ નવલકથામાં ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટ કરવાના ઉદ્દેશને લઈને મહમદ ગઝનીના આક્રમણ સમયના ગુજરાતની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં

લઈ આગળ વધે છે અને ચૌલાના સમર્પણની સાથે મુખ્ય કથા બની જાય છે. રાજા ભીમદેવને શિવ માની બેઠેલી અને પોતે પાર્વતી છે તેવું માનતી ચૌલા ભીમદેવમાં શંભુને શોધતા શોધતા તે રાજા ભીમદેવના પ્રેમમાં પડે છે અને ભીમ દ્વારા પુત્ર પ્રાપ્તિ પછી ધ્વંસ થયેલા શિવમંદિરને ફરીથી જોવા ઉત્સુક છે.

ધૂમકેતુએ ‘ચૌલાદેવી’ નવલકથામાં બે સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ નિરૂપ્યો છે. લેખકે નવલકથામાં સૌંદર્ય ભાવનાનું ગૌરવ કરવાનું ધાર્યું છે. આખીય નવલકથા આપણને ચૌલુક્ય સમયના વાતાવરણમાં સર્જકની સાથે કલ્પના વિહાર કરાવે છે. તેમ જ સ્વાર્પણની સુગંધ પણ અહીં અનુભવાય છે. સ્નેહ અને શોર્યની કથા બની છે. રાજદરબાર અને રાજમહેલમાં ચૌલાને કારણે ઉદ્ભવતો સંઘર્ષ અને ચૌલાના ઉદાત્ત, ઉત્તમોત્તમ વ્યક્તિત્વને આલેખવામાં ધૂમકેતુ રંગદર્શી પણ બન્યા છે. બંને લેખકોના વર્ણનો ખુમારી ભર્યા જુસ્સાવાળા છે. તેમજ તેમનું ગદ્ય પણ કાવ્યાત્મક કોટિએ પહોંચે તેવું છે. સંવાદો અને પાત્રને અનુરૂપ ન્યાય આપવામાં પણ સિદ્ધિ હાંસલ કરે જ છે.

મુનશી પાત્રની બાહ્ય રેખાઓ ઉપાસાવે છે. તેમણે ચૌલાની એક અદ્ભૂત પ્રતિમા ખડી કરી છે. અઠાર વર્ષની આ મુગ્ધાના મુખારવિંદ પર તેજસ્વી પ્રતિભા છે. નૃત્ય શીખતી મુગ્ધ કિશોરી છે. વાત્સલ્યમયી પ્રેમાળ ગંગાની પુત્રી છે. શ્રેષ્ઠ નૃત્યાંગના તરીકે જેમ ગંગા પ્રસિદ્ધ હતી તેમ ગંગા ચૌલાને પણ સોળે કળામાં નિપુણ બનાવીને જ જંપે છે. ચૌલાના નૃત્યનું વર્ણન મુનશીની કલમ વડે અદ્ભૂત કાવ્યાત્મક કોટિએ પહોંચે છે.

‘જય સોમનાથ’ અને ‘ચૌલાદેવી’ નવલકથાના સર્જકોએ પોત પોતાની ઐતિહાસિક અભિજ્ઞતા સંવેદનશીલતા અને કલ્પનાના નિર્માણના વિનિયોગથી કેન્દ્રવર્તી ચરિત્ર ‘ચૌલા’નું આલેખન કર્યું છે. મહમદ ગઝનીએ કરેલું હિંદ પર આક્રમણ અને તેનો ગુજરાતની પ્રજાએ કરેલો સામનો બંનેમાં સામ્ય ધરાવે છે. સમય સંદર્ભની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો બંને લેખકોમાં રાજા ભીમદેવના સમયમાં સારી-નરસી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી તે સમયનું ગુજરાત, તે સમયની પ્રજાનું લોક માનસ અને ગુજરાતની ભવ્યતા વગેરેનો આલેખ જોવા મળે છે. એક જ વિષયને પસંદ કરીને કલ્પના ભાવના તથા રંગદર્શિતાનો પરચો બતાવે છે. ચૌલા નૃત્ય કરતી હોય ત્યારે સંપૂર્ણતઃ શિવને અર્પણ કરી ચૂકે છે અને શિવરાશિ તેના તરફ આકર્ષાય છે. પરંતુ ગંગાસર્વજ્ઞ ના પાડે છે. ચૌલાને મન તો ભીમદેવ જ શંભુ છે જ્યારે ભીમદેવનું આગમન પ્રભાસમાં થવાનું હોય છે ત્યારે ભીમદેવનું સ્વાગત કરવા માટે તે તૈયાર રહે છે. હમ્મીરજી પ્રભાસ પર ચડાઈ કરવાના ઈરાદે ધસમસતા પૂરની જેમ આવી રહ્યો છે ત્યારે ચૌલા તો એમ જ માને છે કે સાક્ષાત શિવ જ બાણાવાળી ભીમદેવ રૂપે પ્રગટીને તેનું રક્ષણ કરશે અને ભીમદેવને તે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કરી દે છે. બંનેનો પ્રણય સંબંધ ખૂબ જ વિકસ્યો છે. બંનેના સંબંધની વાત શિવરાશિ જાણે છે ત્યારે ખૂબ જ દુઃખી થાય છે અને ગંગાસર્વજ્ઞને ખતમ કરવા અનેક યોજનાઓ ઘડે છે. જેમાંથી પાટણનો વિનાશ સર્જાય છે અને અંતે ચૌલાને ખબર પડે છે

પોતે પાર્વતી નથી અને ભીમદેવ શંકર નથી. માત્ર સામાન્ય માનવી જ છે. એવો ખ્યાલ આવતા, વાસ્તવનું ભાન થતા, તે સોમનાથ મંદિરમાં અંતિમ નૃત્ય કરીને ભગવાનનાં ચરણોમાં અંતિમ શ્વાસ લે છે. આમ, એની અંતિમ ક્ષણોને પણ મુનશીએ અદ્ભૂત રીતે આલેખી છે.

ધૂમકેતુની ચૌલા ભાવનાશાળી, નૃત્યકલામાં નિપુણ, પરિપક્વ ઉમર ધરાવતી નારી છે. ચૌલાએ કરેલા નૃત્યથી રાજા ભીમદેવ તેના તરફ આસક્ત થાય છે. પુષ્કળ મુસીબતો પડે છે તેમનો સામનો તે ખૂબ વ્યવસ્થિત ધીરતાથી, નીડરતાથી કરે છે. આમ, ધૂમકેતુની ચૌલા કિશોર વય વટાવી ચૂકેલી પરિપક્વ નૃત્યપારંગત ઉપરાંત તે પ્રણયની પ્રેરણામૂર્તિ પણ છે. વળી તે વધુ પડતી વ્યવહારુ છે. સર્જક મુનશીએ પોતાની ચૌલાને જે ઉઠાવ આપ્યો છે તે રીતે ઈતિહાસને વફાદાર રહેવાને કારણે ધૂમકેતુની ચૌલા જોઈએ તેટલી ભાવકના કે વાચકના હૃદયને સ્પર્શી શકતી નથી. રાજા ભીમદેવની સ્વપ્ન દેવી છે પોતે પાટણના રાજ ખટપટનું કેન્દ્ર બની છે. ચૌલા સંગીતવિદ્યા અને નૃત્યવિદ્યામાં પારંગત છે. રાજદરબારમાં માળવાથી એક ગાંધર્વવૃંદ એક મૃદંગ લઈને આવે છે. આ મૃદંગને વગાડી આપવાનું કહે છે જો મૃદંગ પાટણમાં કોઈ ન વગાડી શકે તો પાટણ ઉપર માળવાનો વિજય લખી આપવાનું કહે છે ત્યારે, આ મૃદંગ પાટણમાં કોઈ વગાડી શકતું નથી તે સમયે પાટણની ગૌરવમૂર્તિ ચૌલા ઉભી થઈ પાટણની શાખ જાળવી લેતા માળવાના ગાંધર્વવૃંદને કહે છે,

“ગાંધર્વરાજ ! આ તમારું મૃદંગ પાટણમાં તો છોકરીઓ વગાડે છે. મહારાજ ! આમાં એવી કઈ મોટી કરામત છે કે કોઈ પટ્ટણી આગળ આવશે ! આ તો હું પણ કરી શકું.”

અને દૃઢ આત્મવિશ્વાસ ભર્યા સ્થિર પગલે તે આગળ વધી તેણે મૃદંગ ઉપર થાપ મારી અને અષાઢી મેઘના જેવો ગંભીર ઘોષ સભાગૃહમાં પડઘા પાડતો ગાજી ઊઠ્યો અને હર્ષાનાદની વચ્ચે ચૌલાનો વિજય થયો. તો બીજી તરફ રાજ્યમાં જે કટોકટી સર્જાય તે ઉકેલવા તે પોતે જાત તપાસે છે. બિમાર મુળરાજ કુમારના રક્ષણની જવાબદારી ઉઠાવે છે, કાપાલિકના ખૂનનો આરોપ પોતે ઓઢી લે છે, રાણી ઉદયમતી આત્મવિલોપન કરે છે ત્યારે તે રાણીને સમજાવે છે પોતાનું કોઈ સંતાન રાજ મુગુટ ધારણ નહિ કરે તેવું કહીને તેને મનાવી લે છે. ટૂંકમાં ધૂમકેતુની ચૌલાનું સર્જન જાણે સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવા માટે થયું હોય તેવું આપણને લાગે છે. અંતમાં ચૌલા રાજા ભીમદેવને રાજ્ય વિસ્તારવાનું અને મહાન વિજયી બનવાનું કહે છે. અને મહારાજ ભીમદેવને વિજય પ્રસ્થાન માટે તે જ તૈયાર કરે છે. મહારાજ આવે ત્યાં સુધી તેની રાહ જોવા તૈયાર છે. આમ, સોમનાથના તરંગોમાંથી જન્મેલી અને સોમનાથના તરંગોમાં જ આથમી જવાની ભાવનાવાળી અદ્ભૂત સ્વપ્નમૂર્તિ ચૌલાદેવીને ધૂમકેતુએ અંતે જીવંત રાખીને સુખાંતમાં પરિણમતી નવલકથા આપી છે.

મુનશી અને ધૂમકેતુએ એક જ ચૌલાને પોતાની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ, શૈલી અને સર્જકતાથી જુદી જુદી રીતે આલેખી છે. શ્રી મુનશીએ રાજા ભીમદેવ ચૌલાને રાણીપદ આપે છે. તે હકીકતનો સોમનાથ યુદ્ધને અનુસંગે ઉપયોગ કરેલો છે. શ્રી ધૂમકેતુએ સોમનાથ પછીની પાટણની આંતરિક રાજકીય પરિસ્થિતિના અનુલક્ષમાં આ હકીકતને ગોઠવી છે. મુનશીએ ચૌલા અને ભીમદેવના લગ્ન સોમનાથના યુદ્ધ દરમ્યાન કરાવી આપ્યા છે. યુદ્ધ પછી થોડાક જ વખતમાં ક્ષેત્રરાજને જન્મ આપે છે. અને પાટણ જવાને બદલે પ્રભાસમાં જઈને સોમનાથની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થતા ભગવાન પિનાકપાણિને ચરણે પ્રાણાર્પણ કરે છે. ધૂમકેતુ નવલકથામાં ચૌલાને રાણીપદ આપે છે. પણ માળવા આદિ રાજ્યો પર વિજય મેળવીને આવ્યા બાદ જ.

શ્રી મુનશીની ચૌલા નિરંતર સંસ્કાર પાડી જતી કલાત્મક દેહવાળી કંઈક લલિત મધુર કવિતા જેવી લાગે છે. અને પ્રભાસ પાટણની દેવદાસી છે તો ધૂમકેતુની ચૌલા આણહિલપુરની વારાંગના છે. તે પોતાને ભગવાન સોમનાથની નર્તકી તરીકે ઓળખાવે છે. ‘જય સોમનાથ’ની ચૌલા કોઈ દિવ્ય વાતાવરણમાંથી ઉતરી આવેલી દેવાંગના જેવી છે. ધૂમકેતુની ચૌલા નક્કર વાસ્તવ ભૂમિકા પર કામ કરતી તેજસ્વિની રાજકુમારી જેવી લાગે છે અને મહારાજની પ્રેરણાધારી બને છે. મુનશીની ચૌલા ભીમદેવને પોતાના અપાર્થિવ સૌંદર્યની પ્રેરણા આપે છે. તેની આસપાસ અપાર્થિવ તેજવર્તુળ છે. ધૂમકેતુની ચૌલા જાજરમાન તેની બુદ્ધિપ્રભાવયુક્ત વ્યક્તિત્વથી તેને આંજે છે.

મુનશીએ નવલકથામાં ચીતરેલા શૃંગારિક પ્રસંગો, ચૌલા અને ભીમદેવનું મિલન જેવા પ્રસંગો નોંધપાત્ર દૃષ્ટાંતો છે. ધૂમકેતુના પાત્રો વર્તન દ્વારા ઉચ્ચ પ્રણયની પ્રતિતિ કરાવે છે. આ બાબતમાં ધૂમકેતુની દૃષ્ટિ મુનશીના મુકાબલે વધુ શિષ્ટ, ઉત્કૃષ્ટ અને નરવી જણાય છે. ‘જય સોમનાથ’ નવલકથા લખવા પાછળનો સર્જકનો હેતુ ગુજરાતનું ગૌરવ અને ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટ કરવાનો છે. ગુજરાત પર મહમૂદ ગઝનીએ ચઢાઈ કરી અને તેનો સામનો ગુજરાતની પ્રજાએ કઈ રીતે કર્યો તે દર્શાવવાનો હેતુ રહેલો છે. તે ગુજરાતની પ્રજામાં નીડરતા, સાહસિકતા અને નિર્ભયતાના ગુણો ઉતારવા માંગે છે. સુવર્ણકાળના ગુજરાતની આપણી સંસ્કૃતિની ભવ્યતા રજૂ કરવામાં મુનશી બહુધા સફળ રહ્યા છે.

મુનશી વાર્તાલક્ષી વસ્તુગૂંથણીમાં હોશિયાર છે. તેમનું પાત્રલેખન જીવંત છે. રાણી ઉદયમતી, સામંત ચૌહાણ, ભીમદેવ, ‘ચૌલા’ જેવા મુખ્ય પાત્રો તેમજ ગંગ સર્વજ્ઞ શિવરાશિ અને સજ્જન ચૌહાણ જેવા ગૌણ પાત્રોનું આલેખન ભાવકને આકર્ષ્યા વિના રહેતું નથી. મુનશીની વર્ણનકલામાં ક્યાંક ક્ષતિઓ હોવા છતાં વાચકગણને સ્પર્શી જાય તેવું છે. રણ અને આંધીનું વર્ણન, યુદ્ધનું વર્ણન જેવા વર્ણનોમાં મુનશીએ જમાવટ કરી છે. જીવનદર્શનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રેમ અને શૌર્યના ભાવ રજૂ કરીને ગુજરાતને યથાર્થ રૂપે પ્રગટ કરી શક્યા છે.

ધૂમકેતુ પણ વાર્તા સરસ રીતે આલેખી શકે છે. પણ તે ઈતિહાસને વધુ વફાદાર

રહેતા હોવાથી તેમનું સર્જન મુનશી જેવું કલ્પનાવિહાર લાગતું નથી. કથાનો ઉઘાડ સરસ રીતે કરે છે. પણ કૃત્રિમતા લાગે છે અને વસ્તુગૂંથણીનો અભાવ જણાય છે. તેમના પાત્રો વિસંગત છે. પાત્રો ક્યારેક અદૃશ્ય થઈ જાય તે પણ જાણી શકાતું નથી. તેથી નવલકથાને અસમતોલ કરી દે છે. વિષયવસ્તુની રજૂઆત, ચરિત્રચિત્રણ, ભાષાશૈલી વાતાવરણ વગેરે નવલકથાના તત્વોની બાબતમાં ધૂમકેતુ કરતા મુનશી આગળ પડતા રહે છે. તેમની નવલકથામાં ઉદાત્તા વ્યક્ત થાય છે. તેમજ ભવ્ય ભાતીગળ ઈતિહાસ કલ્પના વિહાર દ્વારા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. છતાં બંને નવલકથાને સારી સફળતા સાંપડી છે. પણ ‘જય સોમનાથ’ અગ્રીમ સ્થાન ધરાવતી નવલકથા બની છે.

પ્રભાવ અને અસરની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કનેચાલાલ મુનશી ‘કલા ખાતર કલા’માં અને કલ્પનાના બળે ‘ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય સર્જન’માં માનનારા છે. એમના ઘડતર કાળે ક્રેન્ચ કાંતિના ઈતિહાસની અને ક્રેન્ચ સાહિત્યકારોની અસર ઝીલવાનું બન્યું હોય તેમાંય ખાસ કરીને એમના સાહિત્ય સર્જનમાં એલેકઝાંડર ડયૂમાનો પ્રભાવ ખૂબ જ રહેલો છે. મુનશીએ નવલકથાના આદર્શ તરીકે ડયૂમાની કૃતિઓને સ્વીકારી છે.

ધૂમકેતુ ‘જીવન ખાતર કલા’માં માનનારા છે. તેમણે પ્રણયભાવના, શૌર્ય અને ભકિત તથા પાત્રાનુરૂપ આલેખનમાં સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્ય અપનાવ્યો છે. તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાના સર્જનના મૂળમાં તેમનામાં રહેલી ઈતિહાસ પ્રત્યેની રુચિ તેમજ બાળપણથી જ વાંચનનો પ્રભાવ પડ્યો છે તથા ધૂમકેતુએ હેમચંદ્રાચાર્યનું ચરિત્ર લખવા ગુજરાતના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું તેના પરિણામ સ્વરૂપ તેમને આ નવલકથા લખવાની પ્રેરણા મળી એમ તેમણે પોતે સ્વીકાર્યું છે. તેમજ તેમના લખાણોમાં રવીન્દ્રનાથ અને ખલિલ જિબ્રાનનો પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તો કવિ ન્હાનાલાલની ગદ્યછટાની અસર પણ ઝાંખી કરાવે છે.

અંતે તારતમ્ય અંતગત એટલું કહી શકાય કે, બંને સર્જકોએ ચૌલાનું પાત્ર પોતાની કલ્પના, ભાવના અને આશય મુજબ આલેખ્યું છે. ચૌલાદેવીનું પાત્ર બંને નવલકથામાં આકર્ષક બન્યું છે. આજના વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો એરણે ચઢ્યા છે. ત્યારે ચૌલામાં રહેલા શૌર્ય, આત્મવિશ્વાસ, ધૈર્ય, મક્કમતા, નિર્ભયતા, નીડરતા અને સાહસિકતાના શૌર્યવાન ગુણોની આજે પણ તાતી જરૂરિયાત છે. માટે એટલા જ પ્રસ્તુત બની રહે છે. આવા ગુણવત્તાવાળા પાત્રો ઈતિહાસમાં અનેક થઈ ગયા છે. તેથી આવા ઐતિહાસિક અભ્યાસો સમાજને નરવી દૃષ્ટિ આપનાર ઘડતરબળ રૂપે ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહે તેમ છે.

સંદભ/

1. ગુજરાતી નવલકથા/રઘુવીર ચૌધરી/રાધેશ્યામ શામા/
2. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા/ધીરુભાઈ ઠાકર
3. ‘ચૌલાદેવી’/ધૂમકેતુ

૪. 'જય સોમનાથ' કનૈયાલાલ મુનશી
 ૫. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રમેશ ત્રિવેદી
 ૭. 'તુલનાત્મક સાહિત્ય' અને ડૉ. સી. એચ. ગાંધી/પ્રા. કુસુમ પટેલ ભારતીય સાહિત્ય
 ૮. સમીક્ષા સેતુ પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

“નિર્માણ છે પ્રાણાયામ, પ્રલય છે પ્રત્યાહાર” જીવન બે વિરોધની ગતિ - તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. ભાવના કેશવાલા

વિષય પ્રવેશ :

જીવન ગતિ છે, જીવન બે વિરોધોની વચ્ચે ગતિ છે, બે તટોની વચ્ચે નદીનો પ્રવાહ છે. કેમ કે, જીવન વિરોધથી નિર્મિત છે. અને તેથી જ જીવનના હોવાનો બીજો કોઈ ઢંગ નથી. શ્વાસ અંદર આવે છે અને શ્વાસ બહાર જાય છે આપણાં સૌના જીવનમાં આજ પ્રવાહ જોવા મળે છે.

મન આકાંક્ષાઓની વચ્ચે હંમેશા તર્કથી બુદ્ધિથી જીવાતું હોય છે. પ્રાણ હંમેશા સંવેદના કે લાગણીઓની વચ્ચે અને જીવન હંમેશા અતકર્યતાથી જીવાતું હોય છે.

જીવનને જાણવા અને સમજવા માટે મોટા ભાગનાં માનવીઓ તર્ક કે બુદ્ધિનો જ ઉપયોગ કરતાં અને સૃષ્ટિનું નવીનતમ નિર્માણ કરતાં જોવા મળ્યા છે. સાચા અર્થમાંતેવા માનવી જીવન શું છે ? તે શા માટે અને કયા હેતુથી જીવાય રહ્યું છે ? જીવનનો સાચો મર્મ કયો ? તેની વાસ્તવિકતા સુધી સમજણમાં પહોંચી શક્યા જ નથી નિરંતર કાર્યરત હોવા છતાં પણ તેઓ આજીવન કાળ સુધી ભટકતા જ રહ્યા છે તેમની જીવન પ્રત્યેની જાણસાવૃત્તિ પૂર્ણતા સુધી પહોંચી શકી જ નથી.

જીવન હંમેશા બે વિરોધો કરતાં વિશાળ છે. મોટું જ છે. જીવન વિરોધોને આત્મસાત્ કરી લે છે. જ્યારે માનવીનો તર્ક કે બુદ્ધિનો રસ્તો હંમેશા ચંચળ છે અને નાનો પણ છે બુદ્ધિ એક જ તર્ક સમાળે તો તે બીજા તર્કથી વિપરીત બહાર છૂટી જાય છે. જીવન ભાગેડુપણાથી ક્યારેય પણ હલ થતું જ નથી. જીવન તો આત્મસાક્ષાત્કારથી જ હલ થાય છે. જીવનની આંતરીક અને બાહ્ય બંને વિરોધી સમસ્યાઓનો સાક્ષાત્કાર કરવો જ પડે ત્યારે જ જીવન પૂર્ણાત્મ રીતે સાર્થક થયું ગણાય.

જીવન એક વિશ્રામગૃહ છે. જેમ સવાર થઈ પક્ષીઓ ઊડી અને પોત-પોતાની યાત્રાઓ પર નીકળી પડે છે. એવું જ જીવનનું પણ છે. જીવન કોના માટે? ક્યાં પ્રયોજન થી? જીવન દરમ્યાન કેવી રીતે જીવવું? અંતે તો સઘળું કર્યું, બધું જ અહીં જ પડું રહેવાનું, પડ્યું જ રહેશે.

સંશોધનનું મહત્વ :

પૃથ્વીની ચારેબાજુ જે વીટળાયેલું છે તે છે વાયું મંડળ, પ્રત્યેક માનવી પોતાની અંદર શ્વાસ લઈ રહ્યો છે. એવુંના કહી શકાય કે તે જ આપણામાં પણ શ્વાસ લઈ રહ્યું છે. પરંતુ એવું કહેવું ઉચિત છે કે હમણાં જે શ્વાસ મારો છે તે ક્ષણભરમાં તમારો થઈ જવાનો છે. બીજાનો થઈ જવાનો છે. ત્યાર પછી એ શ્વાસ બીજાનો જ થઈને રહેવાનો.

આજના આ ઝડપી ટેકનોલોજીકલ યુગમાં પ્રતિપળ માનવીની દોડ ખૂબ ઝડપથી જોવા મળે છે. કોઈ વિવેક-વિચાર અને વિનયથી પોતાનો વ્યવહાર કરતો જોવા મળે છે. તો કોઈ માનવી પારકાને પણ પોતાના માનીને નિસ્વાર્થ ભાવે બીજાનાં માટે પરોપકારી જીવન આનંદિત રીતે અને સંતોષથી જીવતો જોવા મળે છે. કોઈ ધર્મ અને શાસ્ત્રોનાં સહારે પોતાનું જીવન પસાર કરે છે તો કોઈ માનવી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનાં સીમાડાઓ સુધી વિસ્તરીને પોતાનું જીવન જીવી જાણે છે.

સંસારની સઘળીએ જવાબદારીઓને અદા કરતા-કરતા નિષ્ઠાપૂર્વક અને ખંત થી જીવી જાણનાર સૃષ્ટિ ઉપરનાં માનવીઓ ખૂબ ઓછા જોવા મળે છે. ભગવાનને દરરોજ સવારનાં ફૂલો ચઢાવનારાં ઓની સંખ્યા તો આ સંસારમાં ખૂબ મોટી છે. પણ ભગવાનને ફૂલો ચઢાવવાતા ચઢાવતા પોતાની જાતને જ ચઢાવી અને સમર્પિત થનાર માનવી એ સંપૂર્ણ પણે સમર્પિત ભાવે આધ્યાત્મિક જીવન પણ જીવતો જોવા મળે જ છે.

પંથ બહુ લાંબો છે પણ તેની ચિંતા ના કરશો. કારણ કે લાંબામાં લાંબો પંથ પણ “એક કદમ” ભરતાં પૂરો થઈ જાય છે. અને તેનું નામ જ “જીવન” છે. - ઓશો

માનવ જીવનનો આ અવતાર એ નાનાં-નાનાં ટાપુઓ નથી. પણ એ તો એક વિશાળ મહાસાગર છે. મહાદ્વીપ છે તેનાંજ આપણે સૌ અંગ છીએ.

નિર્માણ છે પ્રાણાયામ :

સ્વયંને વિસ્તારવાનો છે. પ્રાણાયામ દ્વારા જ પ્રક્રિયાને યોગમાં જવું પડે છે. કેવળ ઉપાય છે વિસ્તારવાનો. ઊંડો શ્વાસ એવી રીતે લેવો કે ફેફસાનાં છિદ્ર-છિદ્ર ભરાઈ જાય પછી ઊંડા શ્વાસને ઉલેચો બહાર ઉલેચવો. પૂર્ણ શ્વાસ ઉલેચાઈ જાય ત્યારે તે પ્રાણાયામ. આપણે શ્વાસ લઈ રહ્યા જ નથી પણ પરમાત્મા આપણામાં શ્વાસ લઈ રહ્યા છે. આ વિધિ છે. પ્રાણાયામની આ વિધિ છે. જગતનાં નિર્માણની જેમાં પ્રાણનો વિસ્તાર થાય છે. અને પ્રતીતિ થાય છે. આપણે બધા એક મહાન ચૈતન્યનાં નાનાં-નાનાં અંશ છીએ. મહારસાગરનાં મોતીનાં બુંદ છીએ. એક બુંદ પણ ગરિમાપૂર્ણ બની જાય છે.

ત્યારે કણ-કણમાં પરમાત્માનાં પ્રવાહથી આપણે છલોછલ ભરાઈ જઈએ છીએ. આપણાં દેહમાં આખોયે ચેતનાનો સાગર સમાયેલો જોવા અને અનુભવવા લાગે છે.

પ્રલય છે પ્રત્યાહાર :

સ્વયંમાં પાછા વળવું. ઘર ભણી પરત વળવું, જ્યાં થી આવ્યા છીએ ત્યાં પાછા વળવું. શ્વાસનું અંદર જવું શૂન્યાવકાશમાં સંકોચાઈ જવું.

દા.ત. વૃક્ષ સંકોચાઈ શકે તો તે સંકોચાઈને નાનો છોડ બની જાય. અને છોડ સંકોચાઈને નાનું બીજ બની જાય તો તે વિવિધ છે આપણી જાત સાથેની, શ્વાસને અંદર લેવાની મૂળ સ્વરૂપમાં પાછા જવાની તે છે પ્રલય તે છે પ્રત્યાહાર.

ગંગા અગર પાછી વળે અને ગંગોત્રીમાં ફરી સમાઈ જાય, ગોમુખમાં તો પ્રત્યાહાર.

માનવીએ પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપમાં આવી શૂન્યાવકાશની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી જે મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન પ્રાપ્ત કરેલી. સંસારમાં રહીને પણ સંસારથી અલિપ્ત જીવન.

ઝેન ફકીર કહે છે, ‘પોતાનો મૂળ ચહેરો હોય તેને જાણી લેવો.’

જીવન એટલે નિત્ય અને અનિત્ય એટલે બે વિરોધની ગતિ ‘પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર’.

જીવન એટલે ‘જપ સહિત સમાધિની સાધના’

શૂન્યમાં જ પૂર્ણ વિરાજમાન રહો, વિચાર તો ખોવાઈ જાય. પણ ભાવ ન ખોવાઈ જાય તેને કહેવાય ‘જીવન’

જીવનમાં નિર્વિચાર તો થવાનું છે. પરંતુ નિર્ભાવ નથી થવાનું. જીવનમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય સાધતાં-સાધતા પણ ભકિતના ખોવાઈ જાય તેવી રીતે જાગૃત અવસ્થામાં જ જીવવું, હોશમાં જીવવું, સભાનતામાં જીવવું. બેહોશીમાં જીવવું તેનો અર્થ જીવન નથી.

સંસારમાં રહેવા છતાં પણ સંસારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈને સત્સંગમાં જીવવું તેનું નામ જીવન. તમામ ઈન્દ્રિયો સહિત આપણાં મનને સંયમિત કરીને આપણાં જ હૃદયમાં સ્થિર થવું અને પ્રભુને ભાવથી જોઈ લેવાની અનુભૂતિ થવી તેનું નામ છે જીવન.

ધ્યાન અને ભકિતની વચ્ચે એક સમન્વયનો સેતુ સધાય જાય ત્યારે જીવન સાર્થકતાથી જીવ્યું ગણાય છે.

જ્યાં ભકિત જ્ઞાન બની જાય અને જ્ઞાન ભકિત બની જાય ત્યારે સોનામાં સુગંધ આવી જાય છે. ભકિત અને જ્ઞાન સંયુક્ત થઈ જાય છે. ત્યારે મન તો પરિપૂર્ણ

થઈને મટી ગયું હોય છે પરંતુ હૃદય સમાધિનું કુલ બની જાય છે જાણે તે જ પરમાત્માનું મંદિર છે.

આપણે ભગવાનથી અલગ નથી. પણ આપણામાં ભગવાન જાગૃત છે આપણામાં ભગવાન પ્રતિપળ જીવાય રહ્યો છે.

જીવન બે રીતનું હોય છે.

- (૧) જરૂરિયાતના આધાર પર નિર્મિત હોય તેવું જીવન
- (૨) જે અતિશયના આધાર પર નિર્મિત હોય તેવું જીવન.

જેમ કે, મોરનાં પીછાં, જો મોરનાં પીછાં કાપી નાખીને તે મોરનાં જીવનમાં શુંકોઈ મુશ્કેલી અને અડચણો આવી જશે ? નાં, મોર પીછા વગર પણ જીવી જ લેશે. પીછા સાથે જીવનની ધારાનો ભોજનનો સંબંધ જ નથી પીછા તો જરૂરતથી વધારાની બાબત છે. જરૂરતની બાબત નથી, અતિરેક છે.

માનવીના જીવનનું પણ આવુંજ કંઈક છે. ધન હોય તો હિસાબ લગાવીએ કરકસર કરીએ કંજુસાઈ પણ કરીએ કારણ જરૂરિયાત પ્રમાણે જીવતા શીખવાની વાત આવે છે માટે જ.

જ્યારે પરમાત્માને પામવાની વાત થાય છે ત્યારે ત્યાં હિસાબ નહીં પરંતુ હૃદયની ઉદારતા જે પરમ સૌભાગ્ય બને છે તે અતિશયમાં છે. પ્રકૃતિથી પર રહીને પણ તેનો લય અને તાલ જરૂરી થી અટકી જતો નથી. પરંતુ બિનજરૂરી પર વહ્યો જ જાય છે.

મનની માગણી જ આપણી આપણાં કરતાં અધિક રહી છે. એટલે જ ક્યાંક સુખની તો ક્યાંક તરત જ દુઃખની અનુભૂતિ થઈ જાય છે.

મન કે બુદ્ધિ કરતાં હૃદય અધિક સમજદાર છે તે આંસુઓ વડે પણ આત્મજ્ઞાન તો આપે જ છે. મનનાં તમામ રસ્તાઓ સૂમસામ દેખાવા લાગે, મિત્ર હોય કે શત્રુ પણ તેનીયે વિદાય મન લેવા લાગે. માંગણી અને લાગણીઓનો પ્રવાહ જ્યાં સ્થિત પ્રજ્ઞાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે અને ક્ષણ-ક્ષણનો ઉપયોગ કરીને હૃદય ભરપુર બની જીવવા લાગે તેનું નામ જ જીવન. જીવંતતા સભરનું જીવન.

સ્વાસનું બહાર જવું પ્રાણાયામ છે જે અનંતતાથી સૃષ્ટિનાં કાર્યો કરવાની નિરંતર શક્તિનો પરિચય કરાવે છે ત્યાં સઘળો મોહ છુટી જાય છે ઈશ્વર નિર્મિત જીવન બને છે.

સ્વાસનું અંદર જવું એ પ્રત્યાહાર છે એટલે કે શૂન્યની અવસ્થામાં જીવવું.

સૃષ્ટિ પ્રાણાયામ છે એ અનંતતાઓની વચ્ચે જીવનની જીવી જવાની સાર્થકતા અને સામર્થ્ય બક્ષે છે.

પ્રલય છે પ્રત્યાહાર, સ્વાસનું અંદર જવું એટલે પ્રલય થવો પ્રત્યાહાર થવો.

જીવનની આ લયબદ્ધતા માનવીમાં આત્મસાત્ થાય તો સૃષ્ટિનો પ્રત્યેક માનવી ચૈતન્યનો નિરંતર વહેતો પ્રવાહ બની જાય.

જીવનની તીર્થયાત્રા બહાર નથી. બહાર તો સંસાર છે. પરંતુ આપણે આપણી અંદર જવાની સ્વયંમાં ભળવાની, જાત સાથે જીવવાની અનુભૂતિને આપણાં જાગૃત પ્રયત્નોથી પામીએ તો જીવન એ પરમાત્માની આ પૃથ્વી ઉપરની સૌથી અણમોલ ભેટ છે.

જીવન એ સુખ-દુઃખમાં સમાન જીત-હારમાં પણ સમાન સફળતા-અસફળતામાં પણ સમાન, એકત્વથી સમત્વભાવ સુધીની યાત્રા. પ્રાર્થના એ જીવનનું બીજ છે અને ભક્તિ એ જીવનનું વટવૃક્ષ. બુદ્ધ અને મહાવીર જે અંદર સ્થિર રહ્યા. મીરાં અને ચૈતન્યમાં છલકાઈને જે બહાર વહી જ ગયું તે છે ... જીવન કોઈ શૂન્યમાં પામે તો કોઈ મૌનમાં પામે પણ “માનવતા” ને નાતે સૌ સઘળું સૌને માટે શુભ પામે તેવી અંતર આત્માની અભ્યર્થના...

એક જ ક્ષણ પર્યાપ્ત છે જેમાં તમામ ગણિતની સીમાઓ તોડીને બહાર નિરંતર વહેવા લાગે તે છે જીવન.

જિંદગી ખુદ હી ખુદા કી ઈબાદત હૈ, અગર હોશ રહે !

-ઓશો રજનીશજી

સંદર્ભ સૂચિ:

૧. તત્વ દર્શન, પૂજ્ય ભાઈશ્રી
૨. અર્પણ, શ્રી અરવિંદ
૩. અર્પણ, શ્રી માતાજી
૪. કેળવણી દર્શના, ઓશો
૫. શિવ સૂત્ર, ઓશો
૬. કૃષ્ણ: મારી દ્રષ્ટિએ, ઓશો
૭. સત્યની શોધ, ઓશો
૮. વ્યસ્ત જીવનમાં ઈશ્વરની શોધ, ઓશો

તુલનાત્મક અધ્યયન - ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર
રાજ્યોના પાઠ્યપુસ્તક મંડળના ધો.-૧૧ અને ધો.-૧૨
ના વાણિજ્ય પ્રવાહના 'નામુ' વિષયના પાઠ્યપુસ્તકો

વિપુલ વી. દાસાણી

નામાના મુળતત્વો એ વિષય ધોરણ-૧૧ માં વાણિજ્ય પ્રવાહમાં જોડાતા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક ફરજિયાત વિષય છે. નામાનો વિષય આંકડાઓ સાથે જોડાયેલ (Figures Oriented) હોવાથી વ્યવહાર અને નાણાં સાથે જોડાયેલ (Money Oriented) હોવાથી વ્યવહારિક રીતે રસપ્રદ વિષય છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે નામાનો વિષય પોતેજ એક સ્વતંત્ર કારકિર્દી ઉભી કરી શકે છે.

સમસ્યા એ થાય છે કે ધોરણ-૧૧ થી ટી.વાય. બી.કોમ. ના પાંચ વર્ષો દરમ્યાન નામાના પાયાના સિદ્ધાંતો અને નિયમોથી લઈને સંચાલકીય નામું ભણ્યા પછી પણ વિદ્યાર્થીઓ એ મુંઝવણમાં હોય છે કે 'આમનોંધ' અને 'પેટાનોંધ' એક સાથે તૈયાર કરાય છે કે એકબીજાની અવેજીમાં. તો ઘણા કિસ્સામાં એક સામાન્ય નામાકીય વ્યવહારની વ્યવહારિક આમનોંધ અને ખતવણી કેમ થાય તેની અધુરી સમજણ ધરાવતા હોય છે. આ બાબતો તેમની બજાર-કિંમત ઘટાડે છે.

(વર્ગખંડમાં થયેલી મૌખિક પ્રશ્નોત્તરીના આધારે ઉપરની વિગત રજુ કરેલી છે.)

હકિકતો અને ધારણાઓ :

ટી.વાય. બી.કોમ. ના વિદ્યાર્થીઓ સાથે છેલ્લા ત્રણ વર્ષોમાં થયેલી મૌખિક પ્રશ્નોત્તરી અને ચર્ચાને આધારે એક પ્રશ્ન ફલિતાર્થે નીકળે છે કે નામાનો અભ્યાસક્રમ શરૂઆતથી જ થોડો ભારરૂપ નથી બની જતો ને ? તો, સામે પક્ષે, ચોક્કસ કારકિર્દી પસંદ કરવા ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી નીવડે છે ? (ધો.-૧૨ ની બોર્ડની પરીક્ષા વખતે દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓને અને તેમના માતા-પિતાઓને સૌથી વધુ

ચિંતા નામાના વિષયની હોય છે.)

પાઠ્ય પુસ્તક સમાવિષ્ટ શૈક્ષણિક મુદ્દાઓની સંખ્યા

ધોરણ	ગુજરાત રાજ્ય બોર્ડ	મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય બોર્ડ
ધોરણ-૧૧	ભાગ : ૧ અને ૨ કુલ ૨૦ પ્રકરણો	કુલ : ૧૨ પ્રકરણો
ધોરણ-૧૨	ભાગ : ૧ અને ૨ કુલ : ૧૨ પ્રકરણો (દેશી નામાના કુલ : ૩ પેટા પ્રકરણો સહિત ૧૪ પ્રકરણો)	કુલ : ૧૨ પ્રકરણો

ધોરણ : ૧૧ માં એટલે કે, નામાનો વિષય શીખવવાની શરૂઆતના પ્રથમ જ વર્ષમાં ગુજરાત બોર્ડના પાઠ્યપુસ્તકમાં કુલ : ૨૦ પ્રકરણો છે. સૌથી મોટી સમસ્યા એક જ શૈક્ષણિક વર્ષ દરમિયાન આ અભ્યાસક્રમને પુરો કરવો અને નામાનું પરીક્ષાલક્ષી નહીં, પણ પ્રાથમિક વ્યવહારિક જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને મળી રહે એ બાબતની હોય છે.

એવું સામાન્ય રીતે બનતું હોય છે કે, ઘણી નિશાળોમાં (જ્યાં મધ્યસ્થ કેન્દ્ર પ્રશ્નપત્ર ન કાઢતું હોય ત્યાં ખાસ) ધોરણ : ૧૧ માં અમુક પ્રકરણો ભણાવાતા ન હોય કે પ્રશ્નપત્ર માટે છોડી દેવાતા હોય. આ બાબત વિચારણા માંગી લે છે કે, ‘વધું પીરસાતું’ હોય અને ‘ઓછું ખવાતું’ હોય તો ક્યાંક ‘રસોઈ કામમાં માલસામાનનો બગાડ’ તો નથી થતો ને ?

ઉપરના સંદર્ભે કેટલાક પ્રશ્નો મહત્વના બની રહે છે.

૧. શું ગુજરાત રાજ્ય બોર્ડનો ધોરણ : ૧૧ અને ૧૨ નો ‘નામા’ ના વિષયનો અભ્યાસક્રમ વધુ પ્રકરણો સમાવતો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ માટે આગળના વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમોમાં વધુ લાભકારક બને છે ?
૨. શું નામાના વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં (ધોરણ : ૧૧ માં) સમાવિષ્ટ બાબતો ઓછી હોય તો તેનો અભ્યાસ અને વિષય-મહાવરો વધુ સુગમ બને ?
૩. ‘નામા’ના વ્યવહારુ વિષય માટે સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નોની લાંબી છણાવટ અને પ્રશ્નપત્રોમાં તેનો સમાવેશ નામાના વ્યવહારિક જ્ઞાનમાં ઉપયોગી નીવડતો હશે ?

તુલના :

૧. મહારાષ્ટ્ર બોર્ડના ધોરણ : ૧૧ના પાઠ્યપુસ્તકમાં નામાના વિષય માટે જેમની પ્રાથમિક સમજ હોવી જોઈએ એવા વાઉચર્સની છણાવટ નમુનાઓ સાથે પાના નં.-૪૧ થી ૫૭ સુધીમાં પ્રકરણ-૨ માં જ આપવામાં આવેલી છે.

આજ છણાવટ ગુજરાત બોર્ડના પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રકરણ-૯માં આપેલ છે. એ પણ

વ્યવહારિક રીતે હોય તેવા વાઉચર્સથી નહીં, પરંતુ વ્યક્તિગત રીતે હાથે બનાવેલ બીલ કે ભરતીયાના સ્વરૂપે છે.

નામાના વ્યવહારિક જ્ઞાનની ઉપણ માટે સૌથી મોટી સમસ્યા આ હોય શકે છે. વ્યવહારમાં નામું કોઈએ લખી આપેલા વ્યવહારો પરથી લખાતું નથી, (જેમ વર્ગ ખંડમાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં લખેલ વ્યવહાર ઉપરથી નામું શીખડાવવામાં આવે છે) પરંતુ વાઉચર્સ જોઈને તેમનું યોગ્ય અર્થઘટન કરીને તેને ‘ચોપડે ચડાવવામાં’ આવે છે આ બાબત વ્યવહારિક નામાને વર્ગખંડના નામા કરતાં જુદું પાડે છે.

મહારાષ્ટ્ર બોર્ડના પાઠ્યપુસ્તકમાં આવા વાઉચર્સ નમુના રૂપે (જેમ વ્યવહારમાં વપરાતા હોય એજ સ્વરૂપે) આપવામાં આવેલ છે. જે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આ વિષયની પ્રાથમિક સમજ વધુ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે.

૨. ગુજરાત બોર્ડના ધોરણ : ૧૧ ના પાઠ્યપુસ્તકમાં નામાના પારિભાષિક શબ્દોની યાદી પાના નં.-૪ થી ૭ સુધીમાં કુલ : ૧૯ શબ્દોમાં આપેલી છે.

મહારાષ્ટ્ર બોર્ડમાં પાઠ્યપુસ્તકમાં પાના નં.-૬ થી ૧૩ સુધીમાં કુલ : ૧૩ મુદ્દાઓમાં વિરોધાભાસી અને સંકલિત હોય એવા પારિભાષિક શબ્દોની છણાવટ આપવામાં આવેલ છે. નામાના શિક્ષક તરીકે પારિભાષિક શબ્દોની આવી ચર્ચા કોઈપણ વ્યક્તિ પસંદ કરે.

૩. ગુજરાત બોર્ડના ધોરણ : ૧૨ના પાઠ્યપુસ્તકમાં ભાગ-૨ માં ‘દેશીનામું’ એના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

મહારાષ્ટ્ર બોર્ડના ધોરણ : ૧૨ના પાઠ્યપુસ્તકમાં ‘દેશીનામું’ કે ‘મહાજન નામા પદ્ધતિ’ નો નામ માત્ર ઉલ્લેખ છે. બાકીની ચર્ચાની જરૂરીયાત શિક્ષક પર છોડવામાં આવેલી છે. (પાના નં.-૨૧) આનાથી એવું શક્ય છે નાની પેઠીઓમાં સ્થાનિક સ્તરે વપરાતી આ નામા પદ્ધતિ વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાવ અજાણ જ રહે.

સામે પક્ષે, ગુજરાત બોર્ડના ધોરણ : ૧૨ પાઠ્યપુસ્તક ભાગ : ૨ માં દેશીનામું તેના જુના સ્વરૂપે અને જુના નિયમો સાથે જ રજૂ કરવામાં આવેલું છે. જુના સમયમાં વપરાતા શબ્દો જેવા કે તસલમાત ખાતું, શાહ ખાતું, દેશાવર ખાતું, ઉચ્ચ ખાતું વગેરે જેવા શબ્દો આજના પાઠ્યપુસ્તકમાં વપરાય છે. હવે, ખરેખર તો આજના વેપારીઓ આવા કોઈ ખાતાઓ તો ઠીક પણ શબ્દો પણ પોતાના વ્યવહારિક નામામાં વાપરતા નથી. આથી, ગુજરાત બોર્ડના ધોરણ : ૧૨માં અપાતું દેશીનામાનું શિક્ષણ કંઈક અંશે ક્ષતિગ્રસ્ત બની જાય છે.

આજ પાઠ્યપુસ્તકમાં એમ પણ સમજાવવામાં આવે છે કે દેશીનામામાં ખરીદ પરત કે વેચાણ પરત ના કોઈ ખાતાઓ ખોલી શકાતા નથી. હકીકતે, આજના વેપારીઓ પોતાની સગવડ અને જરૂરીયાત પ્રમાણે આવા ખાતાઓ ખોલીને ‘જમાનોદ’ કે

‘ઉદ્ધારનોંધ’ માં તારીજ નાખતા પહેલાં ઉદ્ધાર ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારો માટે નક્કી કરેલો આખો સમયગાળો પસાર થયા બાદ (ખાલી જગ્યાઓ છોડીને) જ સરવાળો આપવાની હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાંથી રસ્તો કાઢીને દેશી નામાને આજની વ્યવહારિક જરૂરિયાત પ્રમાણે લખે છે.

જુના શબ્દો અને પદ્ધતિઓ જાણવી-શીખવી એ એક બાબત છે અને આજે પણ સાંપ્રત વલણોથી દુર રહીને તેને આગ્રહથી અનુસરવી એ અલગ બાબત છે. અને, વિદ્યાર્થીઓના પક્ષે એ નુકશાન કારક છે.

(ગુજરાત પાઠ્યપુસ્તક મંડળને કરેલી રજુઆતના સંદર્ભમાં મંડળે પત્ર નં. : ૫૫૫/ખ/૩૦૨૩૪, તા. ૨૧/૧૧/૨૦૧૨ મુજબ આવી બાબતોને સ્વીકારી છે. અને, આવતા નવા અભ્યાસક્રમમાં આ અંગે ઘટતું કરવાનો જવાબ આપેલ છે.)

૪. મહારાષ્ટ્ર બોર્ડના ધોરણ : ૧૨ ના પાઠ્યપુસ્તકમાં ‘ભાગીદારનો પ્રવેશ’ પ્રકરણ-૩ માં પાઘડી અને ભાગીદારી પેઢીની પુનઃરચનાના મુદ્દાઓનો સમાવેશ છે.

જ્યારે ગુજરાત બોર્ડના ધોરણ : ૧૨ ના પાઠ્યપુસ્તક માં પાઘડી, ભાગીદારી પેઢીની પુનઃરચના અને ભાગીદારનો પ્રવેશ એ ત્રણેય બાબતો ત્રણ અલગ-અલગ પ્રકરણોમાં સમાવિષ્ટ છે. જેનાથી ખાસ કરીને પાઘડી અને પુનઃરચનાના મુદ્દાઓ વધુ વ્યવસ્થિત રીતે રજુ કરી શકાય છે.

૫. મહારાષ્ટ્ર બોર્ડના ધોરણ : ૧૧ ના પાઠ્યપુસ્તકમાં ‘ઘસારો’ પ્રકરણ-૧૦માં જ ‘અનામતો અને જોગવાઈઓ’ એ મુદ્દાને પાના નં.-૨૬૨ થી ૨૬૪ સુધીમાં સમાવી લેવાયેલ છે. જ્યારે, ગુજરાત બોર્ડના પાઠ્યપુસ્તક ભાગ-૨ માં આખા એક અલગ પ્રકરણમાં પાના નં.-૨૫૦ થી ૨૮૮ સુધી ‘અનામતો અને જોગવાઈઓ’ ની ચર્ચા વિસ્તારથી રજુ કરવામાં આવેલી છે.

ઘણા પ્રસંગે બને છે એવું કે, ધોરણ : ૧૧ નો ગુજરાત બોર્ડનો અભ્યાસક્રમ લાંબો હોવાથી આ પ્રકરણને અલગ મહત્વ મળતું નથી (અને ઘણી નિશાળોમાં એને ભણાવાતું પણ નથી). એથી આ સરસ રીતે રજુ થયેલાં પ્રકરણમાં રજુ થયેલ જ્ઞાન અને સમજનો અર્થ સરતો નથી.

તારણો :

૧. ગુજરાત બોર્ડમાં ‘નામા’ વિષયનો અભ્યાસક્રમ મહારાષ્ટ્ર બોર્ડના ‘નામા’ ના અભ્યાસક્રમ કરતાં લાંબો છે એનાથી જે વિદ્યાર્થીઓને નામા વિષયમાં ખરેખર રસ પડે છે તેમને પ્રથમ વર્ષે જ પ્રાથમિક નામાકીય જ્ઞાનની સાથે-સાથે આગળના સ્તરની નામા પદ્ધતિ વિશે પણ સમજણ કેળવાય છે. આ બાબત સી.એ. જેવા વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમોમાં જોડાતા વિદ્યાર્થીઓને સીધી રીતે ઉપયોગી બને છે.

૨. મહારાષ્ટ્ર બોર્ડનો આ વિષયનો અભ્યાસક્રમ ગુજરાત બોર્ડના અભ્યાસક્રમ કરતાં ટુંકો હોવાથી મહારાષ્ટ્રમાં આ વિષયને પ્રથમ જ વાર ભણતાં ધોરણ : ૧૧ ના વિદ્યાર્થીઓને પુરતો મહાવરા-સમય મળી રહે છે.

એવું શક્ય થઈ શકે કે ગુજરાત રાજ્યમાં ધોરણ : ૧૧ માં નામું ભણાવતા શિક્ષકોને વર્ગખંડમાં વધુ સમય ફાળવી આપવામાં આવે અને આ વિષયમાં પરીક્ષા પણ બે ભાગમાં લેવામાં આવે?

૩. પાઠ્યપુસ્તકોમાં અપાયેલા ઘણા સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો ફક્ત પરીક્ષાલક્ષી બની જતા હોય છે. દા.ત. નામાનું કે હિસાબો રાખવાનું મહત્વ. આ બાબતને નામાનું મહત્વ, ફાયદા, ઉપયોગિતા એમ અલગ-અલગ દ્રષ્ટિકોણથી રજુ કરવામાં આવે છે. અનુભવે સમજાય છે કે આવું લંબાણ વિદ્યાર્થીઓ માટે કંટાળા જનક બને છે અને તેઓ આવા પ્રશ્નો ને સમજવામાં નહીં પણ પરીક્ષાલક્ષી તૈયારીમાં સમય કાઢે છે. જેનાથી આવા બીજા ઘણાં સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો તેમનું મહત્વ ગુમાવીને પરીક્ષાલક્ષી વ્યાયામ બની જાય છે.

જો સર્વાંગી રીતે જોઈએ તો ધોરણ : ૧૧ અને ૧૨ નો ગુજરાત બોર્ડનો અભ્યાસક્રમ વધુ સમાવેશી છે. હિસાબી ક્ષેત્રમાં જ કારકિર્દી બનાવવા ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માટે એકદમ અનુકુળ બની રહે એમ છે.

સંદર્ભ :

૧. ધોરણ : ૧૧ અને ૧૨ ના ગુજરાત રાજ્ય તેમજ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના પાઠ્યપુસ્તક મંડળોના ‘નામાના મુળતત્વો’ વિષયના પાઠ્યપુસ્તકો.

Miscelánea

List of contributors

1. Dr. Anupam R. Nagar
Principal
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar

Dr. Ketki N. Pandya
Asso. Professor
Gurukul Mahila College, Porbandar
2. Dr. Ila A. Thanki
Asso. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
3. Dr. Nayankumar D. Tank
Asso. Professor
Gurukul Mahila College, Porbandar
4. Poonam P. Joshi
Research Scholar
Saurashtra University, Rajkot
5. Hirak R. Jogia
Coordinator (DELL)
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
6. Dr. H. T. Thakkar
Ex. Reader
Saurashtra University, Rajkot
7. Dr. Daxa Joshi
Principal
Lt. M.J. Kundaliya Mahila College, Rajkot

130 LIST OF CONTRIBUTORS

8. Dr. Sangita C. Parekh
Asst. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
9. Mulji N. Vaghela
Asst. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
10. Dr. Nathalal Gohil
Asst. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
11. Dr. A. R. Bharda
Ex. Principal
Ramba Graduate Teacher's College, Porbandar
12. Dr. Smita H. Acharya
Asso. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
13. Dr. Geeta A. Unadkat
Asst. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
14. Ms. Varsha B. Joshi
Asst. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
15. Ms. Suhagini P. Garasia
Asst. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
16. Dr. Bhavna R. Keshwala
Asst. Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
17. Mr. Vipul Dasani
Asst. Professor (Dept. of Commerce Eng. Med.)
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar

The College

Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya College of Arts, Commerce, Home Science and Information Technology for Girls was founded by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar in 1988. It is a grant-in-aid college affiliated to Saurashtra University, Rajkot (Gujarat- India). This institute of higher education is a non-profit establishment offering under graduate courses in the faculties of Arts (B.A.), Commerce (B.Com.: English and Gujarati medium), Home Science (B.Sc.), Management (BBA), Social Work (BSW) and Education (B.Ed.). It also offers Master's Programme in English (M.A. - English) and Commerce (M.Com) and Master of Science (I.T. & C.A.), Post Graduate Diploma in Computer Application (P.G.D.C.A.) and Diploma in Computer Science (D.C.S.).

The College is centrally located in Porbandar, in Gujarat and caters specifically to the students coming from the weaker sections of the society. The college has an open admission policy, encouraging enrolment of girls irrespective of income, class, caste, religion or creed. At present the Girls' college has strength of about 1681 students coming from all the sections of the society. Its aim is to achieve excellence in academics and is devoted to preparing each student to realize her potential.

The college has a teaching staff of 36 experts, who are imparting instructions in various disciplines. The overall result maintained by the college is around 99% in the university exams. Among the administrative staff we have 15 personnel who take

care of maintaining the entire campus apart from executing official duties assigned to them. The Trust also runs a Pre-Primary, Primary School, a Higher Secondary School and has two Girls' Hostels that easily accommodate around 700 students. In addition the college also has an IGNOU Special Study Center and a fifth generation Digital English Language Laboratory, which runs in house spoken English Programmes and Courses. In the coming years the Trust proposes to start Post Graduate Programmes in Computer Application (MCA) and Management (MBA).

Information about the Journal

Khoj is an annual Research Journal, published by the Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar. Contributions for the next issue are welcome. Original manuscripts in Sanskrit, Hindi, Gujarati and English on contemporary issues and thought, typed using 9 Pt size CAMBRIA Font(English), 14 Pt size AA-VED Font(Hindi) and 14 Pt size AA-PS-01 Font (Gujarati) in A4 size paper strictly adhering to the latest MLA style sheet can either be submitted hand-to-hand to the Principal of Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar or emailed to drvrgodhanihl@rediffmail.com or posted to:

The Editor, "Khoj"
Dr. V. R. Godhaniya College,
M. G. Road, Khijdi Plot,
Porbandar - 360575

N.B. : Gujarati and Hindi Fonts can be downloaded from the official website of the institute : www.drvrginstitute.org

Official Disclosure Regarding the Journal

This annual journal is printed by Usha Printery, Porbandar(Gujarat) and published by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar from Dr. V. R. Godhaniya College campus, Porbandar-360575 (Gujarat-India) on 31 day of January, 2015.

The other mandatory details regarding the journal are as below:

Owner : Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar
Chief Editor : Chairman, Research Center,
Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
Co-editors : Editorial Board, research Center,
Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
Publisher : Research Center,
Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
Printer : Usha Printery, Porbandar(Gujarat)

Legal Notice: All the rights regarding the journal and any part of it are reserved by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar